

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**SELÇUKLU İRAN'INDA
BATINI/EZOTERİK BİR YAPILANMA:
ALAMUT NİZARİ İSMAİLİ ÖRGÜTÜNÜN
TEŞEKKÜLÜ (464-518/1072-1124)**

Yüksek Lisans Tezi

Ahmed Said YALÇINKAYA

Danışman

Dr.Öğr. Üyesi Kader ALTIN

Erzincan 2019

TEZ BİLDİRİMİ

TEZ BİLDİRİMİ

“Selçuklu İran’ında Batını/Ezoterik Bir Yapılanma: Alamut Nizari İsmaili Örgütünün Teşekkülü (464-518/1072-1124)” isimli “Yüksek Lisans” tezim tarafımda intihal programı ile incelenmiştir. Buna göre tezimde bilimsel etik ihlali ve intihal olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durum olmadığını taahhüt ederim.

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir biçimde elde edildiğini; aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim.

Ahmed Said
YALÇINKAYA

TEZ KABUL TUTANAĞI

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ahmed Said YALÇINKAYA'ya ait SELÇUKLU İRAN'INDA BATINI/EZOTERİK BİR YAPILANMA: ALAMUT NİZARİ İSMAİLİ ÖRGÜTÜNÜN TEŞEKKÜLÜ (464-518/1072-1124) adlı çalışma, jürimiz tarafından TARİH Anabilim Dalının TARİH Bilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman / Jüri : Dr. Öğr. Üyesi Kader ALTIN

Jüri : Dr. Öğr. Üyesi Özkan DAYI

Jüri : Dr. Öğr. Üyesi Kemal TAŞCI

**SELÇUKLU İRAN'INDA BATİNİ/EZOTERİK BİR YAPILANMA:
ALAMUT NİZARİ İSMAİLİ ÖRGÜTÜNÜN TEŞEKKÜLÜ**

(464-518/1072-1124)

Ahmed Said YALÇINKAYA

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2019

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi. Kader ALTIN

ÖZET

Ortaçağ İslam dünyasındaki siyasi görüş ayrılıklarının doğurduğu ihtilaflar, merkezî idareye karşı oluşan muhalif ve birbirinden farklı fırkaların ortaya çıkmasıyla neticelenmiştir. Böylelikle sayısız birçok siyasi/itikadî mezhep tezahür etmiş ve günümüze kadar süregelen görüş ayrılıklarına bağlı husumetler hâsıl olmuştur. Hz. Muhammed'in ölümüyle birlikte baş gösteren bu ayrılıklar, tek bir merkezden yönetilen Müslümanların zamanla mezhep merkezli idarelere bölünmesine sebebiyet vermiştir. Bu manada muhalif görüşün merkezi haline gelen Şia Mezhebi, kendi içerisinde de görüş ayrılıklarıyla bölünerek çeşitli fırkalara ayrılmıştır. İsmailîlik bu fırkaların en aşırılıkçı kolu olmuş ve bu düşünceye mensup Hasan Sabbah öncülüğünde ortaya çıkan Nizârî İsmailîler de Ortaçağ boyunca yıkıcı faaliyetleriyle ön plana çıkmakla birlikte Horasan Selçuklu Devletinin ve İslam dünyasının en büyük problemi haline gelmişlerdir. Mezhep propagandası ile başlayan ve zamanla siyasî bir otoriteye dönüşerek meşruiyet kazanan bu yapılanma, bir süre sonra önemli şahsiyetlere düzenledikleri suikastlar ile İslam Coğrafyasında önemli bir güç haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Alamut, Nizârî İsmailîlik, Hasan Sabbâh, Horasan Selçukluları, İran

**AN ESOTERIC CONSTRUCT IN SELJUKIAN IRAN:
THE FORMATION OF ALAMUT NİZARI ISMAILIS (464-518/1072-1124)**

Ahmed Said YALÇINKAYA

**Erzincan Binali Yildirim University, The Institute of Social Sciences,
Department of History Master's Thesis, June 2019**

Thesis Supervisor: Assistant Professor Kader ALTIN

ABSTRACT

Disputes arising from the differences of political opinion in the Islamic world in the middle ages resulted in the emergence of various parties which oppose the central administration. Consequently, a numerous political or faith-based sects appeared and a hostility derived from the difference of opinion has lasted until today. Disagreements which arose after the Prophet Mohammad's death caused the division of a single central administration of Muslims into various sectarian administrations in time. In this regard, the Shi'a which became the center of the opposing view had the differences of opinion in itself as well, and has been divided into different parties. Ismailiyyah has been the most extremist of these parties. Nizârî Ismailis which was led by Hasan Sabbah and adopted this opinion have become prominent with their devastating acts, and later became the biggest problem of Khorasan Seljuk State during the middle ages. This construct which started with a sectarian propaganda, gained legitimacy and turned into a political authority and later gained strength in the Islamic geography by assassinating important figures.

Key Words: Alamut, Nizârî Ismailiyyah, Hasan Sabbah, Khorasan Seljuks, Iran

ÖN SÖZ

Hz. Muhammed'in ölümü üzerine yaşanan ve O'nun yerine geçecek olan halifenin seçimi tartışmaları, İslam toplumunun sonrasında yaşayacağı bölünmelerin temelini teşkil etmektedir. Bu manada özellikle Hz. Osman döneminden itibaren ortaya çıkan muhalif kanatların sergilediği yaklaşımlar sonucu yaşanan kargaşa ortamı Hz. Ali döneminde zirveye ulaşmıştır. Yaşanan ihtilafların neticesinde ortaya siyasî/itikadî mezhepler çıkmış ve günümüze kadar devam eden ayrılıklar bu dönemde farklı yönlerde tezahür ederek İslam toplumunda ayrışmaların, muhalif yapıların ve tarafgirâne yaklaşımların vücut bulmasına sebebiyet vermiştir. Bahsi edilen mezhep ayrılıkları içerisinde şüphesiz en mühim konumda olan Şîâ'dır. Cemel Vak'ası ve sonrasında yaşanan Sıffin Savaşı esnasında Hz. Ali'den taraf olanlar ile başlayan sürecin ilerleyen dönemlerinde gerek Emevî ve Abbasîlerin tutumları gerekse sosyo-politik diğer hadiselerle birlikte Şîâ müesseseseleşerek hem bir mezhep hem de bir dünya görüşü halini almıştır. Akabinde Şîâ içerisinde de farklı görüşler ortaya çıkmış ve bu görüş ayrılıkları neticesinde konumuz olan Nizârî İsmailîler teşekkül etmiştir.

Çalışmamız, Nizârî İsmailîlerin ortaya çıkışını, Hasan Sabbah döneminde Horasan Selçuklu Devleti ile olan münasebetleri çerçevesinde vuku bulan hadiseleri kronolojiye uygun bir şekilde ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Bu bağlamda tezimizin giriş ve birinci bölümünde Nizârî İsmailîlerin ortaya çıkmasına kadar ki süreci işledik ve bir kısım değerlendirmelerle bu süreci yorumladık. İkinci bölümde elimizdeki kaynaklar ölçüsünde Hasan Sabbah'ın hayatını, Alamut Kalesini ele geçirmesiyle birlikte teşkil ettiği örgütünü, öğretisini, teşkilatlanmasını ve ölümünü anlattık. Üçüncü bölümde ise Horasan Selçuklu Devleti Hasan Sabbah ile mücadelesini, alınan önlemler, yapılan askerî müdahaleler ve neticelerini izah etmeye çalıştık.

Konumuzla alakalı daha evvel gerek Tarih gerekse İlahiyat alanlarında birçok çalışma yapılmıştır. Çalışmamızda bunun bilinci ile hareket ederek olayları, Nizârî İsmailî Mezhebinin Horasan Selçuklularının hâkim oldukları İran coğrafyasında ortaya çıkararak Alamut merkezli örgütsel bir yapı kurması ve hususan Hasan Sabbah

döneminde Selçuklular ile olan münasebetlerini kaynakların ve kıymetli bilim insanlarının ortaya koyduğu eserler ışığında aktarmaya özen gösterdik.

Son olarak müstakil olarak yaptığımız bu çalışma her ne kadar şahsımıza atfedilecek olsa da ortaya konmuş ve konacak olan her eser gibi müşterek çalışma gerekliliği de beraberinde getirmiştir. Bu vesile ile çalışmamız esnasında manevî desteğini benden esirgemeyen danışmanım, değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Kader ALTIN'a, çalışmanın seyri esnasında öneri ve görüşleriyle beni aydınlatan, ilmî birikimlerini sakınmadan benimle paylaşan kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Kemal TAŞCI'ya teşekkürü bir borç bilirim. İsmailîler ile alakalı Kelâm ve Mezhepler Tarihi açısından hem kütüphanesine hem de birikimlerine başvurduğum, hayatımın her anında benden desteğini esirgemeyen kıymetli babam Dr. Öğr. Üyesi Mustafa YALÇINKAYA'ya ve son olarak tezimizin dil bilgisi ve imlâ noktasında tashihini yaparak her türlü maddi-manevî yardımlarıyla yanımda olan, her şeyden evvel manevî ağabeyim Öğr. Gör. Mehmet Akif AYVAZ'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Ahmed Said YALÇINKAYA

Erzincan 2019

İÇİNDEKİLER

TEZ BİLDİRİMİ	I
TEZ KABUL TUTANAĞI	II
ÖZET	III
ABSTRACT	IV
ÖN SÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VII
KISALTMALAR	X
GİRİŞ.....	1
ŞİİLİĞİN PROTEST BİR AKIM OLARAK TEŞEKKÜL SÜRECİNE KISA BİR BAKIŞ.....	1
I. BÖLÜM	16
İSMÂİLÎ TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ	16
I. 1. İsmâîlîğin Teşekkülü Süreci.....	16
I. 2. Nizârî İsmâîlîğe Kadar İsmâîlîğin Tarihî Serüveni.....	20
I. 2. 1. Karmâtiler Devri	20
I. 2. 2. Fatımî Halifeliği Devri.....	25
I. 2. 2. 1. İsmâîlî Tarihinin Seyrini Değiştiren Bir Hadise: Nizârî-Mustâli Çatışması.....	38
II. BÖLÜM.....	41
ALAMUT NİZÂRÎ İSMÂİLİLİĞİNİN TEŞEKKÜL SÜRECİ VE HASAN B. SABBAH DÖNEMİ	41
II. 1. Hasan b. Sabbah Dönemi	47

II. 1. 1. Alamut Kalesi'nin Zaptına Kadar Hasan b. Sabbah'ın Hayatına Kısa Bir Bakış	47
II. 2. Nizârî İsmâilîği'nin Yayılması ve Teşkilâtlanması	54
II. 2. 1. Alamut Kalesi'nin Zaptı	54
II. 2. 2. Alamut'ta Siyasî Otoritenin Teşkili ve Nizârî İsmaili Teşkilâtlanması	57
II. 3. Hasan b. Sabbah'ın Öğretisi.....	66
II. 4. Hasan b. Sabbah'ın Ölümü	71
III. BÖLÜM.....	73
HORASAN SELÇUKLULARI'NIN HASAN B. SABBAH DÖNEMİNDE İRAN'DA NİZARİ İSMAILİLERLE MÜCADELELERİ	73
III. 1. Sultan Alparslan Dönemi.....	73
III. 1. 1. İsmâilîlerin Selçuklu Ülkesindeki İlk Faaliyetleri ve Nizâmiye Medreseleri'nin Açılması	73
III. 2. Sultan Melikşâh Dönemi	78
III. 2. 1. İsmailîlerin Selçuklu Ülkesindeki İlk Kanlı Eylemleri	80
III. 2. 2. Hasan b. Sabbah ile Sultan Melişah'ın Mektuplaşma Hadisesi Üzerine Bir Değerlendirme	81
III. 2. 3. Melikşah'ın İsmâilîlere Karşı Tutumu ve Düzenlenen Askerî Harekâtlar	93
III. 2. 4. Nizamülmülk'ün İsmâilîler Tarafından Katledilmesi ve Sultan Melikşah'ın Ölümü	99
III. 3. Sultan Berkyaruk Dönemi	109
III. 3. 1. Sultan Berkyaruk Döneminde İsmâilîlerin İran'daki Faaliyetleri....	111
III. 3. 2. İsmâilîler Tarafından Sultan Berkyaruk'a Suikast Düzenlenmesi ve Sultan'ın Nizârî İsmailî Olmakla İtham Edilmesi	112
III. 3. 3. Sultan Berkyaruk Döneminde Nizârî İsmâilîlere Karşı Düzenlenen Askerî Müdahaleler.....	114
III. 4. Sultan Muhammed Tapar Dönemi.....	118
III. 4. 1. Sultan Muhammed Tapar Döneminde Nizârî İsmâilîlerle Yapılan Mücadeleler	119

III. 4. 2. Muhammed Tapar'ın Şahdîz Kalesine Düzenlediği Sefer ve Sultan'a Suikast Girişimi	119
III. 4. 3. Ahmed b. Nizâmü'l-Mülk ve Emîr Çavlı'nın Alamut Seferi.....	122
III. 4. 4. Emir Ânûştekin Şîrgîr'in Seferleri	122
III. 5. Sultan Sencer Dönemi	126
III. 5. 1. Sultan Sencer Döneminde Nizârî İsmâîlîler	126
III. 5. 2. Sultan Sencer'in İran'da Nizârî İsmâîlîlere Karşı Tertiplendiği Askerî Harekâtlar.....	129
SONUÇ	132
KAYNAKÇA	136
I. Temel Kaynaklar	136
II. Ansiklopedi Maddeleri.....	141
III. Makaleler	149
IV. Araştırmalar	154

KISALTMALAR

ATAÜİFD	: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ATAÜTAED	: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
C	: Cilt
Çev	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed	: Editör
Eİ²(İng.)	: Encyclopaedia of Islam (New Edition)
Fasc	: Sayı
FÜSBD	: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İSAM	: İslami Araştırmalar Merkezi
p	: Sayfa
s	: Sayfa
S	: Sayı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
V	: Cilt

GİRİŞ

ŞİİLİĞİN PROTEST BİR AKIM OLARAK TEŞEKKÜL SÜRECİNE KISA BİR BAKIŞ

İslam toplumun Sünni ve Şîi olarak ikiye ayrılması sürecinin temeli, esasen, Hz. Muhammed'in vefatı sonrasındaki halifelik seçimine dayanmaktadır. Nitekim Hz. Muhammed'den sonra Resul/Nebi gelmeyeceği Kur'an- Kerîm'de bildirilmiştir.¹

Hz. Muhammed'in ilahi mesajları topluma iletmek ve bu doğrultuda topluma yön vermek görevi dışında aynı zamanda İslam toplumunun siyasî liderliğini de yapmak vardır.² Bu sebeple kendisinden sonra da siyasal ve toplumsal birliğin muhafazası için bir liderin gelmesinin zaruri olduğu da aşikârdır. Bu çerçevede düşünüldüğü zaman Hz. Ebubekir'in İslam toplumunun ileri gelenleri tarafından Halife seçilmesi ile yönetim boşluğu ve yaşanması muhtemel ihtilaflar sona ermiştir.³

Hz. Ebu Bekir'in halifeliği iki sene sürmüş ve bu süreçte toplumun bütünlüğü, devletin muhafazası sağlanmaya çalışılmıştır.⁴ Hz. Ebubekir'in 13/634 yılında ölmesiyle birlikte kısa süren hilafeti, kendisinden sonra vasiyeti ve Sahabenin de tasdiki ile Hz. Ömer'e geçmiştir.⁵ Hz. Ömer döneminde İslam Devleti müesseseseleşerek

¹ "Muhammed içinizden hiçbir erkeğin babası değildir, lakin Allah'ın resulü ve peygamberlerin sonuncusudur. Allah her şeyi hakkıyla bilir." Kur'an-ı Kerim, Ahzab, 33/40.

² W.Montgomery Watt, *Hz. Muhammed Medine'de*, KURAMER Yayınları, çev. Süleyman Kalkan, İstanbul 2016, ss. 261-80; Ali Murat Daryal, *İslâm'ın Doğuş ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açıdan Tahlili*, MÜİFV Yayınları, İstanbul 2014, s.195; Ahmet Gökdemir, *Devlet Başkanı Olarak Hazreti Muhammed (sav)*, Siyer Yayınları, İstanbul 2015, s. 17-18.

³ Hz. Ebu Bekir'in halife seçilmesinde ilk Müslümanlardan olması, Hz. Peygamber'e olan yakınlığı ve yaşının ileride olmasıyla birlikte saygın kişiliği de önemli bir rol oynamıştır. Taberî, *Tarih-i Taberî*, C.III, çev. M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul, 2007, s.409; Kenan Ayar, *Dört Halife Dönemi Siyasî Olaylarında Kur'an'ın Rolü*, Etüt Yayınları, Samsun 2011, s. 20-27; M. Bahaüddin Varol, *Ehli Beyt: Kavramsal Boyut*, Yediveren Kitap, Konya 2004, s. 108; Adnan Demircan, *Raşid Halifeler*, Beyan Yayınları, İstanbul 2015, s. 23-29; Cem Zorlu, *İslâm'da İlk İktidar Mücadelesi*, Yediveren Kitap, Konya 2002, s. 73-74.

⁴ Ethem Ruhi Fırlalı, *İmâmiyye Şıası*, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 53. Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi: İlk Dönem*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006, s. 415-425.

⁵ Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, çev. Abdulhalik Bakır, *Bizim Büro Basımevi*, Ankara, 2001, s.147; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C.7, çev. Mehmet Keskin, *Çağrı Yayınları*, İstanbul, 2017, s.33-34; Ayar, *Dört Halife Dönemi*, s. 64-65.

hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır.⁶ Bu dönemde, İslam Devleti askeri anlamda güçlenerek topraklarını giderek genişletmiş ve Arap Yarımadasının dışına çıkmaya başlamıştır. Sınırların genişlemesiyle birlikte, İslam Devleti'nin hâkimiyet alanına Arap olmayan (Acem) unsurlar girmeye başlamıştır.⁷

Hız. Ömer döneminde gerçekleşen fetihlerin güzergâhı Arabistan Yarımadası'nın coğrafi şartlarına bakıldığında tek kara sınırı olan kuzey yönüdür. Bu minvalde düşünüldüğünde İslam Devleti'nin nihai hedefi, kendisine sınır olan Doğu Roma ve Sasanî Devleti toprakları olması kaçınılmazdı.

İslam Devleti, Hız. Ömer döneminde Suriye ve Mısır gibi Doğu Roma İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde yer almasına rağmen, Roma'nın nüfuz etmekte zorlandığı, stratejik konumları itibari ile de çok büyük önem arz eden bölgeleri fethetmiştir. Bahsi edilen topraklarda hal-i hazırdaki kültürel dinamiklerin merkezle örtüşmemesi, Doğu Roma merkezî idaresinin yönetim şekliyle kaynaklanan hoşnutsuzluklar ve bölgenin merkezden uzak oluşu, İslam Devleti'nin bu toprakları ele geçirip üzerinde hâkimiyet kurmasını kolaylaştırmıştır.⁸ Bir diğer fetih sahası olan İran coğrafyasının İslam Devleti'ne açılması, özellikle 14/635 veya 16/637 yılında kazanılan Kadisiye Savaşı⁹ ile birlikte olmuştur. Bu savaş ile Sasanîlerin direnci kırılmış ve bir müddet sonra İran Coğrafyası İslam Devleti'ne dâhil olmuştur.¹⁰ Kadim

⁶ Ömer Sabuncu, "Hz. Ömer Dönemi Kurumsallaşma Faaliyetleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (Haziran 2018): s.135-54; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgarları*, İz Yayınları, İstanbul 2009, s. 17.

⁷ İsrail Balcı, *İlk İslâm Fetihleri: Savaş-Bariş İlişkisi*, Pınar Yayınları, İstanbul 2011, s. 185-188.

⁸ John Julius Norwich, *Bizans-I Erken Dönem (MS 323-802)*, çev. Hamide Koyukan, *Kabalcı Yayınevi*, İstanbul, 2013, s.246-52; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara, 2015, s.103-114; Claudio Lo Jacano, "Ortaçağ 1: Babarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar", ed. Umberto Eco, çev. Leyla Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017), s.130-31; Maurice Lombart, *L'İslam Dans sa Première Grandeur: İlk Zafer Yıllarında İslam*, Pınar Yayınları, çev. Nezh Uzel, İstanbul 2002, s. 40-41.

⁹ Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Abdullah Köşe Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Ocak Yayıncılık, İstanbul, 2016, C. 2, s. 388-459; Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 7, s.65-83; M. Streck, "Kadisiye", *İA* C. VI, s. 54-57; Hayrettin Yücesoy, "Kadisiye Savaşı", *DİA*, C.24, s.136-37; Mahmut Kelpetin, *Hulefâ-yi Râşidî Dönemi Tarihi: Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği*, Siyer Yayınları, İstanbul 2012, s. 190-199.

¹⁰ Hizmetli, *İslâm Tarihi*, s. 426-429; Demircan, *Raşid Halifeler*, s. 50-52 ;Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi: Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze*, çev. Fethi Aytuna, İnkilâp Kitabevi, İstanbul, 2018, s.111-13.

Fars geleneğinin bölge üzerindeki dini ve siyasî etkisi, henüz teşekkül etmiş denilebilecek İslam medeniyetinin bölgeye tam manası ile sirayet etmesinin uzun bir zaman zarfına yayılacağına göstergesi olduğunu söylemek doğru olacaktır. Fars geleneğinin son temsilcisi olarak nitelendirilen Sasanî Devletinin ortadan kaldırılması aynı zamanda İslam Devleti'nin özellikle Türkistan Bölgesi başta olmak üzere Asya'ya yayılmasının da önünü açmıştır.¹¹

Bu fetihler sonrasında özellikle Suriye ve Mısır'ın, İslam Devleti'nin siyasî/dini, kültürel ve medeniyetinin gelişmesi noktasında stratejik merkezler olarak temayüz ettiğini, Irak-İran coğrafyasının ise ilerleyen dönemde merkezî idareye muhalefetin doğurduğu aşırı yorum ve görüşlerin fikrî anlamda tezahür edip, karşıt siyasî oluşumların zuhur ettiği bölgeler olarak mülhaza edebiliriz.

23/644 yılında Hz. Ömer, Ebu Lü'lü¹² adında Farisî bir köle tarafından düzenlenen suikast neticesinde ağır bir şekilde yaralanmıştır. Bu süreç içerisinde kendisinden sonra gelecek olan halifenin tayin edilmesi hususunu vasiyeti üzerine bir şûraya bırakmıştır. Bunun neticesinde hilafet makamına Osman b. Afvan seçilmiştir.¹³

Hz. Osman'ın halife seçilmesiyle birlikte İslam öncesi dönemde çok güçlü ve itibarlı bir aile olan Umeyyeoğulları yeniden söz sahibi olmuştur. Muhtelif birçok kaynağın aktardığı üzere Umeyyeoğulları, kaybettiklerini düşündükleri itibara yeniden kavuştuklarını ve bu mevkiî bir kez daha kaybetmek istemediklerini gerek Hz. Osman döneminde ona muhalif çevrelerin dile getirdikleri sıkıntılarla gerekse Hz. Osman'ın akrabası Şam valisi Muaviye'nin ortaya koyduğu tavır ve davranışlarla

¹¹ Ali Kafkasyalı, *İran Türkleri*, Bilgeoğuz Yayınevi, İstanbul, 2010, s.49-50; Hamilton A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara, 2005, s.29.

¹² Ebu Lü'lü Muğire b. Şu'be'nin kölesidir. Sahibinin karşılamayacağı bir borcu kendisine yüklediğini Halife Hz. Ömer'e bildirmiş ve yardım talebinde bulunmuştur. Ancak Hz. Ömer durumu değerlendirerek zanaatını öğrenmiş ve sonucunda borcunun ödenebilecek bir vaziyette olduğuna kanaat getirmiştir. Umduğunu bulamayan Ebu Lü'lü halifeye kin beslemiş ve bir sabah namazı vakti Hz. Ömer'e suikast düzenleyerek onu ağır bir şekilde yaralamış ve sonrasında ölümüne sebep olmuştur. Taberî, *Tarih-i Taberî*, C.III, s.517-19; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 2, s .543-46; Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*; C. 7, s.227-29; Mustafa Fayda, "Ömer", *DİA*, C.34, s.46; Abdurrahman Demirci, "Hz. Ömer'in Şehadeti", *İslami İlimler Dergisi*, 9/2, (2014) s. 7-35; Muhammed Surur Zeynelabidin, *Mecûsilerin Geri Dönüşü: İran Devriminin Tarihi, Akidevi ve Politik Boyutları*, Guraba Yayıncılık, çev. Hüsrev Subaşı, İstanbul 2014, ss. 71-73.

¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 2, s. 556-567; Ayar, *Dört Halife Dönemi*, s. 131-133.

göstermişlerdir.¹⁴ Valisi olduğu İslam Devleti'nin meşru halifesine isyan ederek Hz. Ali'nin halifeliğini tanımayan Muaviye'nin daha sonra kuracağı Emevî Devletinde yönetim şeklini değiştirerek-hilafetin hanedanlığa dönüştürülmesi- daha maddi esaslara dayalı bir yönetim şekli belirlemesi de kaynakları doğrular niteliktedir.¹⁵

Hz. Osman'ın halifeliği döneminde merkezi idareden kaynaklı huzursuzluklar ortaya çıkmış¹⁶, İslam Devletine bağlı Mısır, Kufe ve Basra gibi önemli şehirlerde Hz. Osman yönetimine karşı isyan hareketleri¹⁷ vuku bulmuştur. Bu dönemde Hz. Osman hakkında en çok yapılan eleştiri hiç şüphe yok ki O'nun akraba kayırcılığıdır. Özellikle Hz. Peygamber dönemine bakıldığında, asabiyet kavramının yeniden alevlenmemesi için devlet yönetiminde Hz. Ali dışında kimseye görev verilmediği görülür. Hz. Muhammed sonrasında Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer dönemlerinde de bu hususa dikkat edilmiş ve Hz. Peygamber'in uygulaması örnek alınmıştır. Ancak Hz. Osman'ın tam tersi bir politika izleyerek devlet kademesinin en mühim mevkilerine akrabalarını getirmiş olması toplumda huzursuzluğa yol açmakla beraber asabiyet faktörünün yeniden ayyuka çıkmasına sebep olmuştur.¹⁸ Hz. Osman'ın devlet kademelerinde yaptığı değişikliklere birkaç örnek verecek olursak: Kufe Valiliğine üvey kardeşi *Velid b. Ukbe*'yi, Basra Valiliğine bu sefer de annesi tarafından akrabası olan *Abdullah b. Amir*'i, Mısır Valiliğine sütkardeşi *Abdullah b. Sa'd*'i, mühim yetkileri olan Devlet Kâtipliği görevine ise kuzeni (amcasının oğlu) *Mervan b. Hakem*'i getirmiştir.¹⁹ Hz. Osman'ın devlet kademelerine akrabalarını ataması şüphesiz Arap toplumun tepkisini çekmiş ve Halife'ye karşı muhalif bir cephenin

¹⁴ Marshal G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni 1*, ed. Hasan Onat, çev. Berkay Ersöz, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2017, s.272-74.

¹⁵ Özellikle muhalif kanada karşı uygulanan sert tutumun, Umeyyeoğullarının kabileci Arap toplumunun İslam öncesi dönemden kalma siyasi/yönetimsel egemenlik zihniyetinin yeniden ortaya çıktığını göstermektedir.

¹⁶ Hz. Osman döneminde vuku bulan siyasi hadiselerin muhakemesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Adem Apak, "Hz. Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Usûl*, 4 (2005/2), s.157-70.

¹⁷ Özellikle Kufe merkezli olan bu isyan hareketleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, *Kufe'nin Siyasi Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017, s.25-47.

¹⁸ Adem Apak, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*, Düşünce Yayınları, İstanbul 2004, s. 138-147.

¹⁹ Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi 2 (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015, s.202-203; Ünal Kılıç, *Peygamber ve dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*, Yediveren Kitap, Konya 2004, s. 145-153.

açılmasına sebebiyet vermiştir. Tüm bu hadiseler toplumda halifeye karşı belirginleşen olumsuz tutumun aksiyona dönüşmesini sağlamış ve neticede 35/656 senesinde Hz. Osman katledilmiştir.²⁰ Bu hadiseye sebebiyet veren muhalif kanadın Hz. Ali etrafında birleşmesi aynı zamanda mevzunun tüm sorumluluğunun da karşı muhalefet tarafından Hz. Ali'ye yüklenmesiyle sonuçlanmıştır.²¹

Hz. Osman'ın öldürülmesi hadisesine binaen oluşan tarafgirâne saflar, artık İslam Toplumunda farklı anlayışların siyasî/politik merkezli düşünce sistemleri etrafında vücuda gelecek ayrışmaların temelini teşkil etmiştir.²² Bu saflardan Hz. Ali'den yana olanlar ve iktidardan memnun olmayanlardan müteşekkil gruba *Şîâ* adı verilmiştir. *Şîâ*, mana olarak “*tâbi olmak*”, “*desteklemek*”, “*yayılmak*”, ve “*bir şeyi tasdik etmek*” anlamına gelen ع-ش-ى kökünden türemiş bir kelimedir. *Şîâ*, “*tarafdar*”, “*yardımcı*”, “*partizan*”, “*destekleyici*” anlamlarına gelmektedir.²³ Bu minvalde *Şîlik* tarihî süreç içerisinde bir oluşuma mensubiyet manası kazanmadan evvel, yaşanan hadiseler karşısında Hz. Ali'den yana tavır almak anlamında kullanılmış ancak tabiatıyla muhalif bir yapıya sahip bu zihniyet zamanla sistematik bir oluşum ve dünya görüşü halini almıştır.²⁴

Hz. Ali'nin halife olması ile birlikte İslam Devleti, askerî anlamda hareketli/aksiyoner olan yapısını daha statik/durağan bir vaziyete gelmek durumunda

²⁰ Fiğlalı, *İmâmiyye Şîası*, s. 60-63; M. Bahaüddin Varol, *Hilafet Mücadelesinde Ehli Beyt Nesli*, Yediveren Kitap, Konya 2004, s. 26-30. Ayrıca Hz. Osman'ın katli hususunda detaylı bilgi için bkz. Sabri Hizmetli, “Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi”, *AÜİFD*, C. 27, sayı 1 (01 Ağustos 1986): s. 149-76; Kelpetin, *Hulefâ-yi Râşidî Dönemi Tarihi*, s. 269-275.

²¹ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963, s.35-36; Wellhausen, *Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 89-91; Mustafa Günel, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, İnsan Yayınları, İstanbul 2014, s. 69-71.

²² Ethem Ruhi Fiğlalı, *İmam Ali*, TDV Yayınları, Ankara, 2011, s.61-64.

²³ Cevad Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, Ankara Okulu Yayınları, çev. Mehmet Mahfuz Söylemez/Mehmet Ümit/Cemil Hakyemez, Ankara 2011, s. 508; Mustafa Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2012, s.513. Ayrıca *Şîâ*, Kur'an'da beş surede (Meryem 19/69, Kasas 28/15, Hicr 15/10, En'am 7/159, Rum 30/32) “*fırka, bölük*” anlamında kullanılmıştır.

²⁴ Marshall G. S. Hodgson, *The Order of Assassins: The Struggle of the Early Nizârî Ismâ'ilîs Against the Islamic World*, Mouton & Co Publishers, 1955, pp. 7-8; Julius Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, TTK Yayınları, çev. Fikret Işıltan, Ankara, 2019, s. 89; Metin Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, İSAM Yayınları, İstanbul 2009, s. 28-29.

kalmıştır.²⁵ Bunun en temel sebebi iç siyasette yaşanan istikrarsızlığı ve toplumdaki hoşnutsuzluğu düzeltmek yönünde atılacak adımların daha ehemmiyetli olduğu düşüncesidir.²⁶ Nitekim bu hususların çözüme kavuşması noktasında atılan adımlara²⁷ rağmen Hz. Ali'nin halifeliği döneminde vuku bulan hadiselerin bütünü, ilerleyen dönemlerde İslam toplumunun kesin çizgilerle ayrılmasına, farklı fikir ve dünya görüşüne sahip zümrelerin oluşması noktasında önemli bir etkiye sahiptir.²⁸

Halifelik sürecinde Hz. Ali döneminde göze çarpan en önemli husus meşruiyet problemidir.²⁹ Nitekim kendisinden önce halife olan Hz. Ebubekir'in ilk zamanlarında karşılaştığı muhalefet -ki çok kısa bir zamanda çözülmüştür- dışında, Hz. Ömer ve Hz. Osman bu hususta her hangi bir problem yaşamamış, aksine halkın tam desteğini almışlardır. Hz. Ali'nin Medinelilerin ekseriyetinden biat alamayışının sebebi ise Hz. Osman'ın kanı üzerinden yürütülen siyaset olmuştur.³⁰ Bu sebeple içlerinde Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve Hz. Âişe'nin de yer aldığı bir topluluk Hz. Ali'den Hz. Osman'ı katledenleri bulmasını ve cezalandırmasını istemiştir. Ancak bir müddet sonra isteklerinin gerçekleşmediğini söyleyip Hz. Ali'nin aleyhine hareket ederek karşı bir cephe oluşturmuşlardır. Nitekim bunun sonucunda 36/656 senesinde tarihe *Cemel Vak'ası* olarak geçen olay vuku bulmuş, içlerinde Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in de yer aldığı birçok sahabenin ölmesiyle sonuçlanmıştır.³¹ Bu olay neticelendikten sonra o esnada Şam valisi olan Muâviye de Hz. Osman'ın katledilmesini sebep göstermek

²⁵ Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, C. 1, İstanbul, 1989, s.275-77.

²⁶ Adnan Demircan, *Ali-Muaviye Kavgası*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015, s.63-70.

²⁷ Hz. Osman döneminde azledilen valilerin yeniden göreve getirilmesi, yine aynı dönemdeki muhalif kanattan denge unsuru gözetilerek yapılan atamalar, atılan adımlara örnek verilebilir.

²⁸ Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Yayınları, İstanbul, 2016, s.49-58.

²⁹ Demircan, *Ali-Muaviye Kavgası*, s. s.44; Kelpetin, *Hulefâ-yi Râşidî Dönemi Tarihi*, s. 276-284.

³⁰ Ethem Ruhi Fiğlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2014, s. 90-94; M. Bahaüddin Varol, *Siyasallaşma Sürecince Ehli Beyt*, Yediveren Kitap, Konya 2004, s. 85.

³¹ Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi (Başlangıcından İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1991, s.217-219. Ayrıca Cemal Vak'ası ve burada ölenlerin isimleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.225-238; İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, çev. Cemalettin Saylık, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017, s.81-124; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C.2, s.65-144; Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C.7, 371-405; Kelpetin, *Hulefâ-yi Râşidî Dönemi Tarihi*, s. 284-309

suretiyle Hz. Ali'ye biat etmeyip başkaldırınca, 37/657 yılında bu sefer Muaviye ile Hz. Ali arasında *Siffin Savaşı* vuku bulmuştur.³² Siffin'de sıkışan Muâviye ve lehtarları, Kur'ân-ı Kerim'in hakemliğini isteyerek düştükleri bu zor durumdan kurtulmak istemişlerdir.³³ Kaynaklarda *Hakem Olayı (Tahkim Hadisesi)* şeklinde geçen bu hadise Hz. Ali lehine giden savaşın seyrini değiştirerek ibreyi Muaviye lehine çevirmiştir. Bunun üzerine Hz. Ali'nin etrafındaki saflarda ayrışmalar meydana gelmiş,³⁴ bir müddet sonra *Haricî* olarak nitelendirilecek olan bir grup, Hz. Ali'nin Kur'an esaslarına göre hareket etmediğini ileri sürmüş ve bu çerçevede ondan ayrılmışlardır. Her ne kadar Hz. Ali sonraları onlara karşı sert tedbirler almış olsa da 40/661 senesinde Haricîlerden olan Abdurrahman b. Mülcem tarafından gerçekleştirilen bir suikast neticesinde katledilmiştir.³⁵

Hz. Ali'den sonra O'ndan yana olanlar oğlu Hz. Hasan'a bağlılıklarını bildirip halifeliğini kabul etseler de, Hz. Hasan içerisinde bulunulan vaziyetin bu esnada aleyhine olduğunu düşünerek Muaviye ile uzlaşmış ve hilafetten Muaviye hayatta olduğu sürece el çektiğini söylemiştir.³⁶ Hz. Hasan'ın bu tavrı sonrasında 41/661-62 İslam Devleti Emevîlerin yönetimine geçmiştir. Böylelikle Emevîler'in İslam toplumunun içerisinde bulunduğu kargaşa ortamını bitirerek bir nebze de olsa

³² Daftary, *Şii İslam Tarihi*, s.49-51; Abdulazîz Muhammed Nûr Velî, *Şîâ ve Tarihi Rivayetleri*, çev. Mücahit Yüksel, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2014, s.282.

³³ Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, 238-244; Mesûdî, *Kitabü't-Tenbih ve'l-İşraf*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2018, s.209-213; Wellhausen, *Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 1-3, Adnan Demircan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015, s.80-87; Velî, *Şîâ ve Tarihi Rivayetleri*, s.291-294.

³⁴ Mustafa Günal, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset, İnsan Yayınları*, İstanbul, 2014, s.214-215.

³⁵ Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.246; Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, s.508-519; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 3, s.241-247; Adnan Demircan, *Hz. Ali Dönemi ve Ehl-i Beyt, Beyan yayınları*, İstanbul, 2014, s.195; Velî, *Şîâ ve Tarihi Rivayetleri*, s.295-296; Demircan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, s.105-110; Abdülkahir El-Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, TDV Yayınları, Ankara, 2018, s.54-59; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî(Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)*, çev. Ramazan Şeşen, *Bilge Kültür Sanat Yayınları*, İstanbul, 2016, s.83-85; Günal, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, s.238-244; Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, s.218-222; Daftary, *Şii İslam Tarihi*, s.50-51; Varol, *Siyasallaşma Sürecince Ehli Beyt*, s. 97-105.

³⁶ Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. IV, s.74-76; İbn Hazm, *El-Fasl Fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal*, çev. Halil İbrahim Bulut, *Türkiye Yazma Eserler Kurumu*, C.3 (İstanbul, 2017), s.396; Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2014, s. 37-72; Varol, *Siyasallaşma Sürecince Ehli Beyt*, s. 113-117.

bütünlük sağladığını söylemek doğru olacaktır.³⁷ Ancak bu bütünlük uzun sürmeyerek, bilhassa Muaviye'nin kendisinden sonra oğlu Yezid'i vasiyet ederek hilafet makamını saltanata dönüştürmesi,³⁸ içlerinde Hüseyin b. Ali ile Abdullah b. Zübeyr gibi önemli eşhasın da bulunduğu Müslümanlar tarafından hoş görülmemeyerek bazı rahatsızlıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.³⁹ Bu hadisatın üzerine Hz. Hüseyin ve ondan yana olanlarla birlikte Medine'den Kufe'ye harekete geçerek Emevî saltanatına karşı mücadele etmek istemiştir.⁴⁰ Lakin durum Hz. Hüseyin'in ve yanında yer alan Ehl-i Beyt'in aleyhine dönmüş ve Emevî Valisi Ubeydullah b. Ziyad'ın üzerlerine yollamış olduğu ordu ile Hz. Hüseyin ve yanında yer alanlar arasında vuku bulan savaşın neticesinde Hz. Peygamberin torunu olan Hz. Hüseyin Kerbelâ mevkiinde 61/680 senesinde katledilmiştir.⁴¹

Hz. Hüseyin'in katledilmesinden sonra Emevîlere karşı ilk tepki Tevvâbûn⁴² olarak adlandırılan ve Hz. Hüseyin'i Kufe'ye çağırıp Emevîlere karşı mücadele etmesi

³⁷ Muhammed Süheyl Takkûş, *Emevî Devleti Tarihi*, Hikmetevi Yayınları, çev. Mücahit Yüksel, İstanbul 2016, s. 29-30; Mehmet Ali Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet (Musa Kazım ile Ali Rıza Dönemi Şiiliği ve Abbasîler)*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2010, s.43.

³⁸ Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, s.226; İbn Haldun, *Mukaddime*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul, 2004, s.450.

³⁹ Ünal Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2001, s.144-148; Varol, Ehli Beyt Nesli, s. 36.

⁴⁰ Wellhausen, *Dini-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 98-101; Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi 3 (Emevîler Dönemi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015, s.90.

⁴¹ Takkûş, *Emevî Devleti Tarihi*, s. 58-64; Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife*, s. 253-265. Kerbelâ Hadisesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Hayyat, *Tarihi Halife b. Hayyat*, s.287-289; Taberî, *Tarih-i Taberî*, C.IV, s.100-115; Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 8, s.286-333; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C.3, s.405-450; Hasan Onat, "Şiiliğin Doğuşu Meselesi (Birinci Hicrî Asır)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: XXXVI, (1997), s. 98-102; Adnan Demircan, *Kerbelâ: Keder ve Belâ*, Beyan Yayınları, İstanbul 2014, s. 13-148. Hz. Ali'nin Hariciler tarafından katli İslam toplumu tarafından henüz sindirilmemişti. Tarihe Kerbelâ Hadisesi olarak geçen bu vaka, sonrasında oğlu Hz. Hüseyin'in de bu sefer Emevîler tarafından katledilmesi, Medine merkezli hareket eden Müslümanlara yeni bir cephe daha açmıştır. Bu hadise, Hz. Ali'ye sevgi besleyen kitlelerin Emevî karşıtlığına yol açmış olmakla birlikte aynı zamanda İslam öncesi dönemden itibaren Umeyyegoğullarının, Haşimoğulları dışında rekabet içerisinde bulunduğu diğer kabile mensuplarının da Emevî saltanatına karşı gelmek amacıyla siyasi anlamda kullanabilecekleri bir argüman haline gelmiştir. Ayrıca Hilafet merkezinin Medine'den Şam'a taşınmış olması da özellikle Irak ahalisini rahatsız etmiştir. Nitekim İslam öncesi dönemden kalma Suriye-Irak rekabeti, kabileci Arap toplumunun genel bir özelliği şeklinde yeniden tezahür etmiştir. Şam'ın İslam Devleti'nin merkezi haline gelmesiyle Iraklıların Kufe merkezli başlattıkları isyan girişiminin temelinde Hz. Ali'nin ve O'nun evladının hakkını savunmak yahut intikamlarını almak niyetinden çok Şam'ın Irak'a üstün gelmesinin en temel etken olduğunu söylememiz yerinde olacaktır.

⁴² "Tövbe Edenler" anlamına gelen bu hareketin temelini Hz. Hüseyin ve onun yanında yer alanları Kufe'ye Emevîlerle mücadele etmeye çağırıp daha sonrasında yanlarında yer almayarak

için telkinlerde bulunan, fakat sonrasında yanlarında olmayıp katledilmelerine göz yumanların teşkil ettiği bir harekettir. Tevvâbûn Hareketi, Kerbela olayının vuku bulmasından sonra, Hz. Hüseyin ve yanında yer alanların katledilmelerinden dolayı yaptıkları hatadan pişman olup onların intikamını almak için Emevîlere karşı ayaklanmışlardır.⁴³ Ancak Emevî ordusuyla 65/684 yılında yaptıkları savaşı kaybetmeleriyle birlikte başarısız olmuş ve akabinde Emevîler tarafından oluşumun önderleri öldürülmüştür.⁴⁴

Tevvabun Hareketinden sonra Muhtar es-Sakafi⁴⁵ 66/686 yılında Irak'ta Emevî saltanatına karşı isyan başlatır. Muhtar, Hz. Hüseyin'i katledenlerden intikam almak için *Muhammed b. el-Hanefiyye*⁴⁶ tarafından gönderildiğini iddia etmek suretiyle biat istemiştir. Muhtâr, bu esnada Arap olmayan kitlelerin Emevî zulmünden kurtulmasının tek yolu olarak Muhammed b. El-Hanefiyye'nin yolundan gitmek olduğu yönünde propaganda yapmış ve nihayetinde O'nu "*Mehdî*" ilan etmiştir.⁴⁷ Onun bu tutumu

Kerbela'da katledilmelerine göz yumanlar oluşturmaktadır. Bu olay sonucunda pişman olmak suretiyle kendi deyimleri ile "*işledikleri bu büyük günahattan ancak Hz. Hüseyin'i şehid edenlerden intikam alarak kurtulabileceklerine*" inanan gruba verilen isimdir. Tevvâbûn Hareketi hakkında detaylı bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fırlalı, "İlk Şii Olayları: 1. Tevvabun Hareketi", *AÜİFD*, C:26, (1984): s. 335-52; Wellhausen, *Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 116-120; İsmail Yiğit, "Tevvâbîn", *DİA*, C. 41, s. 49-50.

⁴³ Velî, *Şîâ ve Tarihi Rivayetleri*, s. 315-18; Fırlalı, *İmâmîyye Şîası*, s. 117-136; Varol, *Siyasallaşma Sürecince Ehli Beyt*, s. 183-186.

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C.3, s. 521-533.

⁴⁵ Ebû İshâk Muhtâr b. Ebî Ubeyd b. Mes'ûd es-Sekafi (ö. 67/687) ilk olarak Tevvabun hareketi içerisinde yer almak istememiş ve hadiselerden uzak durmuştur. Ancak sonrasında siyasi çıkarları uğruna Hz. Ali'nin oğullarından olan Muhammed b. el-Hanefiyye'nin ismini kullanmak suretiyle özellikle Mevali'yi etrafına toplayarak Hz. Hüseyin'in kanını dökenlerden intikam almak için hareket ettiğini söyleyerek Emevilere karşı isyan eden dini/siyasi bir liderdir. Ölümünden sonra Muhtâr'ın dünya görüşleri doğrultusunda Şîâ içerisinde mezhepler de geliştirilmiştir. Muhtar es-Sakafi, isyanı ve yaşanan hadiselerin bütünü hakkında detaylı bilgi için bkz. Wellhausen, *Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 121-148; İsmail Yiğit, "Muhtâr es-Sakafi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 31, s. 54-55; Hüseyin Güneş, "Muhtâr Es-Sekâfi Hareketi Karşısında Muhammed b. Hanefiyye'nin Yeri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı 75 (2015), s. 184-197.

⁴⁶ Muhammed b. Hanefiyye (81/700) Hz. Ali'nin Havle bint Cafer el-Hanefiyye isimli hanımından olma oğludur. Hz. Fatıma'dan olmadığı için idrak edilmesi için annesinin ismi ile anılmıştır. Muhammed b. Hanefiyye hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Muhammed b. Hanefiyye", *DİA*, C. 30, s. 537-39; L. A. Sédillot, *Histoire des Arabes, Librairie de Hachette et C.ie* (Paris, 1854), p.167.

⁴⁷ Kummî/Nevbathî, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak/Fıraku's-Şia: Şii Fırkalar*, Ankara Okulu Yayınları, çev. Hasan Onat/Sabri Hizmetli/Sözmez Kutlu/Ramazan Şimşek, Ankara 2004, s. 100-101. Şii inanç sisteminde temel addedilen "Mehdî" inancını ve bu bağlamda mehdînin propagandacılığını yapan "dâî" kurumunu Bernard Lewis şu şekilde özetlemiştir: "Bu hadiseler, bir silsile halinde filiz verecek olan dinî motifli devrimci harekete esin kaynağı olmuştur. Bu

Muhammed el-Hanefiyye'nin ölümünden sonra Şîî inanç sisteminde yer bulmuş ve bir kısım Hanefiyye'nin aslında ölmediğini ve bozuk düzeni düzeltmek üzere bir zamanda tezahür edeceğine inanmışlardır.⁴⁸ Muhtar, bir süre bölgede hâkimiyet sağlamış olsa da yanında yer alıp destek veren Arap unsurlar, hususan Mevaliye yönelik politikalarından rahatsız olmalarından dolayı desteklerini çekip Emevîlerden yana taraf olmuşlardır. Sonuç olarak Muhtar es-Sakafi de Emevîlerle giriştiği savaşta mağlup olmuş ve nihayetinde öldürülmüştür.⁴⁹

Ethem Ruhi Fiğlalı'nın “*Şîîliğin doğuşuna zemin hazırlayan olaylar*” olarak vurguladığı bu iki hadiseyi Şîîliğin varlığı hakkında şu şekilde açıklamıştır:

“Tarihi olaylar göstermektedir ki, Şîîlik, en erken Hz. Hüseyin'in Kerbela'da hunharca şehit edilişinden sonra, siyasi bir temayül olarak kamuoyu oluşturma açısından müsait bir zemine kavuşmaya başlamıştır. Çünkü Hz. Hüseyin'nin şehit edildiği 61/680 yıllarına gelene kadar İslam dünyasında yaşayan Müslümanlar, Haricilerin dışında ne Sünni ne de Şîî idiler; onlar sadece Müslümandılar. İhtilaf, söz konusu şahısların hangisinin daha haklı olduğu meselesi etrafında cereyan ediyordu. En önemlisi, Şîîlikten söz edebilmek için zaruri kavramlar olan “nass”, “vasiyet” ve “imamet” fikirleri henüz ortaya çıkmamış ve hatta bu fikirler,

türden bir hareket içerisinde iki temel figür karşımıza çıkar: Zalimlerin iktidarını yıkıp adaleti hâkim kılmaya gelmiş olan, kimi zaman Mehdî kimliğindeki imam ve onun mesajını vaaz eden –ve sıklıkla bu mesajı bizzat tertip eden-, müritlerini toplayan ve en nihayet zafer veya şehadet yolunda müritlere önderlik eden Dâî [davet eden].” Bernard Lewis, *Haşhaşiler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, çev. Kemal Sarısözen, Kapı Yayınları, İstanbul, 2016, s. 49-50; Daftary, *Şîî İslam Tarihi*, s.54.

⁴⁸ Hazm, *El-Fasl Fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal*, C.3, s.446.

⁴⁹ Fiğlalı, *İmâmiyye Şîîsi*, s. 136-150. Muhtâr, hareketinin/isyanının temellerini oluşturmak için bilhassa Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'e sevgisi besleyen ve Emevîlerin haklarını gasp ettiği Arap olmayan unsurlara yani “mevâlî”ye yönelmiştir. Mevali ile Arapları eşit tutarak Kufe ve sair yerlerde bu vesile ile büyük tepki toplamıştır. Böylelikle belli bir süre sonra yanında yer alan Araplar Muhtar'ı yalnız bırakarak saf değiştirmiş ve Emevîlerden yana tutum sergileyerek Muhtar'ın güçsüz duruma düşmesine sebep olmuşlardır. Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C.8, s. 465-467; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C.3, s.601-611. Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet*, s. 44-45.

Hiz. Hüseyin'in şehadetinden çok sonraları bile, belli bir zümrede henüz istilâhî anlamı içinde doğmamıştı.”⁵⁰

Zaman içerisinde siyasî bir fırka olarak Şîâ'nın İslam cemiyetinde yerini almasında ve Emevîlere karşı oluşan muhalif kanadın çatısı haline gelmesindeki en önemli faktörler olarak belirtebiliriz. Ancak Şîâ'nın bu olaylarla ortaya çıktığında yahut bu olaylar esnasındaki varlığının kesinliği yönünde görüş belirtmek yanlış olacaktır. Nitekim bu dönemde İslam toplumunun Sünnî/Şîî olarak ayrılmadığını yalnızca Haricilerin ayrı bir topluluk olduklarını görmekteyiz.

Muhtar Hareketi her ne kadar başarısız gibi görünse de adına propaganda yaptığı Muhammed el-Hanefiyye'nin ölümüyle birlikte oğlu Ebû Haşim vasıtasıyla 98/716 yılına dek sürmüştür. Ölmeden evvel haklarını Hz. Muhammed'in amcası olan Abbas'ın soyundan gelen Muhammed b. Ali b. Abbas'a bırakmıştır.⁵¹ Böylelikle daha sonra Emevî saltanatını yıkacak olan Abbasî Hareketi, Hz. Ali taraftarlığı adına başlayan bir hareket iken muhalif tüm kanatların birleştiği sistematik bir oluşum haline alacaktır.⁵²

Emevîlerin izledikleri politika neticesinde ortaya çıkan kargaşa ortamının, toplumu Arap ve Mevali olmak üzere ikiye bölmek ve bunun yanında iktidarı kaybetmemek uğruna yaptıkları katliamlar şeklinde temellendirebiliriz.⁵³ Abbasî hareketi tüm bu olumsuz vakaların neticesinde ortaya çıkmış ve Emevî saltanatını yıkmak üzere sistemli bir oluşum/ihtilal hareketini teşkil etmiştir. Muhammed b. Ali'nin ölümüyle yerine geçen oğlu İbrahim, bu isyan hareketinin ilk evresinde *Ebu*

⁵⁰ Ethem Ruhi Fırlalı, “Şiîliğin Doğuşu ve Gelişmesi”, *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu*, İSAV Yayınları, İstanbul, 1993, s.39-40.

⁵¹ Hasan Onat, “Ebû Hâşim, Abdullah b. Muhammed”, *DİA*, C.10, s. 146.

⁵² W.Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı, Umran Yayınları, Ankara, 1981, s.68-69; Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet*, s. 50-51.

⁵³ Farhad Daftary, *İsmâîlîler (Tarihleri ve Öğretileri)*, çev. Ahmet Fethi, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017, s.103-105; Hasan İbrahim Hassan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, Kayıhan Yayınları, C. 1, İstanbul, 1985, s.298.

*Müslim el-Horasani*⁵⁴ gibi teşkilatçı bir propagandacıyı hilafet merkezinden uzak Horasan bölgesinde görevlendirmiş ve sonrasında hareketin başına geçirmiştir.⁵⁵

İlk olarak Emevî yönetiminden rahatsız olan toplumun kanaat önderleri üzerine hâkimiyet kurmak isteyen Ebu Müslim bu konuda başarılı olmuş ve zamanla büyük bir kitleyi etrafında toplamıştır.⁵⁶ Sonrasında Ebu Müslim, hareket planlamasının stratejik merkezi olarak Kufe'yi görmüştür. Bunun en temel sebebi ise şehrin Hz. Ali ile Muaviye arasındaki mücadeleden beri merkezî idareye muhalif ve Hz. Ali taraftarı olan bir yapıda olmasıdır. Bu planlama dâhilinde Kufe'yi ele geçiren Ebu Müslim stratejik başka bir hamle daha yaparak Horasan'a yönelmiştir.⁵⁷ Hiç şüphe yok ki Horasan merkezli bir yapılanma merkezî idareden uzak olması hasebiyle bu hareketin rahat bir şekilde yayılmasını sağlamak amacıyla yapılmıştır.⁵⁸ Nitekim Emevî karşıtı Şîî hareketin tabanını oluşturan kitlelerin Mevâli oluşu ve ekseriyetinin bu bölgede bulunması da Ebu Müslim'in hareketin canlılığı ve taraftar toplamak amacıyla ne denli stratejik ve akılcı davrandığının açık bir göstergesidir.⁵⁹

Ebu Müslim hareketi, Hz. Ali taraftarları⁶⁰ ve Emevî karşıtı olan çevreleri bir araya getirerek Abbasîlerin etrafında toplamayı başarmış, askerî manada güçlü bir konuma gelmeleriyle birlikte de 132/750 yılında Emevîlere karşı *Zap Suyu*

⁵⁴ Ebû Müslim Abdurrahmân b. Müslim el-Horâsânî (ö. 137/755). Detaylı Bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, “Ebû Müslim-i Horasânî”, *DİA* C.10, s.197-99; Wladimir Barthold, “Ebu Müslim”, *İA*, C. 4, s. 39-41; G. H. Yusofî, “Abu Moslem Korasani”, *Encyclopaedia Iranica*, I/4, pp. 341-44.

⁵⁵ L. A. Sédillot, *Histoire Générale des Arabes: Leur Empire, Leur Civilisation, Leurs Écoles Philosophiques, Scientifiques et Littéraires, Maisonneuve et C.ie*, Paris 1877, V. 1, p. 218.

⁵⁶ Hasan, *İslâm Tarihi*, C. 1, s.300.

⁵⁷ Yıldız, “Ebû Müslim-i Horasânî”, s.198; Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet*, s. 50.

⁵⁸ Daftary, *İsmâîlîler*, s.125-126; Sédillot, *Histoire des Arabes*, p. 168.

⁵⁹ Yıldız, “Ebû Müslim-i Horasânî”, s.197-99; Yusofî, “Abû Moslem Korâsânî”, pp.342-43; Barthold, “Ebu Müslim”, s.39-41; Abdülhüseyin Zerrinkub, *Tasavvuf-i İrani der Manzara-i Târihiî Ân*, çev. Nurcan Altun, Önsöz Yayıncılık, İstanbul, 2014, s.95; Sédillot, *Histoire des Arabes*, p.168.

⁶⁰ Şîâ kavramı, mezhep halini alana kadar bu dönemde yandaş anlamında kullanılmıştır. Bu sebeple “Şîî” kavramı yerine bu bölümde “Hz. Ali Taraftarlığı” yahut “muhalif” ifadelerini kullandık. Bu şekilde ifade etmemizin temel sebebi Şîâ'nın bahsini ettiğimiz dönemde henüz tam manası ile teşekkül etmemesidir.

*Savaşında*⁶¹ galip gelerek Emevî saltanatına son verilmesiyle başarıya ulaşmıştır.⁶² Böylece Ebu Müslim nezdinde Abbasîlerin parça parça halindeki muhalif bölge ve grupları birleştirip merkezî bir kitle hareketi oluşturarak ihtilal yaptığını söylemek doğru olacaktır.

Abbasî Hareketi'nin başarıyla sonuçlanması ve Halifeliğin yeniden Haşimoğulları'na geçmesiyle hem Hz Ali taraftarları hem de Emevî muhalif ve mağdurları ferahlamıştır.⁶³ Ancak belli bir müddet sonra Ebu Müslim'in askerî başarıları, devlet içerisindeki itibarının ve siyasî hamle gücünün artmasıyla birlikte Abbasî hanedanı durumdan rahatsız olmuş ve nihayet Ebu Müslim öldürülmüştür.⁶⁴ Hz. Ali taraftarlığı yönünde bir dünya görüşü takınan ve bu manada Ebu Müslim'in hem Hz. Ali taraftarları hem de Mevâli toplulukların içerisindeki konumundan faydalanan Abbasîlerin onu öldürmesiyle başlayan ve artarak devam eden sert tutumu, yola çıktığı kitleyi bir anda karşısına almasıyla sonuçlanmıştır.⁶⁵ Böylelikle iktidara geldiğini düşünen Hz. Ali taraftarları bir kez daha kaybetmiş ve ağır bir darbe almıştır. Özellikle Abbasîlerin devam eden süreçteki sert yaptırımları, *Gizli Davet Dönemi*'nin başlamasına ve bu çerçevede Şîî İtikadın temel kavramlarından olan *Gaib İmam* hususunun ortaya çıkmasına sağlamıştır.⁶⁶ Baskının artmasıyla birlikte Hz. Ali taraftarları Şîî'yı bir mezhep/dünya görüşü haline getirip örgütlü bir hareket başlatarak bağımsız bir devlet/yapı kurma fikrini aksiyona dönüştürmek suretiyle ileride kurulacak olan Şîî Devletlerin temellerini bu dönemde atmışlardır.⁶⁷

⁶¹ Detaylı bilgi için bkz. İsmail Yiğit, "Zap Suyu Savaşı", *DİA* C. 44, s.126-27; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 4, s.577-585.

⁶² İhsan Arslan, *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsîler*, Okur Akademir Yayınları, İstanbul 2014, s. 21-24.

⁶³ Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet*, s. 51.

⁶⁴ Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.499; Kummî/Nevbathî, *Şîî Fırkalar*, s. 168-169; Sédillot, *Histoire Générale des Arabes*, V. 1, p. 224; Ali Avcu, *Horasan-Maveraünnehir'de İsmaililik*, Marmara Akademi Yayınları, İstanbul 2018, s. 78-79.

⁶⁵ Daftary, *İsmâîlîler*, s.128-29. Cemil Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnanç ve Gaib On İkinci İmam*, İSAM Yayınları, İstanbul 2009, s. 51-58.

⁶⁶ Henry Corbin, *En Islam İrani: Aspects Spirituels et Philosophiques*, Editions Gallimard, tm.1 Paris, 1991, p.87.

⁶⁷ Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni 2*, ed. Hasan Onat, çev. Berkay Ersöz, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2017, s.344-346.

Sonuç olarak baktığımızda Hz. Muhammed'in vefatı ile birlikte İslam toplumunun öndersiz kalması, merkezî bir idare mekanizmasından yoksun, tecrübesiz ve kabileci⁶⁸ bir yaşantıya alışmış Arap toplumunun yönetsel bir kargaşa ile karşı karşıya kalmasına sebep olmuştur. İslam öncesi dönemde Arapların merkezî bir idarî mekanizmaya sahip olamayışı Apak şu şekilde açıklamıştır:

*“Çöl hayatı câhiliyye Arabını ibtidaî bir hürriyet fikrine yöneltmişti. Bu hürriyetin bariz vasfı ise otorite tanımamaktır. Nitekim Arap, otoritenin hemen her türlüüne başkaldırmıştır. Bunun bir sonucu olarak da Araplarda merkezî bir otorite anlayışı gelişmemiş, dolayısıyla toplumda ne müesses nizam, ne de bir hukuk sistemi kurulabilmiştir.”*⁶⁹

Hz. Peygamber ise İslam öncesi dönemde devlet mekanizmasına sahip olmayan Arap toplumunu, idari bir sisteme kavuşturmak suretiyle birleştirmiştir.⁷⁰ Hiç şüphe yok ki Hz. Peygamber'in İslam dinini fertten cemiyete, cemiyetten de hızlı ve etkin şekilde müesseseleşerek bir devlette vücuda getirmesi, O'nu toplumun mutlak önderi konumuna getirmiştir.⁷¹ İslam Öncesi Arap toplumunun kabileci yapısında yaşanan yönetsel değişiklikle birlikte Hz. Muhammed'in tek önder ve mutlak yönetici olduğu bir yapıyı ele alırsak, O'nun ölümüyle birlikte kabileci yaşamdan henüz kurtulan bir toplumun zihin kodlarında yer alan eski yapının zuhur edeceğini ön görmek zor değildir. Hz. Ebubekir'in halife seçilmesine kadar kısa da olsa yaşanan kargaşa durumunun, Hz. Peygamber'in son peygamber oluşunun bilinmesi ve bu çerçevede O'nun yerine kimsenin gelemeyeceği düşüncesi en temel etkidir. Nitekim Hz. Peygamber'in kendisinden sonra net bir vekil bırakmaması da Arap toplumunun kabileci sistemde öne çıkan dinamiklerinin siyasî anlamda yeniden etkin olmak için harekete geçmesini sağlamıştır. Ayrıca Şîlik gibi bu dönemdeki tepkisel oluşumların ortaya çıkmasındaki etkenleri ele aldığımızda temelde *Ehl-i Beyt'e yapılan zulümler*,

⁶⁸ W.Montgomery Watt, *Hz. Muhammed'in Mekkesi*, KURAMER Yayınları, çev. Mehmet Akif Ersin, İstanbul 2017, s. 38-45.

⁶⁹ Adem Apak, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016, s. 125.

⁷⁰ Hizmetli, *İslâm Tarihi*, s. 273; De Lacy O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, Pınar Yayınları, çev. Yaşar Kutluay/Hüseyin Yurdaydın, İstanbul, 2003, 63-65; Daryal, *İslâm'ın Doğuş ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açından Tahlili*, ss. 194-95.

⁷¹ W.Montgomery Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, KURAMER Yayınları, çev. Süleyman Kalkan, İstanbul 2016, s. 189-191.

Arap ünsiyetçiliği, bağınaz ve zorba devlet yaptırımları, iktisadî ayrılıkçılık-gelir eşitsizliği ve siyasal çekişmelerin yol açtığı ayrılıklar şeklinde sıralayabiliriz. Arap toplumundaki siyasî-idari sistemin yapısal anlamdaki bu hızlı değişimi, toplum katmanlarında Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte sekteye uğramış ve sürdürülebilirliği tartışılmıştır. Halifelik makamı ile birlikte “*semavî*” bir konumda olan işaretçi/yönlendirici vasfındaki Peygamber'den, O'nun ortaya koyduğu kurallar bütünüünün uygulanmasını ve denetlenmesini sağlayan daha “*dünyevî*” bir müesseseye geçilmiştir. Nitekim bahsini ettiğimiz yapısal düzenin yerleşmesi ve toplumda karşılık bulma sürecinde, her yapısal değişikliğin sonucunda karşılaşılan farklı ve muhalif görüşler ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte ilerleyen dönemlerde Şîâ gibi çeşitli dini-siyasî oluşumlar vücut bulmuş ve İslam toplumu mezhep merkezli farklı idareler tarafından yönetilmiştir.

Şîîliğin protest bir akım olarak teşekkül etmesi hususunu tarihî, siyasî, itikadî ve sosyolojik açıdan birçok düzlemde incelememiz mümkündür. Ancak biz kısaca sürecin gelişimini hususan konumuza temel olacak şekilde izah etmeye çalıştık.

I. BÖLÜM

İSMÂİLÎ TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

I. 1. İsmâîlîliğin Teşekkülü Süreci

Abbasîlerin Şîîlerle birlikte hareket ederek iktidara gelmeleri, Emevî Saltanatı süresince baskı altında olan Şîîleri bir nebze rahatlatmıştır. Ancak sonrasında Abbasîlerin yaklaşımlarının değişmesi ve Ebu Müslim'in öldürülmesiyle birlikte Şîîler, bu devlet içerisindeki varlıklarını sorgulayarak kendilerine bir önder arayışına girmişlerdir.⁷² Her ne kadar bu süre zarfına kadar imamlık müessesesi var olmuş olsa da artık bağımsız bir yapıya kavuşmak isteyen Şîîler bu evrede hareketi farklı bir mecraya kanalize etmek istemişlerdir. Nitekim Hz. Hüseyin'in Kerbela Hadisesinden kurtulan tek oğlu Zeynel'âbidîn'in⁷³ oğlu Muhammed el-Bâkır'dan⁷⁴ olma torunu Ca'fer es-Sâdık'ın⁷⁵ bu dönemde "imam" olması, Şîîlerin tek bir çatı altında birleşmesi için yeterli bir unsur olmuştur.⁷⁶ Ancak Ca'fer es-Sâdık, yanlılarının fitne üzerinden yürüdüğünü ve amaçlarının adaletsizliğe karşı gelmekten çok toplumu ayrıştırmak ve siyasî çıkar elde etmek için hareket ettiklerini anladıktan sonra kendini geri çekmiştir.⁷⁷ Abbasîlerin de Ehl-i Beyt'e karşı olumsuz tutumlarının başlamasıyla birlikte Medine'ye göç ederek ömrünün kalan kısmını burada ilimle uğraşarak geçirmiştir.⁷⁸ O'nun bu yaklaşımı Şîî hareket içerisindeki protest tavrı uç noktada yaşayan bir grup tarafından doğru bulunmamış ve aşırılıkçı yapıya yeni bir önder

⁷² Hasan İbrahim Hassan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi, Kayıhan Yayınları*, çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, İstanbul 1985, C. 2, ss. 426-33; Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, s. 60-61.

⁷³ Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyin b. Alî b. Ebî Tâlib (ö. 94/712) detaylı bilgi için bkz. Ahmet Saim Kılavuz, "Zeynelâbidîn", *DİA*, C.44, ss. 365-66.

⁷⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. Hüseyin b. Alî b. Ebî Tâlib (ö.114/733?) detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Muhammed el-Bâkır", *DİA*, C.30, ss. 506-07.

⁷⁵ Ebû Abdillâh Ca'fer b. Muhammed el-Bâkır b. Alî Zeynil'âbidîn (ö. 148/765) detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Ca'fer es-Sâdık", *DİA*, C.7, ss. 1-3; K. V. Zettersteen, "Ca'fer", *İA*, C. 3, s. 7.

⁷⁶ Daftary, *İsmâîlîler*, s. 131.

⁷⁷ Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet*, s.56; Abdülbâkır Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şîîlik*, Der Yayınları, İstanbul, 1987, s. 423.

⁷⁸ Öz, "Ca'fer es-Sâdık", s. 1.

aramaya girişmişlerdir.⁷⁹ Bu çerçevede Ca'fer es-Sâdık'ın "nass"⁸⁰ yolu ile tayin ettiği oğlu İsmail⁸¹ üzerinde kanaate varmışlardır. Aşırılıkçıların bu noktada İsmail'i tercih etmeleri, onlara yakın olması dolayısıyla muhtemeldir. Ca'fer es-Sâdık bir rivayete göre ise İsmail'i vasilikten azlederek diğer oğlu olan Mûsâ el-Kâzım'ı kendisinden sonraki imam olarak tayin etmiştir. İsmail'in aşırılıkçı taife ile münasebettar olması⁸² ve bir kısım olumsuz alışkanlıklarının oluşu kararını değiştirip diğer oğlu Mûsâ el-Kâzım'ı tayin etmesiyle sonuçlanmıştır.⁸³ Ayrıca kaynaklara göre İsmail babası Ca'fer es-Sâdık hayatta iken 138/755-56 yahut 145/762 yılında vefat etmiştir.⁸⁴ Bu hususu "Mehdî" inancı çerçevesinde kendi çıkarları doğrultusunda değerlendirmek isteyen ve İsmail'in aslında ölmediğini iddia eden aşırılıkçı grubu bu aşırılıkçı vaziyetten kurtarmak için Ca'fer es-Sâdık oğlunun yüzünü göstererek gömülmeden evvel buna engel olmaya çalışmıştır.⁸⁵ Bu grup İsmail'in "gayb" imam olduğunu ve gizlediğini de iddia etmiştir. Bundan dolayı bir kısım kaynaklar da Ca'fer es-Sâdık'ın Abbasîlerin

⁷⁹ Mehmet Atalan, *Şiîliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sâdık'ın Yeri*, Araştırma Yayınları, Ankara 2014, ss. 185-87.

⁸⁰ Şiî inancında Hz. Ali'nin hem imametinin hem de halifelığının, açık yahut gizli bir şekilde bildirilerek nass olarak kabul edilmesi ve bu manada ancak Ehl-i Beyt'ten olup O'nun soyundan (Hüseynî yahut Hasanî koldan) gelenlerin imam olabileceği Şîâ'nın en temel niteliğidir. Aslında Kur'an ve Sünnet kavramlarını karşılayan Nass terimi Şiîler tarafından Kasas Suresi 28/5 "Oysa biz o ülkede güçsüz düşürülenlere lütufta bulunmak, onları önderler yapmak, onları (ülkelerinin) vârisleri kılmak istiyorduk." Ayetindeki "lütufta" kelimesine nispet edilerek İmamet'in Ehl-i Beyt'ten silsilevî bir şekilde seçilme zorunluluğunu kaideleştirmiştir. Şîâ'ya göre İmam seçimi doğrudan Allah tarafından belirlenen bir husustur ve temel inanç nazariyesi olarak kabul edilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Hasan Onat, "Şiî İmamet Nazariyesi (Kuleyni, Kummi ve Tusi'nin Görüşleri Çerçevesinde)", *AÜİFD*, 32 (1992), ss. 89-99; Mehmet Ali Durmuş, *Mitolojik Kurtarıcı: Mehdi*, İşaret Yayınları, İstanbul 2015, s. 122-129.

⁸¹ Ebû Muhammed İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık b. Muhammed el-Bâkır el-Hâşimî el-Kureyşî. Detaylı bilgi için bkz. Hasan Onat, "İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık", *DİA*, C.23, ss. 91-92.

⁸² İsmail'in Şîâ içerisinde imamlığı ilahlık olarak gören ve bu temel inanç nazariyesine göre sonraları "Hattâbiyye" fırkasını kuracak olan Ebü'l-Hattâb ve "gerçek hayatın yalnızca ruhlar âleminde olduğuna ve yeryüzünde işlenen hiçbir günahın anlamı olmadığı" görüşü gibi gnostizime ait öğretileri Şiî inancına sokan Mufaddal b. Ömer el-Cu'fi ile olan yakınlığı Ca'fer es-Sâdık'ı rahatsız etmiş ve oğlunun ifrat noktasına gelerek doğru yoldan ayrılabilceğini düşünmüştür. Hasan Onat, "İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık", *DİA*, C.23, ss. 91. Gnostizim hakkında detaylı bilgi için bkz. Giovanni Floramo, *Gnostisizm Tarihi*, çev. Selma Aygül Baş-Bilal Baş, *Litera Yayıncılık*, İstanbul, 2005.

⁸³ Fiğlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, s.304-305; Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, s. 99-106.

⁸⁴ Onat, "İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık", s. s.92.

⁸⁵ Atalan, *Şiîliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sâdık'ın Yeri*, s.185-86.

oğlunu öldüreceği korkusuyla İsmail'i ölü gösterdiğini, bu sebeple İsmail'in faaliyetlerini gizli olarak yürüttüğünü ve 138/775 yılında öldüğünü belirtir.⁸⁶

Ca'fer es-Sâdık sonrasında imamet kimde olduğu hususunda Şîî gruplar içerisinde farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Aşırılıkçıların İsmail isminde birleşmeleriyle Şîâ Mezhebinin günümüzde en kalabalık topluluğunu oluşturan İsnâaşeriyye'den⁸⁷ sonra ikinci sırada olan İsmâilîyye fırkasının temelleri atılmıştır. Bu minvalde bakıldığı zaman Şîâ'daki farklı düşünceler sonucu yaşanan bölünmeleri tamamen siyasî olarak aşırılıkçı tavırların belirlemesi, mevzunun anlaşılabilmesi yönünden önem arz etmektedir.

İlk altı imamda her hangi bir beis olmadan birleşen on iki imamcı İsnâ Aşeriyye ile İsmâilîyye Ca'fer es-Sâdık'tan sonra ayrılırlar.⁸⁸ Buna göre İsmâilîyye Ca'fer es-Sâdık ölünce torunu Muhammed b. İsmail'i imam olarak tanımış ve O'nun "mehdî" olduğunu iddia ederek son imam olarak belirlemiş⁸⁹, böylece onlar "Seb'iyye" yani yedinci olarak anılmaya başlanmıştır.⁹⁰

Abbasîlerin Emevilere karşı yürüttükleri ve nihayetinde başarılı oldukları ihtilal hareketinde Şîîlerle birlikte hareket etmiş olmalarına rağmen sonrasında Şîî topluluğa ve önderlerine karşı olumsuz tutumlarından dolayı Şîî hareketinin içerisindeki aşırılıkçıların farklı yollara kanalize olarak mücadeleyi daha keskin ve organize bir

⁸⁶ Şehristanî, *El-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, *Türkiye Yazma Eserler Kurumu*, İstanbul, 2015, s. 220-22; Hakyemez, *Şîâ'da Gaybet İnancı*, s. 59-62; Ârif Tâmir, *Târîkh al-İsmâ'îliyah, Riyad al-Riyas lil-Kutub wa-al-Nashr*, V. 1 (London, 1991), p.117.

⁸⁷ İsnâaşeriyye, On iki imam sistemini benimseyerek bunu temel inanç akidesi olarak alan Şîî fırkasıdır. Detaylı bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fiğlalı, İlyas Üzüm, "İsnâaşeriyye", *DİA*, C.23, s.149-53.

⁸⁸ İsnâ Aşeriyye ile İsmâilîyye'nin ortak olarak saydıkları ilk altı imam şu şekildedir: (1) Ali b. Ebû Talib (2) Hasan b. Ali (3) Hüseyin b. Ali (4) Ali b. el - Hüseyin (Zeyne'l - Abidin) (5) Muhammed b. Ali (el- Bakır) (6) Ca'fer b. Muhammed (Ca'fer es-Sâdık). Bundan sonra İsmâilîyye yedinci imam olarak Muhammed b. İsmail b. Ca'fer'i belirlemiştir. İsnâ Aşeriyye'nin kalan altı imamı ise şu şekildedir: (7) Musa b. Câfer (el - Kazım) (8) Ali b. Musa (er - Rıza) (9) Muhammed b. Ali (et - Taki) (10) Ali b. Muhammed (en - Naki) (11) Hasan b. Ali (el - Asker) (12) Muhammed b. Hasan (el-Mehdî el-Muntazar/Sâhibüzzamân). Ayrıca İmamiye'ye göre Muhammed el-Mehdî babasının ölmesiyle birlikte gizlenerek "gayb" imam olmuştur. Kıyamet öncesinde Mehdî olarak ortaya çıkıp yeryüzündeki olumsuzlukları bitirecek ve iman edenleri kurtaracaktır. Muhammed el-Mehdî hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Mehdî el-Muntazar", *DİA*, C. 28, s. 376-77.

⁸⁹ El-Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s.47; Daftary, *İsmâilîler*, s.143.

⁹⁰ Şehristanî, *El-Milel ve'n-Nihal*, s.254; Fiğlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, s. 305.

şekilde yürütme fikrini aksiyona çevirmelerine neden olmuştur.⁹¹ İsmâîlîyye'nin bu hadiseler sonucunda İmamiye'den ayrılmasıyla birlikte protest Şîî hareketi yeni bir döneme girmiştir. Emevi ve Abbasî dönemlerinde muhalefet olarak ortaya çıkan ve ciddi manada taraftar toplayan Şîî'liğin içerisinde bu dönemde yaşanan bölünme, sonuçları itibari ile bakıldığında Şîâ'nın siyasi olarak en başarılı olduğu dönemdir.⁹² IX-XII. yüzyıllar arasında İsmâîlîyye, sergilediği sert ve keskin tutum ile protest Şîî hareketi başarıya ulaşmış, geniş bir hâkimiyet alanı kurmuş ve müesseseseleşerek evvela Karmâtîleri sonrasında da Şîî nüfusun önderliğini yapacak olan Fatimî Halifeliğini kurmuştur.⁹³ Bunlara müteakiben İran coğrafyasında Şîî Büveyhîler zuhur etmiş ve bu sayede Müslümanların yaşadığı coğrafyaların kahir ekseriyeti Şîî nüfuzu altında kalmıştır. Horasan Selçuklularının Büveyhîlere son vermesiyle birlikte bölgede direnci kırılan Şîî hâkimiyetinin Hasan Sabbah önderliğinde ortaya çıkan Nizârî İsmailî yapılanmasıyla birlikte yeniden ayağa kalktığı görülmektedir.

⁹¹ Daftary, *İsmâîlîler*, s.149-52; Avcu, *Horasan-Maveraünnehir'de İsmaililik*, s. 64; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, TTK Yayınları, Ankara, 2009, s. 31; Gülgün Uyar, *Ehl-i Beyt: İslâm Tarihinde Ali-Fatuma Evlâdı*, İFAV Yayınları, İstanbul 2011, s. 162-164.

⁹² Daftary, *Şîî İslam Tarihi*, s.148-49.

⁹³ Bernard Lewis, *Haşhaşiler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, s.59-60.

I. 2. Nizârî İsmâîlîliğe Kadar İsmâîlîliğin Tarihi Serüveni

I. 2. 1. Karmâtîler Devri

Karmâtîler dönemi, modern İsmâîlî araştırmacılarının “Erken İsmâîlîlik”, “Fatımî Öncesi Dönem” yahut “Ön-İsmâîlîlik” olarak nitelediği dönem içerisinde yer almaktadır.⁹⁴ Erken İsmâîlîlik ilk Şîî hareketlerinden Fatımî Halifeliliğinin kurulmasına kadar geçen süreyi kapsamaktadır.

İsmâîlîyye'nin siyasî olarak teşekkülünün ilk aşaması⁹⁵ olan Karmâtîler Dönemi, Nizârî İsmâîlîler'in öncülü olmasından dolayı çalışmamızın seyri açısından ehemmiyet kesbetmektedir. Bu bölümde Karmâtîler Devri'ni genel anlamda ele alarak bir takım önemli hadiseleri aktaracağız.

Erken İsmâîlîlik hakkında temel bilgiler veren kaynaklar, Karmâtî hareketini yahut erken İsmâîlîliğin lideri olarak gösterilen Meymun el-Kaddâh⁹⁶ ve oğlu Abdullah b. Meymun⁹⁷ İsmâîlîliğin teşekkül safhasının en mühim şahsiyetlerinden olduklarını hatta kurucusu olduklarını iddia ederler. Ancak çağdaş İsmâîlî araştırmacıları olan İvanow,⁹⁸ Lewis⁹⁹ ve Daftary ise bu hususu uzun araştırmalar

⁹⁴ Daftary, *İsmâîlîler*, s. s.141.

⁹⁵ Henry Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, Pınar Yayınları, çev. Ethem Ruhi Fırlı/Sabri Hizmetli, İstanbul 1999, s. 156-157. Daftary Karmâtîleri İsmâîlîyye'nin Devlete dönüşmesini sağlayan yapı olarak belirtir. Daftary, *İsmâîlîler*, s.182., Fatımîleri ise Hz. Ali'den beri ilk defa Ehl-i Beyt'ten Ali soylu bir İmam'ın büyük bir devletin başına geçtiğini belirtir. Daftary, *İsmâîlîler*, s.220. Bu veçhile İsmâîlîyye'nin devletleşme sürecinin Karmâtîlerle, İmparatorluk sürecinin ise Fatımîlerle olduğunu söyleyebiliriz.

⁹⁶ Meymun el-Kaddâh, kaynaklarda Meymûn b. Dâvûd el-Kaddâh el-Mahzûmî el-Mekkî ya da Meymûn b. Deysân el-Kaddâh el-Ehvâzî el-Fârisî olarak da geçer. Hakkında birçok spekülasyon olan Kaddâh yedinci imam Muhammed b. İsmail'in hüccetliğini yapmıştır. Şîî inancın temel akidelerinden olan “imamın masumiyeti” hususundan dolayı imamlar tıpkı Hz. Peygamber gibi yalnızca doğru söz söyler, söyledikleri de bu inanç kapsamında hadis hükmündedir. Meymun el-Kaddâh da Şîîler tarafından İmam Zeynelâbidîn'in râvilerinden biri olarak bahsedilir. Mustafa Öz, “Meymûn el-Kaddâh”, *DİA*, c.29, s.505.

⁹⁷ Abdullah b. Meymun ise İmam Cafer es-Sadık'ın ravilerinden olduğu Şîî inancında kabul edilir. Dâîlik müessesesinin ilk kurucusu olduğu yahut buna vesile olduğu kaynaklarda belirtilir. Bu veçhile ilk davet olarak da nitelendirilen İsmâîlîyyenin devletleşmesinde en büyük aktörlerden biridir dememiz doğru olacaktır. Ethem Ruhi Fırlı, “Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh”, *DİA*, C.1, s.117-18.

⁹⁸ Detaylı bilgi için bkz. Vladimir İvanow, *Ismaili Tradition Concerning The Rise of The Fatimids*, Oxford university Press, London and New York 1942, ss. 127-56.

⁹⁹ Detaylı bilgi için bkz. Bernard Lewis, *The Origins of Ismâ'îlism: A Study of the Historical Background of the Fâtimid Caliphate*, AMS Press Inc. New York, 1975, pp. 44-65.

sonucunda daha net sonuçlara ulaştırmışlardır. Meymun ve oğlu Abdullah el-Kaddâh'ın bilinçli bir şekilde Muhammed b. İsmail'in soyuna nispet edilerek kaynaklarda yer ettiğini söyleyen Daftary, Muhammed b. İsmail'in "Meymun" müstear ismini kullandığını ve böylece süreç içerisinde Abdullah b. Meymun'a nispet edildiğini belirtir.¹⁰⁰ Bu dönemde İsmâilî imamlarının, hüccetlerin yahut dâîlerinin müstear isim kullanmalarındaki temel amaç, "Setr Dönemi" olarak adlandırılan gizli davet döneminde öldürülmemek ve Abbasî takibinden kaçmak için olduğu aşikârdır.

İsmâilîler tarafından "*Setr Dönemi*" (Gizli Davet Dönemi) olarak adlandırılan ve hareketin gizli bir şekilde yürütüldüğü bu dönemde ilk imam Abdullah er-Radî olmuştur. Muhammed b. İsmail'in oğlu olan Radî, 261/874 senesinde Şifliğin stratejik merkezi olan Kûfe'de başlattığı faaliyetler sonucunda mezhebin müesseseseleşmeye doğru gitmesinin ilk adımını atmıştır. Kûfe'ye dâîler göndermiş ve burada teşkilatlanmaya başlanmıştır. Dâîlerin faaliyetleri sayesinde ilk olarak Orta Suriye'de yer alan Selemiye¹⁰¹ şehri dâîler için ikametgâh ve karargâh olarak kullanılmaya başlanmıştır.¹⁰² Daha sonra Hareketin Güney Irak'a yayılması için İsmâilîlerin önde gelen dâîlerden Hüseyin el-Ahvazî bölgeye gönderilmiştir. Ahvazî'nin faaliyetleri sayesinde 264/877-78 senesinde daha sonra Karmâtîlere adına verecek olan Hamdan b. Eş'as (Karmat)¹⁰³ gibi önemli şahsiyetler İsmâilî davete katılmıştır.¹⁰⁴ Hamdan b.

¹⁰⁰ Daftary, *İsmâilîler*, s. s.169-75.

¹⁰¹ Hama'nın otuz beş kilometre güneydoğusunda kalan ve günümüzde de Hama'ya bağlı bir kenttir. Ebü'l-Fidâ bölgenin sulak ve verimli arazilere sahip olduğu söyler. İbn Havkal ise Selemiye'de yaşayanların çoğunluğunun Beni Haşim'den olduğunu söyler. Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, Yeditepe Yayınevi, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2017, s. s.225.

¹⁰² Heinz Halm, *The Fatmîds and Their Traditions of Learning*, I.B. Tauris & Co Ltd, London 2001, pp. 2-6; Mustafa Ekinci, *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, Beyan Yayınları, İstanbul 2010, s. 214-216.

¹⁰³ Karmâtî isminin anlamı üzerine kaynaklarda pek çok tartışma vardır. Karmâtîlerin isim olarak Hamdan b. Eş'as'a atfedilen "Karmat" lakabından geldiğine mutabık olan kaynaklar anlam olarak karşılığında uzlaşmamıştır. Daftary kelimenin aramca kökenli olduğunu ve kısa bacaklı yahut kırmızı gözlü olduğunu söyler. Nizamü'l-Mülk ise "makramit" adı verilen bir yazıyı yazmayı bildiğinden O'na "karmit" şeklinde hitap edildiğinden bahseder. Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, çev. Mehmet Altay Köymen, TTK Yayınları, Ankara, 2016, s.235/173b; Daftary, *İsmâilîler*, s.177; Gazzâlî, *Fedâ'ihu'l-Bâtiniyye*, çev. Avni İlhan, TDV Yayınları, Ankara, 1993, s.7-8; İbrahim Agâh Çubukçu, *Gazzâlî ve Batınîlik*, Resimli Posta Matbaası, Ankara, 1964, s.34; Muhammed Hammadî, *Bâtınîler ve Karmâtîlerin İç Yüzü*, çev. İsmail Hatib Erzen, Sebül Yayınevi, İstanbul, 2004, s.70; Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, s. 279-281; Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, s.277; El-Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s.220.

¹⁰⁴ Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *DİA*, C.24, s.510.

Karmat, Hüseyin el-Ehvâzî'nin Irak'tan ayrılmasıyla birlikte hareketin başına geçmiştir.¹⁰⁵ Bu dönemde Irak, Suriye, Yemen, Bahreyn ve Rey gibi bölgelere Cülendî er-Râzî, İkrime el-Bâbilî, Mihreveyh b. Zikreveyh es-Selmânî, Utayf en-Nîlî, İshak el-Bûrânî gibi önemli dâîler yollamış ve buralarda etkili olarak hareketin tabanını oluşturacak taraftarlar elde eden Hamdan b. Karmat'ın bu gibi politikaları ve stratejik hamleleri yapmasında şüphesiz en etkili isim kayınbiraderi Abdân olmuştur.¹⁰⁶

Karmâtî hareketi bir süre sonra belli bir taraftar topluluğuna ulaştı ve Hamdan onlardan vergi toplamaya başladı ve bir süre sonra da mallarının tamamını bir merkezde toplamak üzere vermelerini emrederek toplumun içerisindeki maddi eşitliği sağladı.¹⁰⁷ Böylece taraftarlarının arasında madden üstün olan yahut sefil kalan kimse kalmayınca müreffeh bir topluluğu daha rahat yönetebileceğini/yönlendirebileceğini ve eşit bir ortamda kendisine daha çok bağlı kalınacağını düşünmüş olmalı. Bir süre sonra zihnen ve madden güçlendiklerini düşünen Karmat, 277/890 yılında Abbasîlerin iç karışıklıklarla uğraştığı bir dönemde Dâru'l-Hicre (Hicret Yurdu) adını verdiği bölgeyi inşa ettirerek taraftarlarını buraya yerleştirmiş ve böylece Karmâtîler kendi bölgelerini yahut devletlerini kurmuşlardır.¹⁰⁸

Karmâtîler 287- 294/900-907 yılları arasında silahlı eylemler yapmaya başlamış, kervanlar ve hac kabilelerini hedef almış ve Abbasîlerin Suriye ve Irak'ta bulunan bir kısım şehirlerini yağmalamaya başlamışlardır.¹⁰⁹ Her ne kadar 294/903 yılında Karmat'ın en önemli dâîlerinden olan Mihreveyh b. Zikreveyh es-Selmânî ve adamları Abbasî Halifesi Müktefi-Billâh tarafından öldürülmüş ise de hareket sekteye uğramadan devam etmiştir.¹¹⁰ Hiç şüphe yok ki Karmâtîlerin bu dönem içerisinde

¹⁰⁵ Hamdan b. Karmat'ın hareketin başına ne zaman geçtiği tam olarak belli değildir. Ancak bu hususta Ali Avcu 260-270/873-883 gibi bir saptama yapmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Ali Avcu, "Karmâtîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 10, S. 3 (2010), s. 210.

¹⁰⁶ Mesûdî, *Kitabü't-Tenbih ve'l-İşraf*, s.260-76; Hizmetli, "Karmâtîler", s. 510-11. Abdan b. el-Rabit hakkında detaylı bilgi için bkz. S. M. Stern, "Abdân", *EI²* (İng.), V. 1 (1986): pp. 95-96; W. Madelung, "Abdan b. al-Rabit", *Encyclopædia Iranica* V. 1, Fasc. 2, pp.207-208.

¹⁰⁷ İsmâil Mir Ali, *el-Karâmita ve'l-Hareketü'l-Karmâtîyye fi't-Târih*, *Mektebetü'l-Hilâl*, Beyrut 1983, s. p.143.

¹⁰⁸ Avcu, "Karmâtîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", s.211.

¹⁰⁹ Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C.11, s.152-53.

¹¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C.6, s.375-78.

yaptıkları en önemli saldırı faaliyeti Mekke’yi işgal ederek yağmalamalarıdır. Sünni ve Şîî kaynakların Karmâtîlerden olumsuz bir şekilde bahsetmeleri İslam dini tarafından kutsal kabul edilen bu şehrin böyle bir harekete maruz kalmasıdır.

Mekke işgali ve yağması Karmâtîlerin Bahreyn bölgesinde konuşlanan kolu tarafından gerçekleştirilmiştir. Hamdan b. Karmat tarafından Bahreyn bölgesine dâî olarak gönderilen Ebû Saîd el-Cennâbî bölgeyi tamamen ele geçirerek buradaki Dâru’l-Hicre’i Ahsa’da¹¹¹ kurdurmuş ve bir kale inşa ettirerek taraftarlarını burada toplamıştır. Ölüm tarihi olan 301/913 yılına kadar baskılar ve zorbalıklarla bölge üzerinde hâkim olmaya çalışmıştır. Saîd el-Cennâbî’nin ölümünden bir süre sonra yerine oğlu Ebû Tâhir el-Cennâbî geçmiştir. Bu dönemde birçok hadise olmuş ve çeşitli yağma ve işgal faaliyetleri olmuştur. Ancak biz en çok ehemmiyet kesbeden ve Karmâtîlerin kötü üne sahip olmasındaki temel etken olan Mekke işgalinden bahsedeceğiz. 8 Zilhicce 317/929 günü Ebû Tâhir Mekke’ye girmiş ve buradaki emiri ve yanından bulunanları öldürmüş ve sonrasında ise adeta bir toplu katliam yaparak Hac vazifesini yapan hacıları öldürerek cesetlerini zenzem kuyularına doldurmuş, bununla da yetinmeyen Ebû Tâhir Kâbe’nin örtüsünü ve kapısını sökmüş ve örtüyü keserek yanındakilere vermiştir.¹¹² Ayrıca kutsal sayılan Hacerü’l-Esved taşı da bu işgal ve yağma girişimi esnasında Karmâtîler tarafından yerinden sökülüp baş şehirleri Ahsa’ya götürülmüş ve bir süre burada kalan Hacerü’l-Esved taşı daha sonra iade edilmiştir.¹¹³

Karmâtîler 286/899 yılına kadar baş dâî Ubeydullah el-Mehdî’nin¹¹⁴ yürüttüğü İsmâîlî davetin bir parçası olmuş, itikadî olarak aynı zeminde kalmışlardır. Ancak bu

¹¹¹ Ebû’l-Fidâ Ahsa’yı bereketli, hurmalığı çok, akarsuların bol olduğu ve Karmâtîlerin diyarı olan bir yer olarak tanımlar. Al Ahsa bugün Suudi Arabistan’ın Doğu Bölgesinde yer alan Dammam’a bağlıdır. Ebû’l-Fidâ, *Takvimü’l-Büldan*, s. s.102.

¹¹² Mesûdî, *Kitabü’t-Tenbih ve’l-İşraf*, s.264 ve 267-268; Henri Laoust, *Les Schismes dans L’Islam: Introduction à Une Étude de la Religion Musulmane*, Payot, Paris 1965, p. 142.

¹¹³ Daftary, *Şîî İslam Tarihi*, s. 158; Laoust, *İslâm’da Ayrılıkçı Görüşler*, s. 158-159.

¹¹⁴ Ebû Muhammed Ubeydullâh b. Hüseyin b. Ahmed el-Mehdî el-Fâtımî (ö. 322/934) Setr Dönemini(Gizli Davet) bitiren zahir ilk İsmâîlî imam ve Şîî Fatımî Halifeliğinin kurucusu. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, “Ubeydullah el-Mehdî”, *DİA* C.42, s.23-25; Mehmet Azimli, “İlk Şîî Halife Ubeydullah el-Mehdî ve Fatımî Halifeliği Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *DÜİFD* VII/1 (2005): s.59-73; Aydın Çelik, “Fatımî Halifesi Ubeydullah el-Mehdî ve Dönemi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* XVI/ 1 (2006): s.395-418.

tarihten itibaren Ubeydullah dâîliğin merkezî konumu olan Selemiye’de İsmailî nazariyenin içerisinde değişiklik yaparak imametini kendisinde olduğunu iddia etmiştir.¹¹⁵ Bunu duyan Hamdan b. Karmat Ubeydullah’ın yeni öğretisini kabul etmemiş ve merkezden ayrılarak kendi öğretileri doğrultusunda davetine ve hareketine devam etmiştir.¹¹⁶

Karmâtî hareketi Fatımî Halifeliği kurulana dek dâîlerin faaliyetlerinin başarıya ulaşmasıyla İslam Coğrafyasındaki en etkili ve keskin protest grup olmuşlardır. Bunun en önemli sebebi ise ortaya koydukları iktisadî yorumların neticesinde bölgede yaşayan gelir düzeyi düşük insanların yahut kölelerin desteğini almalarıdır. Ayrıca henüz ehlîleşmemiş Bedevî ve düzen karşıtı bölge yahut toplulukları da protest tavrın en kesif olduğu bu yapıda toplamaları, Karmâtîlerin düzen yahut iktidar karşısında en geniş çatı olma hüviyetini kazanmalarını sağlamıştır. Böylece Karmâtîlik bir cemiyet hareketi olarak bölgede etkin olmuş, dâîlerin üstün gayretleri ile toplumun bu hareketin dünya görüşü ile bütünleşmesi ve bilincini diri tutması sağlanmıştır. Hamdan ve yardımcısı hatta hareketin bir nevi ideoloğu olan Abdân’ın cemiyetin sınır uçlarını tespit ederek yayılma ve propaganda faaliyetlerini bu minvalde yürütmesi, belki de bu devrin en etkili örgütsel yapısı olan Karmâtîliği üstün bir toplum mühendisliği yapılarak tarih sahnesine çıkarmıştır. Ancak hareketin devamında yaptıkları aşırılıkçı faaliyetler neticesinde dışlanmışlardır. Özellikle İsmâîlîyye’nin merkezi konumuna gelen Fatımî Halifeliğinin baskın hale gelmesiyle birlikte Karmâtîlerin etkinlikleri kalmamış ve yalnızca Güney Arabistan ve Bahreyn’le sınırlı bir bölgede ikamet etmişlerdir.

¹¹⁵ Daftary, *Şii İslam Tarihi*, s. s.144-45.

¹¹⁶ Daftary, *İsmâîlîler*, s. s.192-205.

I. 2. 2. Fatımî Halifeliği Devri

İsmâilî davetinin Karmâtîler üzerinden sürdüğü III/IX. yüzyılda İsmâilîliğin yayılması noktasındaki başarısının en temel nedeni şüphesiz ki gizli davet döneminin ve teşkilatlanma sürecinin Abbasîlerin iç karışıklıklarla uğraştığı bir döneme denk gelmesidir.¹¹⁷ Abbasî Hareketinin başlangıcında ve başarıya ulaşmasında etkin rol alan protest Şîî topluluklar Emevi Saltanatının yıkılması ve akabinde Abbasîlerin başa geçmesiyle birlikte rahat hareket edebilme ümidindeydiler.¹¹⁸ Ancak müttefik oldukları Abbasîlerin kendilerine karşı tavır değiştirerek Şîî toplulukların daha evvel yaşamış oldukları travmaları onlara yeniden yaşatarak müttefiklerini yeniden muhalif kanat haline getirmişlerdir. Bunun üzerine Şîî topluluklar bağımsız bir yapı oluşturmak ve Abbasîlerin baskıcı uygulamalarından kurtulmak için gizli bir teşkilatlanmaya gitmişler, böylece “*Gizli Davet Dönemi*” başlamış ve hareket illegal bir şekilde yer altından yönetilmiştir.¹¹⁹ İsmâilîliğin teşekkül sürecinde anlattığımız bu davet döneminde Dâîler aracılığıyla yapılan propaganda faaliyetleri ilk neticesini Karmâtîlerin kuruluşu ile vermiş ve 286/899 yılında yaşanan ayrılmaya kadar İsmâilîlerin müesses yapısını Karmâtîler oluşturmuş, İsmâilî Davanın seyri onların üzerinden yürümüştür.¹²⁰ Bu tarihte Selemiye’de olan baş Dâî Ubeydullah el-Mehdî’nin kendisini “*İmam*” ve “*Mehdî*”¹²¹ ilan etmesiyle Karmâtîler üzerinden devam eden İsmâilî daveti ve yapılması farklı bir boyut kazanarak 296/909 yılında hem Şîî toplulukların idare merkezi hem de Abbasîlere karşılık gelecek şekilde müesseseseleşen Fatımî Halifeliği kurulacaktır.¹²²

¹¹⁷ Claude Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, Örgün Yayınevi, çev. N. Uğurlu-T. Andaç, İstanbul 2015, s. 392.

¹¹⁸ Daftary, *İsmâilîler*, ss. 128–29.

¹¹⁹ Seyyid Abîd Ali Abîd, “Şîîlerin Siyasî Teorisi”, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, ed. Mian M. Şerif, çev. Yusuf Ziya Cömert, İnsan Yayınları, İstanbul 2014, C. I, ss. 914–19; Yazılıtaş, *Fatımî Devleti’nde Türkler*, s. 31–32.

¹²⁰ Hasan İbrahim Hassan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, Kayıhan Yayınları, çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş-A.Turan Aslan- Hamdi Aktaş, İstanbul 1985, C. 4, ss. 109–11.

¹²¹ M. J. de Goeje, *Mémoire sur les Carmathes du Bahraïn et les Fatimides*, E. J. Brill, Leiden 1886, pp. 58–60.

¹²² Daftary, *İsmâilîler*, ss. 220–21.

X. Yüzyılda Fatımîlerin yükseliş geçmesi ve İsmâilî davanın merkezi olmasıyla birlikte Şîî topluluklar dini olarak Fatımîlere bağlanmıştır. Merkezî bir idare mekanizmasına kavuşan Şîîler artık dini olarak bir merkeze sahip olmakla birlikte İslam dünyasında da etkin konuma gelmişlerdir. Fatımîlerin kurduğu Şîî Halifelikle birlikte İslam dünyasında Hilafet Kurumu Sünni ve Şîî olarak iki ayrı dünya görüşü çerçevesinde şekillenmiştir. Merkezî bir yönetim şekli olarak toplulukların itikadî görüşleri doğrultusunda oluşan siyasî yapılanmaların güdümünde bir yönetim anlayışı benimsenmiştir.

Ünlü Fransız Şarkiyâtçı Louis Massignon İslam Tarihinin X. Yüzyılını “*Fatımî Yüzyılı*” olarak değerlendirmiştir.¹²³ Şarkiyatçıların ve İslam tarihçilerinin çoğunluğunun böyle bir değerlendirme yapmalarının en temel sebebi ise merkezî idareye karşı muhalif olanların çatısı hükmünde olan Şîî-İsmâilîlerin Karizmatik Liderci anlayışları çerçevesinde “İmamlık” ve “Mehdîlik” kavramlarını en etkin şekilde kullanarak Abbasî Halifeliğini siyasi zeminde geride bırakmış olmalarıdır.¹²⁴

İsmâilî Dâîlerinin karargâhı olan Selemiye’de ikamet eden ve İsmâilî hareketi buradan yöneten Ubeydullah el-Mehdî 286/899 yılında bir mektup ile “İmamlığını” açıklamıştır.¹²⁵ Bu tarihte Karmâtîlerin başında olan ve kendisine bağlı şekilde hareket eden Dâî Hamdan b. Karmat’a ve diğer tüm Dâîlere bu haberi ulaştıran Ubeydullah, İsmâilî daveti bundan sonra Mehdi olarak beklenen Muhammed b. İsmâil üzerinden değil kendi adına yaymalarını istemiştir.¹²⁶ Ubeydullah ayrıca bu iddiasını temellendirmesi gerektiğini yani Şîî/İsmâilî doktrinine göre nesebini Hz. Ali’nin soyuna Hüseyinî-Hasanî kollarından birine dayandırması gerekiyordu. İsmâilî Davasını

¹²³ Louis Massignon, “Mutanabbi, Devant le Siècle Ismaélien de l’Islam”, *al-Mutanabbî: Recueil Publié à l’Occasion de Son Millénaire*, Institut Français de Damas, Beirut 1936, ss. 1–17.

¹²⁴ Öz, “Ubeydullah el-Mehdî”, ss. 23-25.

¹²⁵ Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti’nde Türkler*, s. 32; Avcu, “Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları”, ss. 211-212.

¹²⁶ Ubeydullah el-Mehdî’nin imamlık/Mehdîlik iddiasının en temel sebebinin hareketin bir öncüsü ihtiyacı şeklinde değerlendirilebilir. Hiç şüphe yok ki İsmâilî inancın temel doktrini olan “Mehdî’nin” gelmesi hususunu erteledikçe ya da Mehdi’nin gelmesi geciktikçe bir nevi O’nun emanetçisi hükmünde olan Baş Dâînin yönetici sıfatıyla daha fazla harekete mensup olanları muhafaza edemeyeceği ve başta kalamayacağı aşikârdır. Bu minvalde Ubeydullah’ın Mehdi’lik iddiası ile hareketin yönetim mekanizmasını eline almak istemesi şartlar ölçüsünde düşünüldüğünde gayet isabetli bir hareket olarak değerlendirilebilir.

yürüttüğü için de Muhammed b. İsmail'in nesebinden olması gerekiyordu. Bu çerçevede gerek İsmâilî kaynaklar gerekse Sünnî ve İmamiye Şîâsının kaynaklarında Ubeydullah'ın nesebi hakkında net bilgiler yoktur.¹²⁷ İsmâilî kaynaklar Muhammed b. İsmail ile Ubeydullah arasındaki süreçte dönem imamlarının saklandığını ve Gizli Davet'in bitimiyle zahir ilk imam olan Ubeydullah'ın silsileyi devam ettirerek ortaya çıktığını iddia eder.¹²⁸ Ancak aradaki imamların isimlerini, neseplerini açıklamaya yanaşmaz. Sünnî ve İmamî kaynaklar ise Ubeydullah'ın meşruiyet kazanmak için nesebini Hz. Ali'ye dayandırdığını, aslında bunun gerçek olmadığını kesin bir dille ifade ederler.¹²⁹ Ayrıca Abbasî Halifesi Kadir-Billâh, Ubeydullah'ın nesebinin gerçek olmadığını¹³⁰ kanıtlamak üzere Bağdat'ta bir araya getirdiği Şîî/İmamî ve Sünnî âlimlerle birlikte Hz. Peygamber'in soyundan gelen Ehl-i Beyt'in belirlenmesi için oluşturulan “*Nakîbüleşraflık*” müessesesinin başı Şerîf Ebû Ahmed Hüseyin'i bu hususu çözmek için görevlendirir.¹³¹ Bu toplantı (402/1011-12) sonunda Fatımîlerin Hz. Peygamber'in soyundan gelmediği belirtilmiştir.¹³² İbn Haldun ise Sünnî ve İmamîlerin iddialarının doğru olmadığını ve Ubeydullah'ın iddia ettiği nesebinin gerçek olduğunu ifade eder.¹³³

Karmat, böylesine radikal bir değişimin hareketin seyri ve hal-i hazırdaki İsmâilî doktrinine aykırılığı açısından reddetmiş ve Ubeydullah'ın imamlığını tanımadığı gibi Selemiye merkezli hareketten ayrılmış ve İsmâilî Hareket ikiye bölünmüştür.¹³⁴

¹²⁷ Daftary, *İsmâilîler*, ss. 163–66.

¹²⁸ Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*, TTK Yayınları, Ankara 2018, ss. 29-30.

¹²⁹ el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 220.

¹³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 6, 391-95; Ahmad ibn 'Ali Taqî al-Din al-Maqrîzi, *Description topographique et historique de l'Égypte*, Institut Français d'Archéologie Orientale, çev. Paul Casanova, Le Caire (Kahire) 1920, V. 4, p. 4.

¹³¹ Öz, “Ubeydullah el-Mehdî”, s. 23; al-Maqrîzî, *Description Topographique et Historique de l'Égypte*, V. 4, pp. 4–5.

¹³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 7, s.524.

¹³³ Haldun, *Mukaddime*, C. I, ss. 182–84.

¹³⁴ Daftary bu dönemi Fatımî-Karmâtî bölünmesi yerine Karmâtîleri İsmâilî oluşumdan ayırarak bu bölünmeyi “İsmâilî-Karmâtî Bölünmesi” olarak nitelendirmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Daftary, *İsmâilîler*, ss. 192–205. Karmat bu ayrılıktan sonra kendi tarafında kalan Dâilere Ubeydullah adına davet yapmayı mutlak surette yasaklamış, hareketi daha keskin bir hale getirerek belki de Ubeydullah'ın yürüttüğü harekete üstün gelmek istemiştir. Özellikle 287-289/900-902 yılları arasında Suriye'de isyan çıkarmak suretiyle Dâîlerini gönderen Karmat, üç kere ayaklanma teşebbüsünde bulunmuş ancak Abbasî Halifesi Mu'tazîd-Billâh'ın önlemleriyle başarıya ulaşamamıştır. Özellikle Abdan'ın Fatımî Dâîsi tarafından öldürülmesi Hamdan b.

Fatimî Hareketinin 296/909 yılında müesses hale geldiği Kuzey Afrika bölgesine yönelik faaliyetler 288/901 yılında Yemen bölgesinin ele geçirilmesiyle başlamıştır.¹³⁵ Ubeydullah'ın Selemiye'de yaşadığı sıkıntılar¹³⁶ sonucunda Yemen'e geçmesi ve buradan hareketi yönetmeye başlaması ile Fatimî Dâîlerini başta Kuzey Afrika olmak üzere birçok bölgeye yönlendirerek propaganda faaliyetleri yapmaları yönünde kanalize etmiştir.¹³⁷ Özellikle daha evvel Şîî propagandaların yapıldığı ve zihniyet/dünya görüşü açısından İsmâîlî/Şîî hareketine yabancı olmayan bölgeler ön planda tutularak hareket edilmiştir. Daha 144/761 yılında Câfer es-Sadık tarafından Kuzey Afrika'ya yollanan Ebû Sufyan Hasan b. Kasım ve Ali b. Ahmed el-Hulvân gibi önemli Dâîler sayesinde bölgede kayda değer bir etkinlik sahası kazanılmıştır. Burada önemli faaliyetlerde bulunan bu iki Dâî, toplumun sempatisini kazanmak amacıyla gittikleri yerlerde mescitler yaptırmış, ilimle iştigal etmişler ve kısa zamanda bölge halkının teveccühünü kazanarak hareketin bölgede olumlu bir şekilde karşılanmasını sağlamışlardır.¹³⁸

Görüldüğü üzere İsmâîlî/Şîî hareketi teşekkül ettiği andan itibaren merkezî idareye karşı tüm fraksiyonlarını toplumun dinamiklerine göre ayarlamış, kusursuz bir toplum mühendisliği ile protest olmaya meyilli toplulukları, alt tabakayı ve iktisadi açıdan sıkıntı çeken kesimleri ön plana çıkardığı *Karizmatik-Liderci* yapısıyla kendi bünyesinde toplamıştır. Ayrıca bu Dâîlerin ön ayak olduğu Şîî menşeiili yarı bağımsız İdrisiler de 172-374/789-985 yılları arasında Kuzey Afrika'da hüküm sürmüşlerdir.¹³⁹

Karmat'ı daha da zor bir duruma sokmuştur. Ancak Karmat bir süre sonra ortadan kaybolmuştur. Rivayetler onun öldürülme korkusuyla kaçtığına, öldüğüne/öldürüldüğüne veya Gayb İmam olduğuna Dâîr haberler vermektedir. Avcu, "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", s. 212.

¹³⁵ Lewis, *Haşhaşîler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, s. 60.

¹³⁶ Mehdîliğini ilan etmesiyle birlikte Hamdan'ın O'na biat etmeyişi ve bundan sebep Karmatîler tarafından bir suikaste uğrama ihtimalini göz önünde bulundurarak Selemiye'den ayrıldığı belirtilir. Başka bir rivayet ise Selemiye'deki vali ile yaşadığı ihtilaftan ötürü rahatsızlık duyması üzerine ayrıldığı yönündedir. Öz, "Ubeydullah el-Mehdî", ss. 23; Azimli, "İlk Şîî Halife Ubeydullah el-Mehdî ve Fatimî Halifeliği Üzerine Bazı Değerlendirmeler", ss. 63-64; Çelik, "Fatimî Halifesi Ubeydullah el-Mehdî ve Dönemi", ss. 396-97.

¹³⁷ İdrisiler hakkında detaylı bilgi için bkz. Muhammed Razûk, "İdrîsîler", *DİA*, C. 21, ss. 495-97; R. Le Tourneau, "Idrisids", *EI²* (İng.), C. III, ss. 1035-37; Haldun, *Mukaddime*, C. I, ss. 184-87; Haldun, *Mukaddime*, C.II, ss. 667-68.

¹³⁸ Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s. 31-33; Aydın Çelik, "Fatimîler Devleti'nin Kuruluşu", *FÜSBD*, C. XV, S. II (2005), ss. 443-44.

¹³⁹ Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, Kriter Yayınevi, 2010, ss. 15-16.

İdrisilerin Şîî olması bölgede sonrasında kurulacak olan Fatımî Halifeliğinin hem dinî hem de siyasî yönden temayüzünü kolaylaştırmıştır.

Ubeydullah'ın Kuzey Afrika merkezli hareketinin temelini oluşturan ve bir nevi “*Kurucu Dâî*” olan Ebu Abdullah eş-Şîî,¹⁴⁰ Fatımî Hareketinin müesses hale gelmesindeki en önemli şahsiyettir diyebiliriz. Devletin kurulmasında oynadığı rol O’nu Ubeydullah kadar önemli bir şahsiyet haline getirmiştir. Ubeydullah'ın Abdullah eş-Şîî tarafından İfrîkiyye’ye¹⁴¹ getirilmesi ile teşkilatlanmaya ve müesses bir yapıya bürünen Fatımî hareketi, İsmililiğin Karmâtîlerle birlikte ortaya çıkan aşırılıkçı ve sert yapısını daha ılımlı bir hale getirerek İsmâilî Davasının yayılmasını ve etkin olmasını sağlamıştır.

Ebu Abdullah eş-Şîî'nin hazırladığı ortamla birlikte Ubeydullah strateji olarak önem arz eden Kuzey Afrika’da evvel Berberî kabilelerin desteğini almış ve sonrasında Halifeliğini ilan etmek suretiyle 296/909 yılında Fatımî Hilafetini

¹⁴⁰ Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Muhammed b. Zekeriyâ ö. 298/911. Aslen Yemenli olan Abdullah İsnâaşeriyye Mezhebine mensup bir muallimdir. Kufe’de ikamet ederken bir İsmâilî Dâîsi olan komşusu Ebû Ali ed-Dâî ve onun damadı olan Mısır Dâîsi Fîrûz ile olan münasebetleri çerçevesinde hareketin içerisine dâhil olmasını sağlamıştır. Bir süre Yemen’de saha eğitimi alan Abdullah sonrasında buradaki sorumlu Dâî İbn Havşeb tarafından Kuzey Afrika’ya gönderilmiştir. Abdullah çok iyi bir toplum analizi yaparak buradaki Berberî kabilelerle sıkı ilişkiler kurmuştur. Bu sayede bölgede itibar sahibi olmuş hatta Berberilerden teşkil ettiği bir ordusu dahi olmuştur. Bölge üzerinde hâkimiyet kurma yolunda “Mehdî” kavramının yanında en önemli propaganda unsuru “Şîî Devleti” kuracağını daima dile getirmesi olmuştur. Böylelikle meşru zeminde çokça taraftar toplamıştır. Bölgede bulunan Şîî Kütâmelileri yanına çeken ve onların düşmanı olan Sünnî Ağlebîler’e karşı harekât başlatan Abdullah 290/903 başarıya ulaşmış ve Ağlebîler’i mağlup ederek bölgedeki hâkimiyetini sağlamlaştırmıştır. Bunun akabinde Abdullah’ın meşruiyet sıkıntısı yaşamamak için mevcut İsmâilî İmamı sayılan ve adına davet yapılan Ubeydullah el-Mehdî’nin davanın seyri açısından bölgeye iştirak etmesi gerekmektedir. Cerîd bölgesi içerisinde yer alan Kafsa ve Kastîliye’yi ele geçiren Abdullah sonrasında Tunus’un en mühim bölgelerinden biri olan Urbus’u (Laribus) ele geçirmiştir. Uygun zemin oluştuğunda Ubeydullah’ı bölgeye davet eden Abdullah eş-Şîî böylelikle Fatımî Halifeliğinin kuruluşunda önemli bir rol oynamış, Ubeydullah’ın Şîî Hilafetini kurmasının yolunu açmış ve her türlü imkânı tesis etmiştir. Ubeydullah’ın Halifeliğini ilan etmesiyle birlikte Abdullah eş-Şîî de Halifeliğin en yüksek devlet kademelerinde görev almış ancak sonrasında Ubeydullah el-Mehdî ile ters düşerek onu öldürmek için kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır. Bunun sonucunda 298/911 yılında Ubeydullah tarafından öldürülmüştür. Mustafa Öz, “Ebû Abdullah eş-Şîî”, *DİA*, C. 10, ss. 85–87; M. Houtsma, “Ebû Abdullah”, *İA*, C. IV, ss. 8–9; S. M. Stern, “Abu ‘Abd Allah al-Shi‘î”, *EF²* (İng.), C. I, ss. 103-04; Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2018, ss. 36–71; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti’nde Türkler*, s. 31-36. ¹⁴¹ Ortaçağ’da Mağrib’in doğuda kalan kısmına, bugünkü Tunus ve civarına verilen isim. Detaylı bilgi için bkz. G. Yver, “İfrîkiyye”, *İA*, C. V/2, ss. 939–40; Nadir Özkuyumcu, “İfrîkiyye”, *DİA*, C. 21, ss. 515–16.

kurmuştur. Bundan sonraki ilk icraatı da “Mehdî” lakabına nispetle inşa ettirdiği “Mehdîye”¹⁴² şehri olmuştur.

Ubeydullah’ın ortaya koyduğu yeni İsmâilî doktrini ile birlikte kurmuş olduğu Fatimî Devleti/Halifeliği, mevzilendiği Kuzey Afrika’da Abbasî takibinden uzakta olma avantajı ile devlet teşkilatlanmasını ve yayılma süreci rahat bir şekilde gerçekleştirmiştir.¹⁴³ Cihanşumul bir iddiaya sahip ilk Şîf Devleti olma özelliğini taşıyan Fatimî Devleti, siyasi düzlemde yayılma politikasını belirlemiş ve ilk hedefi olan Mısır’ı 358/969 yılında ele geçirmiştir.¹⁴⁴ Fatimîler Mısır’ı ele geçirmeden evvel burada Abbasîlere bağlı yarı-bağımsız İhşidiler bulunmaktaydı. Bu süreç içerisinde Mısır, Fatimîler tarafından birçok kez kuşatılmış, ancak Muiz-Lidînillâh¹⁴⁵ döneminde ele geçirilebilmiştir. Mısır’ın ele geçirilmesi ile birlikte Abbasîlerin İslam Dünyasındaki etkinliklerinin yavaş yavaş azalmaya başladığını söylememiz yerinde olacaktır. Nitekim Arap Yarımadasının Mağrib’e açılan kapısı olma hüviyeti taşıması yanında Mısır’a egemen olan her gücün Akdeniz üzerinde büyük bir güç elde ettiği görülmektedir. Fatimîlerin Fas’a kadar ele geçirdikleri Kuzey Afrika coğrafyası ile birlikte Akdeniz’in güney kıyısına tamamen hâkim olmuşlar, bununla birlikte Sicilya’ya da ayak basan Fatimîler 323/935 senesinde Cenova’yı da ele geçirmişlerdir.¹⁴⁶ Batı’dan gelebilecek tehlikelerin önüne geçmek amacıyla yapılan bu askeri harekâtlar sonrasında Fatimîler esas hedefleri olan Sünni Abbasî Halifeliğini

¹⁴² Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti’nde Türkler*, s. 36. Tunus’un doğu sahilinde yer alan İfrîkiye burnu üzerine kurulan bir şehirdir. Ubeydullah’ın bu şehri inşa ettirmesindeki en temel sebep ise bölgeye yalnızca deniz yolu ile ulaşım sağlanmasıdır. Ayrıca Mısır’ı ele geçirmek için düzenlemek istediği seferi de güvenlik açısından buradan tertip etmek istemesi de şehrin kuruluş amaçlarından biridir. Mehdîye şehri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Kavas, “Mehdîye”, *DİA*, C. 28, s. 387–89.

¹⁴³ Bu süreçte yayılmacı politikalarını İsmâilî oluşumu içerisindeki örgütsel yapının en temel yapı taşı olan Dâîlik müessesesini geliştirerek Fatimî hâkimiyeti altında olmayan bölgelerde etkinlik sahası oluşturmak adına geniş bir Dâî Ağ oluşturmuşlardır. Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 391.

¹⁴⁴ Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti’nde Türkler*, s. 49-51. Bölgenin hem siyasi hem de stratejik anlamda önemi bulunmakla birlikte coğrafi açıdan da içerisinde barındırdığı Sina Çölüyle doğudan ve güneyden gelebilecek her türlü kara harekâtına karşı çok önemli bir doğal savunma sağlamaktaydı.

¹⁴⁵ Ebû Temîm el-Muiz-Lidînillâh Mead b. İsmâîl b. el-Kâim-Biemrillâh Muhammed el-Fâtımî (ö. 365/975). Fâtımîlerin 341-65/953-75 yıllarındaki halifesidir. Detaylı bilgi için bkz. Asri Çubukecu, “Muiz-Lidînillâh”, *DİA*, C. 31, s. 96–98.

¹⁴⁶ Ömer Tokuş, “Fâtımîler ile Sicilya ve Güney İtalya Arasındaki Münasebetler”, *Tarih Dergisi*, S. 59 (2014/1), s. 32–42.

ortadan kaldırmaya yönelik girişimlerine başlamışlardır. İlk önce merkezlerini Mehdîye'den Mısır'a taşıyarak burada Kahire şehrini kuran Fatımîler İslam Dünyasının günümüze kadar süregelen en eski ilim müessesesi olan el-Ezher'i kurdular. Şîî hareketinin ortaya çıktığı günden bu yana en kapsamlı oluşumun Fatımî Devleti olmasındaki temel etken cihanşümül bir iddiaya sahip olmaları yanında hareketi yalnızca tahakküm ve yayılma üzerine kurmamış olmalarıdır. Ezher'in kurulması Fatımîlerin ilime verdikleri önemin bir göstergesi olmasının yanında yaptıkları diğer imar faaliyetleriyle de bir medeniyet telakkisine sahip olduklarını ve zihniyetlerini bu minvalde temellendirdiklerini söylemek gerekir.

Fatımîlerin Mısır'a hâkim olmasıyla birlikte Abbasî Halifeliğine yönelik yıkım faaliyetlerinin ilk aşaması olan Suriye'i Halife Azîz-Billâh'ın¹⁴⁷ gerçekleştirdiği seferler ile birlikte 367/977 yılında ele geçirmişlerdir.¹⁴⁸ Suriye'nin hâkimiyet altına alınmasıyla birlikte Fatımîlerin İslam toplumun dini merkezi olan Hameyn'i (Mekke-Medine) ele geçirmeleri kolaylaşmış ve nihayetinde bölge Fatımîlere bağlanmıştır, Karmâtîlerin istilası dışında bu tarihe kadar Hicaz Bölgesi Sünni Halifelik tarafından yöneltilmekteydi. Fatımîlerle birlikte Şîî hâkimiyetine giren Hicaz bölgesi Horasan Selçuklularının bölgeyi yeniden Sünni yönetime dâhil etmesine kadar bölge Fatımî egemenliğinde kalmıştır.¹⁴⁹ Şüphe yok ki Fatımîlerin bu hamlesi Şîî hareketinin İslam toplumunu topyekûn kuşatan bir siyasi hâkimiyetten çok cihanşümül bir dünya görüşü hedeflediğinin açık bir göstergesidir.

Fatımîlerin davalarını yayma, hâkim oldukları yerlerdeki nüfuzunu sağlamlaştırma ve ele geçirmek istedikleri bölgelerde taraftar toplamak amacıyla Dâîlik teşkilatını kullanmışlardır. Gizli Davet Döneminin sürdürülebilirliğini sağlayan bu teşkilat, müesses yapıya geçildikten sonra da önemini kaybetmeden kullanılmaya

¹⁴⁷ Ebû Mansûr Nizâr b. el-Muizz-Lidînillâh (ö. 386/996). Fatımîlerin 364-386/975-996 yılları arasında hüküm süren halifesidir. Detaylı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Azîz-Billâh", *DİA*, C. 4, s. 346.

¹⁴⁸ Muiz-Lidînillâh döneminde Suriye zapt edilmeye çalışılsa da Bahreyn Karmâtîleri'nin yaptıkları faaliyetler ve Fatımîlere karşı açıktan düşmanlık etmeleri Suriye'nin ele geçirilmesini geciktirmiştir. Karmâtîlerin Suriye'den çıkarılmasıyla birlikte bölgenin hâkimiyeti Fatımîlerin eline geçmiştir. Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, ss. 229-33.

¹⁴⁹ Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *DİA*, C. 12, s. 230-32.

devam edilmiştir. Özellikle Halife Hâkim-Biemrillâh'ın¹⁵⁰ 395/1005 yılında kurduğu *Dâru'l-Hikme*¹⁵¹ (Dâru'l-İlm) akademisi ile beraber dâîlere hem ilmî açıdan hem de sahada gerçekleştirecekleri aksiyoner faaliyetlerin ihtisasını daha profesyonel bir şekilde almaları sağlamıştır.¹⁵² Hususî olarak yetiştirilen Fatimî Dâîlerinin misyonu, devletin resmi ideolojisini (mezhep tasavvurunu) hâkimiyet sağlamak istediği bölgelerde yaymak, kamuoyu oluşturmak ve devlet bölgeyi askeri olarak zapt etmese dahi dini olarak Fatimî Halifesine bağlamaktır. Bu manada Mısır-İfrıkiyye merkezli devletin sınırları içerisinde yer almayan İran, Horasan-Maveraünnehir gibi bölgelere yollanan Dâîler sayesinde Fatimîlerin nüfuz alanı gittikçe genişlemiştir. Özellikle İran'a gönderilen Dâîlerin yaptıkları faaliyetler neticesini ileride göreceğimiz üzere bir derebeylik gibi ortaya çıkan ve konumuzu teşkil eden Alamut Nizârî İsmâîlîleri'nin teşekkülünü sağlayacaktır. İran'da İsmâîlîliğin gelişiminde şüphesiz Karmâtî Hareketinin ideoloğu olan Abdan'ın bölgeye göndermiş olduğu kardeşi Memun'un başarılı propaganda faaliyetleri önemli bir rol oynamıştır.¹⁵³ İsmine nispetle buradaki İsmâîlîlere Memuniyye¹⁵⁴ denmiştir. Abdullah el-Kaddâh'ın Selemiye'ye yerleşmesi hususunda olduğu gibi bölge sorumluluğuna atanan Dâîler evvela bölgeye sıradan bir fert gibi geliyor, davranışlarıyla halkın sempatisini kazanıp bir süre sonra itibar sahibi oluyor ve bölgedeki insanları İsmâîlî davasına kazandırıyor. Ayrıca İsmâîlîlerin diğer Şîî gruplar içerisinde yer etmesini ve taraftar bulmasını da Daftary şöyle açıklar:

¹⁵⁰ el-Hâkim-Biemrillâh Ebû Alî el-Mansûr b. el-Azîz el-Muizz el-Ubeydî el-Fâtımî (ö. 411/1021). Fatimîlerin 386-441/996-1021 yıllarında hüküm sürmüş halifesidir. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Hâkim-Biemrillâh", *DİA*, C. 15, s. 199-201.

¹⁵¹ Fatimî Halifesi Hâkim'in devletin içeride ve dışarıda kamuoyu oluşturan ve hareketin yaygınlaşması adına faaliyet gösteren Dâîlik kurumunu geliştirmek için böyle bir atılımda bulunmuştur. *Dâru'l-Hikme* esasında gelişmiş bir ilim merkezidir. İçerisinde büyük bir Kütüphane barındıran ve külliye şeklinde inşa edilen bu kurum Şîî/İsmâîlî âlimlerinin yetiştirme merkezi olmuştur. Ayrıca *Dâru'l-Hikme*'nin sorumluluğu ve idaresi Baş Dâî'ye verilmiştir. Dâîlerin yetiştiği bölümler ayrı olsa da halkın da faydalandığı, ilim tahsil edebildiği bir yerdir. Fatimî Halifeliğinin devlet ideolojisi olarak temel doktrini İsmâîlîliği İslam Coğrafyasında yaymak ve bu manada Sünni Abbasî Halifeliğini yıkmak yahut etkinliğini en aza indirmektir. *Dâru'l-Hikme* ve el-Ezher gibi kurumların ortaya çıkmasıyla İsmâîlî âlimlerin ve Dâîlerin daha donanımlı olması sağlanmış, böylece taraftar toplamak daha da kolaylaşmıştır. Daftary, *İsmâîlîler*, ss. 286, 289; Öz, "Hâkim-Biemrillâh", s. 201; Ahmet Bağlıoğlu, "Sıradışı Bir Fatimî Halifesi: Hâkim Biemrillâh", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. VIII (Kasım, 2012), ss. 14-15; Corci Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, İletişim Yayınları, 2015, C. 2, ss. 194, 528.

¹⁵² A. A. Armada, C. Mazzoli-Guintard, *Gouverner en Terre d'Islam: Xe-XVe Siècle*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2014, s. 126.

¹⁵³ Daftary, *İsmâîlîler*, ss. 179-80.

¹⁵⁴ el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 220.

“İsmâîlîlerin devrimci, Mehdîci hareketi, İmami Şîîliğin sükûnetçiliğinden ve siyasal eylemsizliğinden memnun olmayan İmamiler arasında özellikle başarı kazanmıştır.”¹⁵⁵ Bu husus protest bir tavır/dünya görüşü olarak ortaya çıkan Şîî hareketinin yalnızca imamın *Karizmatik-Lider* anlayışıyla itidalli bir şekilde hareket edip başarı sağlayamayacağını ve hareket mensuplarında bir süre sonra karşılık bulamayacağını, hareketin tepkisel yönünün de etkin olması gerektiğinin bir göstergesidir. Bu manada Karmâtî ve ileride göreceğimiz üzere Nizârî İsmâîlî hareketleri gibi aşırılıkçı İsmâîlî yapılanmaların bu düşüncede olduğunu görmekteyiz. Bahsi edilen hareketlerin eylemsel tepkileri sonucunda her ne kadar onların kötü üne sahip olmalarını sağlasa da amaç olarak belirledikleri etkin olma ve merkezî İslam idaresinin nüfuzunu kırarak korku salma hedeflerine ulaştıklarını söyleyebiliriz.

Zâhir-Lii‘zâzidînellâh’ın¹⁵⁶ halifeliği döneminde (411-27/1021-36) Fatımîler Sittülmülk’ün¹⁵⁷ vesayeti altında yönetilmiştir. Bürokrasiyi çok iyi idare etmesi ve muhalefeti çeşitli hamlelerle ortadan kaldırmasıyla idareyi sağlam bir iktidar gücüyle ayakta tutmuştur. Ayrıca Abbasî Halifeliği ve sair unsurlara karşı Doğu Roma ile müttefik olmaya çalışan Sittülmülk bir süre sonra ölmüştür(413/1023). Bu emeli ise Zâhir gerçekleştiriyor ve Doğu Roma ile VIII. Konstantinos zamanında 418/1027 yılında bir anlaşma yapılıyor.¹⁵⁸ Konumuzla alakalı olarak Zâhir döneminde özellikle Irak bölgesine Dâîler gönderilmiştir. Burada Büveyhilerle Türk askerleri arasında

¹⁵⁵ Daftary, *İsmâîlîler*, s. 178.

¹⁵⁶ Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hâkim-Biemrillâh el-Mansûr b. el-Azîz-Billâh Nizâr el-Fâtımî (ö. 427/1036). Fatımîlerin 411-427/1021-1036 yılları arasında hüküm sürmüş halifesi.

¹⁵⁷ Sittülmülk bint Azîz-Billâh Nizâr b. Mead b. İsmâîl el-Fâtımiyye el-Aleviyye (ö. 413/1023). Fatımî Halifesi Azîz-Billâh’ın es-Seyyidetü’l-Azîziyye adlı Tunus’lu bir cariye olma kızı. Fatımî Devleti yönetiminde babası Azîz-Billâh döneminde etkili olmuş ancak özellikle henüz sekiz yaşında olan kardeşi Hâkim-Biemrillâh’ın yerine kuzeni Abdullah b. Muiz’i halife yapmak istemesiyle ön plana çıkmıştır. Bu hususta başarılı olmasa da Hâkim-Biemrillâh’ın halifeliğinin son zamanlarında yaptığı çılgınlıklara karşı durmuş ve devlet bürokrasisini çeşitli hamlelerle ayakta tutmuştur. Ayrıca Hâkim-Biemrillâh’ın saraydaki kadınları öldürtürken daha sonra tahta geçecek oğlu Ali’yi (Zâhir-Lii‘zâzidînellâh) de babasının elinden kurtararak koruma altına almıştır. Böylelikle onun tahta geçmesiyle de etkin bir konumda olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Heinz Halm, “Sitt al-Mulk”, *El²* (İng.), C. IX, s. 685–86; Cengiz Tomar, “Sittülmülk”, *DİA*, C. 37, s. 276–77.

¹⁵⁸ Buna göre Doğu Roma hâkimiyetindeki topraklarda yer alan camilerde hutbe Fatımî Halifesi adına okunacak ve Konstantiniyye’de yer alan Cami yeniden ibadete açılacaktır. Buna mukabil de Kudüs’te yer alan Kıyâme Kilisesiyle Mısır’da yer alan kiliseler yeniden faal duruma getirilecektir. Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, ss. 298–305.

yaşanan mücadelenin otorite boşluğu oluşturmasını fırsat bilen Zâhir, bir süre sonra Kahire’de Baş Dâî olacak olan Müeyyed fi’-d-Dîn eş-Şirazî gibi önemli Dâîler aracılığıyla başta Şiraz olmak üzere Ahvaz, Fars Bölgesi ve Basra, Kufe ve Musul gibi bölgelerde İsmâilî davasını yaymayı başarmıştır.¹⁵⁹ Bundan başka Gaznelilerin bölge üzerindeki etkinlikleri ve Abbasîleri muhafaza etmeleri sebebiyle onları yanına çekmek istemiş ve Fatimî davaya davet etmek suretiyle Gazneli Mahmud’a hil’at göndermiş fakat Gazneli Mahmud gönderdiği hil’ati kabul etmeyerek hil’ati Abbasî Halifesine yollayarak tavrını belli etmiştir.¹⁶⁰

Müstansır-Billâh’ın¹⁶¹ 427/1036 yılında halife olmasıyla birlikte Fatimîler çalkantılı bir sürece girmiş, hem düşüşü hem de yükselişi yaşamışlardır. Babasının ölümü üzerine küçük yaşta tahta geçen Müstansır, başlarda Vezir Cercerâî’nin güdümünde hareket etmiş, sonrasında ise annesi Seyyide’nin etkisinde kalmıştır. Onun döneminde özellikle 454/1062 ordu içerisinde yaşanan Sudanlı-Türk kavgası¹⁶² devletin bir nevi dönüm noktası olmuş ve 466/1074 yılına dek Sudanlıları alt eden Türk komutanlar Fatimî Devleti’nin yönetimine egemen olmuşlardır.¹⁶³ Sudanlıların mağlup olmasıyla birlikte nüfuzunu kaybeden Seyyide, Kahire’yi terk etmek zorunda kalmıştır. Böylece tahta geçtiği günden bu yana daima birilerinin güdümünde olan Halife Müstansır-Billâh ilk defa bağımsız hareket etme özgürlüğüne kavuşmuştur. Ancak yaşanan kargaşa ortamı ve bu dönemde vuku bulan kıtlık ve veba salgını zaten

¹⁵⁹ Farhad Daftary, *Ismailis in Medieval Muslim Societies*, I.B.Tauris & Co Ltd, London 2005, pp. 73–80.

¹⁶⁰ Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 295.

¹⁶¹ Ebû Temîm el-Müstansır-Billâh Mead b. Alî ez-Zâhir-Lii’zâzâidînillâh b. el-Hâkim-Biemrillâh el-Fâtimî (ö. 487/1094). Fatimîlerin 427-487/1036-1094 yılları arasında hüküm sürmüş halifesidir. Henüz yedi yaşında iken babası Zâhir’in ölümü üzerine tahta geçirilmiştir. Sudanlı cariyeye Seyyide Resad’tan dünyaya gelmiştir. Yaşının küçük olması hasebiyle bu dönemde Fatimî Veziri olan Ebû’l-Kâsım Ali b. Ahmed el-Cercerâî’nin etkisiyle bir yönetim sergilemiş ve ayrıca annesi de yönetimde etkili olmuştur. Devletin önemli kademelerine ve hususan orduya Sudanlıları yerleştiren annesi Seyyide devletin ileride maruz kalacağı Sudanlı-Türk çatışmasına sebebiyet vermiştir. Halife Müstansır bu kargaşa ortamını sonra erdirmek için Fatimîlerin en ünlü vezirlerinden olacak olan Akkâ Valisi Ermeni asıllı Bedr el-Cemâlî’yi vezir yaptı. Bu süreçten sonra Fatimî Halifeliği yeniden yükselişe geçti ve Bedr el-Cemâlî Nizârî-Mustali ayrımına kadar çok önemli bir konumda etkin bir şekilde devleti yönetti. Detaylı bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, “Müstansır-Billâh el-Fâtimî”, *DİA*, C. 32, s. 119–21.

¹⁶² Hodgson, *İslam’ın Serüveni 2*, ss. 38–39.

¹⁶³ Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, ss. 310–12.

sallantıda olan halifenin tahtını daha da zor bir duruma sokmuştur.¹⁶⁴ Bu olayların akabinde Müstansır-Billâh yegâne çıkış yolu olarak vezirlik makamına Ermeni kökenli Akkâ Valisi Bedr el-Cemâlî'yi¹⁶⁵ getirmiştir.

Bedr el-Cemâlî'nin 466/1074 yılında Hilafet merkezine gelmesiyle birlikte Fatimî Halifeliğinde yeni bir dönem başlamıştır.¹⁶⁶ Yeni Vezirin ilk görevi devlet yönetiminde egemenlik sağlayan ve Halifeyi boyunduruğu altına alan Türk komutanlar ve sair Zenci, Berberî ve Arap isyancılar olmuştur. Onları öldürmek suretiyle ortadan kaldıran Vezir, böylelikle ilk icraatını yaparak Emirü'l-Cüyûş'lük (başkomutan) görevine getirilmiştir.¹⁶⁷ Vezir Bedr el-Cemâlî'nin devletin en önemli konumuna sahip olması ve yegâne karar mercii haline gelmesiyle 487/1094 yılındaki ölümüne kadar devam etmiştir. Hatta sahip olduğu güç kendisi öldükten sonra oğlu Efdâl'e¹⁶⁸ geçmiştir. Müstansır-Billâh onu Bedr el-Cemâlî'nin vasiyet etmesi ve askerlerin de desteği ile vezir yapmak durumunda kalmıştır. Fatimî Halifeliğinin bu döneminde Efdâl tıpkı babası Bedr el-Cemâlî gibi hareket etmiştir. Nitekim Bedr el-Cemâlî iktidarını sağlama almak ve belki de kendisinden sonra da ailesinin iktidarda olmasını sağlamak için kızını ileride bahsini edeceğimiz Ebu'l-Kasım Ahmed

¹⁶⁴ Daftary, *İsmaililer*, s. 304.

¹⁶⁵ Emirü'l-cüyûş Ebü'n-Necm Bedr b. Abdillâh el-Cemâlî (ö. 487/1094). Fatimîlerde Vezirler Döneminin başlatan vezir. Detaylı bilgi için bkz. C. H. Becker, "Bedrülcemâlî", *İA*, C. II, s. 447; C. H. Becker, "Badr al-Djamâlî", *El²* (İng.), C. 1, s. 869–70; Abdülkerim Özaydın, "Bedr el-Cemâlî", *DİA*, C. 5, s. 330.

¹⁶⁶ Bedr el-Cemâlî'nin vezaret makamına getirilmesiyle birlikte Fatimî Devletinde "Vezirler Dönemi" olarak nitelendirilen dönem başlamıştır. 466/1074 yılından başlayarak Fatimîlerin yıkılışına kadar sürecek bu dönemde Halifelerin pasifize edilmesiyle Vezirler adeta devleti ele geçirmişlerdir. Askeri kanadı elinde bulunduran vezirler bazı dönemlerde darbeler yapmışlar ve devleti dönülmez bir yola sokarak yıkılmasına sebep olmuşlardır. Tabii burada başa geçen halifelerin etkisiz ve kifayetsiz olması, eski dönemdeki Karizmatik-Liderci anlayışın yitirilmesi ve İsmâilî davasının artık halk arasında bir nevi heyecan uyandırmaması yahut bunun sağlanamaması bu sürecin en önemli sebebi olarak gösterilebilir. Fatimîlerde "*Vezirler Dönemi*" hakkında detaylı bilgi için bkz. Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, ss. 317–82.

¹⁶⁷ Bu unvan dışında birçok unvan alan Bedr el-Cemâlî devletin idaresini bir nevi eline almış ve halifeden daha güçlü bir konum elde etmiştir. Daftary, *İsmailis in Medieval Muslim Societies*, pp. 130–31.

¹⁶⁸ Ebü'l-Kasım Şâhînsâh el-Melikü'l-Efdal b. Emirî'l-cüyûş Bedr el-Cemâlî (ö. 515/1121). Bedr el-Cemâlî oğlu ve Fatimîlerde Vezirler Döneminin ikinci veziridir. Detaylı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Efdal b. Bedr el-Cemâlî", *DİA*, C. 10, s. 452–53; Yusuf Derviş Gavanime, "el-Efdal b. Bedrül-Cemâlî ve Birinci Haçlı Seferindeki Rolü", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, çev. Abdülkerim Özaydın, S. 13 (1987), s. 139–54; G. Wiet, "al-Afdal b. Badr al-Djamâlî", *El²* (İng.), C. 1, s. 215–16.

(Müsta‘lî-Billâh) ile evlendirmiştir. Efdâl’in sebep olacağı Nizârî- Müsta‘lî ayrımını sonraki bölümde işleyeceğimiz için burada anlatmayı uygun görmedik.

Sonuç olarak Protest Şii akımının müesseseleştiği ve hâkim güç haline geldiği dönem olan Fatimiler Devri, Şiiilerin (İmamilerin bir kısmı haricinde) tek kanaldan yönetilmesi ve Sünni Abbasi Halifeliğine karşı aynı şartlara sahip bir başka dini yönetimin var olması açısından büyük önem teşkil etmektedir. Özellikle X. yüzyıla damga vuran Fatimiler, esas amaçları olan İsmaili davasını çok geniş coğrafyalara yayma fikrini başarıyla gerçekleştirmişlerdir. Henüz Karmati Hareketi devam ederken İsmaili dailerinin merkez üssü olan Selemiye’de baş dai konumunda olan Ubeydullah el-Mehdî gerek Karmatilerin aşırılıkçı ve sert uygulamaları gerekse imamsız/mehdisiz bir hareketin bir süre sonra davaya mensup olanlarda heyecan kaybına yol açabileceği düşünmüştür. Bunun sonucunda *Gizli Davet Dönemini* sonlandırarak İmamlığını/Mehdiliğini ilan etmiş ve İsmaili Hareketi iki yüz elli yıldan fazla sürecek müesses bir devlete ve Sünni Hilafete karşı tam teçhizatlı bir Şii Halifeliğinin kurulmasına vesile olmuştur. İsmaili itikadında her ne kadar imamlığın nass yoluyla geçmesi gerektiği hususu var ise de son imam ve beklenen mehdi olarak görülen Muhammed b. İsmail’den sonra imamlığın silsilevî bir devamı olduğunu ve kendisinin de bu nesebe bağlı olduğunu iddia eden Ubeydullah merkezî bir İsmaili yapı kurmuştur. Nesebi hakkında yapılan tartışmalar bir kenara bırakılırsa Ubeydullah’ın temelini attığı bu yapının X.-XII. Yüzyıllar arasında İslam dünyasına damga vurduğunu söylemek yerinde olacaktır. Fatimîlerin ilmî anlamda yaptıkları faaliyetler, kurmuş oldukları Daru’l Hikme ve el-Ezher gibi kurumlar, kütüphaneler, imar ettikleri şehirler onların bir medeniyet telakkisi ile hareket ettiklerini, salt bir protest tavrı ile muktedir olmadıklarının açık birer göstergesidir. Temelde Abbasî Halifeliği nazarında Sünni İslam’ı Şii/İsmaili düşünce içerisinde eritmek ve Abbasi Hilafeti yıkmak amacıyla olan Fatimîler, bu emellerine ulaşamamış olsalar da belki de Şii düşüncenin günümüze kadar ulaşmasını sağlamış olabilirler. Nitekim merkezî Abbasî Halifeliğine karşılık bir müddet sonra sığ kalan Karmati Hareketi, aşırılıkçı davranmalarından dolayı bir süre sonra toplumda da karşılık bulamamıştır ve ortadan kalkmıştır. Fatimî Hareketinin sürmesi ve ayakta kalmasının yegâne sebeplerinden biri de Mısır merkezli olmasıdır. Kadîm bir medeniyet merkezinin ve jeo-stratejik/politik açıdan çok büyük

önem arz eden bir yer olması hasebiyle Mısır merkezli “*Kentli*” bir hareket ile başarıya ulaşmıştır. Nitekim daha çok alt sınıfa hitap eden Karmatilerin daha kısa ömürlü olmalarının sebebi ise aşırılıkçı ve yıldırıcı uygulamalarının yanında köklü bir medeniyet telakkisi olmadan hareket etmeleridir diyebiliriz.

I. 2. 2. 1. İsmâilî Tarihinin Seyrini Değiştiren Bir Hadise: Nizârî-Mustâlî Çatışması

Fatimilerin Vezirlerin vesayeti altında yönetilmeye başlandığı Müstansır-Billâh döneminden itibaren İsmaililerin inanç akidesinin temeli olan nass yolu ile tayin hususu Musa Kazım-İsmail arasında vuku bulan hadiseden sonra bu sefer de Nizâr ile Ahmed arasında vuku bulmuştur. İsmaili inançta mevcut imamın en büyük oğlunun nass yolu ile kendisinden sonra halefi olması gerekmektedir.¹⁶⁹

Fatimi Halifesi Müstansır, döneminde bir zaruriyet sonucu yeniden meşruiyet elde etmek ve güdümünde olduğu kişilerden bağımsız karar verebilme imkânı bulmuşken bunu kullanmak istemiş, Bedr el-Cemâlî'yi vezirlik makamına getirmiş ve bu süreçle birlikte düşündüğünün aksine bu sefer de yeni vezir iktidarı ele almıştır.¹⁷⁰ Bir süre sonra halifeyi saf dışı bırakan Bedr el-Cemâlî ölmeden evvel oğlu Efdâl b. Bedr el-Cemâlî'yi yerine halef bırakmıştır.¹⁷¹ Halife Müstansır Efdâl'i Vezir olarak atadıktan kısa bir süre sonra ölmüştür. Halife'nin ölmesiyle birlikte İsmaili/Şii nazariyeye göre yeni İmam/Halife Müstansır'ın halefi olarak tayin ettiği en büyük oğlu olan Nizâr'ın imam/halife olması iktiza ederken burada Vezir Efdâl devreye girerek Nizâr'ın yerine Ahmed'i *Müsta'li-Billâh*¹⁷² lakabı ile yeni imam/halife olarak tahta çıkarmıştır.¹⁷³ Efdal'in bu hamlesi ile imamlığının meşru ve kendi hakkı olduğunu

¹⁶⁹ Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*, ss. 88–91.

¹⁷⁰ Çelik, *Fâtımiler Devleti Tarihi*, ss. 317–21; Daftary, *İsmaililer*, ss. 333–36.

¹⁷¹ Stanley Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Age*, C. Scribner's Son, New York 1901, p. 161.

¹⁷² Ebü'l-Kâsım el-Müsta'li-Billâh Ahmed b. el-Müstansır-Billâh Mead el-Fâtımî (ö. 495/1101). Fatimîlerin 487-495/1094-1101 yılları arasındaki halifesidir. Özellikle vezir Efdâl'in etkisinde kalarak Şii/İsmaili İmamet nazariyesine göre imamet babadan büyük oğula geçmesi hususunu çığneyerek büyük ağabeyi Nizâr'ın yerine imam/halife olmuştur. Fatimî İsmaililerinin ikiye bölünmesine ve bir nevi çöküşüne sebep olan bu dönemin hadiselerinin baş aktörlerindedir. Detaylı bilgi için bkz. Hamilton A. R. Gibb, "al-Musta'li Billâh", *EI*² (İng.), C. VII, p. 725; Nadir Özkuyumcu, "Müsta'li-Billâh el-Fâtımî", *DİA*, C. 32, s. 115; Daftary, *İsmaililer*, ss. 376–80; Çelik, *Fâtımiler Devleti Tarihi*, ss. 348–53.

¹⁷³ Efdâl'in bu müdahalesinin en büyük sebebi Nizar ile olan ilişkisinin sıkıntılı olmasıdır. Nitekim Nizar hem yaşça olgun hem de daha kabiliyetli bir yapıdadır. Ahmed ise yaşça küçük olmasının yanında Efdâl'in kız kardeşiyle evli olması vezirin tahakkümü altında kalmasına olanak sağlamaktadır. Ayrıca Nizar'ın da Bedr el-Cemâlî ile birlikte başlayan vezir vesayetine karşı bir tutum sergilediğini ve bu yüzden Efdâl'e karşı olumsuz düşüncelere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bunların dışında Nizar'ın imam/halife olması durumunda Efdal'in görevden alınması söz konusudur. Nitekim Efdal'in Ahmed'i imam/halife yapmak istemesinin bir başka nedeni olarak da Nizar'ın vezaret makamına ve başkomutanlığa iyi ilişkileri sebebiyle Mesâl el-

iddia eden Nizâr, Mesâl el-Lukkî ile birlikte Kahire'den ayrılarak bir karşı darbe hamlesi için İskenderiyye'ye kaçmıştır.¹⁷⁴ Burada İskenderiyye Valisi Nâsiruddevle Eftekin'nin desteğini alarak “el-Mustafa-Lidînellâh” lakabıyla kendisini imam/halife ilan ederek daha evvel Bedr el-Cemâlî'nin otoriteyi sağlamak için savaştığı Sudanlı ve Berberîlerle ittifak etmiştir.¹⁷⁵ Onların Nizâr'ı meşru İsmailî İmamı olarak tanınmasıyla taraftar sayısı hayli fazlalaşan ve karşı darbeye hazır olduğunu düşünen Nizâr, İskenderiyye'yi işgal etmiştir.¹⁷⁶ Böyle bir gücü elde ettikten sonra iki kere isyan teşebbüsünden bulunan Nizâr ve destekçileri başarısız olmuştur. Bunun üzerine Fatimi ordusu tamamıyla Efdâl'den taraf olarak Nizâr'ın son karşı hamlesi olan Kûmu'r-Rîş'te de Efdâl'i destekleyerek Nizâr'ın kaybetmesine sebep olmuşlar, yenilgiden sonra ise İskenderiyye'ye dönen Nizâr yeni bir hamle yapmak isterken Efdâl İskenderiyye'yi 488/1095 yılında kuşatma altına almıştır.¹⁷⁷ Bir müddet devam eden kuşatma Vali Eftekin'in daha fazla savunma yapmak için gerekli yiyecek ve mühimmat kalmadığını belirterek Efdâl'den Nizâr ve halk için emân dilemesiyle son bulmuştur. Efdâl hem Nizâr'ı hem de Vali Ertekin'i tutuklatmış, Mesâl el-Lukkî ise Mağrib'e kaçmayı başarmıştır.¹⁷⁸ Bu hadisenin sonucunda Efdâl gücünü iyice artırmıştır. Nitekim tahtını daha da sağlamlaştırmasını sağladığı için Müsta'î tarafından çeşitli hediyeler vesilesiyle onurlandırılmıştır. Saraya getirilen Nizâr ve Eftekin önce hapsedilmiş daha sonra da 488/1095 yılında öldürülmüşlerdir.¹⁷⁹

İsmailî itikadının ölçülendirdiği imamlık müessesesini siyasî yaklaşımlarla değiştiren Ubeydullah'ın kurduğu Fatimî Halifeliği yine bir siyasî çıkar doğrultusunda bu sefer uçuruma sürüklenmiştir. Nitekim Efdâl'in hâkimiyetini korumak amacıyla var

Lukkî'yi getireceğine dair söz vermesini de gösterebiliriz. Çelik, *Fâtümîler Devleti Tarihi*, ss. 348–53; Özaydın, “Müstansır-Billâh el-Fâtımî”, s. 121.

¹⁷⁴ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, TTK Yayınları, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2013, s. 543.

¹⁷⁵ Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Age*, p. 162.

¹⁷⁶ Daftary, *İsmaililer*, s. 377.

¹⁷⁷ Daftary, *İsmailis in Medieval Muslim Societies*, pp. 80–81.

¹⁷⁸ Çelik, *Fâtümîler Devleti Tarihi*, s. 351.

¹⁷⁹ Eftekin başı vurulmak suretiyle öldürülmüş, Nizar ise duvar örme ile cezalandırılmış ve sonrasında bulunduğu hücrenin tüm duvarları örülerek kapatılmış böylece bir müddet sonra içeride ölmüştür. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s.384; Daftary, *İsmaililer*, s. 378; Çelik, *Fâtümîler Devleti Tarihi*, s. 352; Daftary, *İsmailis in Medieval Muslim Societies*, p. 81; Ayşe Atıcı Arayancan, *Hasan Sabbâh ve Alamût*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, ss. 23–24; Lewis, *Haşhaşiler*, ss. 65–66; Hodgson, *İslam'ın Serüveni 2*, s. 73.

olan nass hükmünü çiğneyerek en küçük kardeş olan Ahmed'i imam yapması ve bunun meşruiyetini sağlamak amacıyla da Nizâr'ı öldürmesi İsmaili hareketin bölünmesi ile sonuçlanmıştır. Bu bölünme ile birlikte Suriye, Irak ve İran gibi önem arz eden coğrafyalardaki İsmaili topluluklar da itikadî farklılık ve nass hükmüne uymayarak hareket edilmesi sebebiyle merkezden kopmuşlardır. Böylece konumuzun ana unsuru olan Nizârî İsmaililik ve bu siyasî/itikadî oluşumun kurucusu olan Hasan Sabbah'ın yeni doktrinler üzerine inşa ettiği Alamut/İran merkezli teşkilatının Müsta'li'ye bağlı olan Kahire merkezli İsmaililik'ten koparak ileride anlatacağımız üzere teşekkül ettiği görülecektir.

Şii/İsmaili inancının imam sıfatıyla *ilahileştirdiği* ve muhalif olduğu merkezî yönetime karşı bu imamlar silsilesini Ehl-i Beyt soyundan olanlar ile teşkil ettikleri *yeni yönetici aile* sayesinde meşruiyet kazandıkları bir gerçektir. Bu protest oluşum çoğu kez merkezî yönetimin uyguladığı sert yöntemler, usulsüz toplanan/konan vergiler, Arap-Acem ayırımına dayalı ünsiyet gözeten politikalar gibi unsurlarla birlikte İslam Öncesi dönemden kalma kabile/ırk çatışmasını yeniden bu düzlemde sürdürmek isteyenlerden taraftar toplamıştır. Ayrıca Hz. Peygamber'in soyuna olan muhabbetin getirdiği gerek Hz. Ali'nin gerekse onun soyunun devamı olan Hüseyinî ve Hasanî koldan olanlara uygulanan zulüm ve katillere karşı inançları doğrultusunda hissi davranan kitlelerin de katılmasıyla büyük bir sayıya ulaşmıştır. Protest Şii Hareketinin içerisinde her oluşumda olması muhtemel aşırılıkçı gruplar ortaya çıkmış ve ılımlı/itidalli bir şekilde devam eden hareketin seyrinden rahatsızlık duyarak hareketi daha sert bir düzleme çekmek suretiyle kanalize etmek istemişlerdir. Şii itikadın getirdiği ilahî sıfatlı imamların üzerinden dünyevî/siyasal emellerini gerçekleştirmek isteyen aşırılıkçılar ilahî imam sıfatını dönem dönem dünyevî temeller üzerine bina ederek hareketin kimi zaman seyrinin değişmesine kimi zaman da müesses yapının tıpkı Fatımîlerde olduğu gibi yıkılmasına sebep olmuşlardır.

II. BÖLÜM

ALAMUT NİZÂRÎ İSMÂİLİLİĞİNİN TEŞEKKÜL SÜRECİ VE HASAN B. SABBAAH DÖNEMİ

İsmaililiğin rahat bir hareket alanı bulduğu İran Coğrafyası'nın sınırları, Ortaçağ'da, Afganistan ve Özbekistan'dan başlayıp doğuda Hindistan'a kadar, oradan ise Hazar Deniz'inden Irak'ın Suriye sınırına kadar dayanan ve Basra'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.¹⁸⁰ Ayrıca bölgenin kıtalar arası geçiş güzergâhı olması da bu köklü kültür ve medeniyetin gelişmesinde ve barındırdığı topluluklar üzerinde bu denli hâkim unsur olmasında şüphesiz ki etkisi büyüktür.¹⁸¹ Asya Kıtasının Batıya açılan kapısı hükmünde olan İran Coğrafyası Asya'yı hem Türkiye'ye hem de Orta Doğu'ya bağlayan, böylelikle de Akdeniz Coğrafyasını da doğrudan etkileyen bir faktör hükmündedir.¹⁸² Bu minvalde gerek Hint kültürünün gerekse kendine has Pers/İran kültür ve medeniyetinin bu coğrafyaları etkilemesinde önemli bir kanalizatör bir rol üstlenmektedir. Bu sebeple İran kültür ve medeniyetinin izdüşümüne etkilediği ve hâkimiyet sahası olan coğrafyalarda her dönemde rastlamak mümkündür.

Sasanî Devleti'nin hüküm sürdüğü dönemde (226-651) İslam'la tanışan İran Coğrafyası, III. Yezdigerd'in Kadisiye Savaşında İslam ordularına yenilmesiyle birlikte peyderpey İslam Devleti hâkimiyetine girmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz üzere İran, yapısal anlamda çok kültürlü bir düzene sahip olmasından dolayı topraklarına hâkim olursa bile toplumunun üzerinde hâkimiyet kurmak ve ideolojik anlamda sahip olduğunuz dünya görüşünü bu toplum üzerinde hâkim kılmak kolay değildir. Nitekim toplum katmanlarının sadece köylü yahut kölelerden oluşmaması, *üst-seçkin* bir sınıfın da var olması bölge üzerinde hâkimiyet kurmayı zorlaştırmaktadır. Bu üst-seçkin sınıfın kabilecilikten çok *medeniyetçi bir muhafazakârlığının* olması, İran Coğrafyasının her bölgesinde çeşitli hanedanların ortaya çıkmasına sebebiyet

¹⁸⁰ Garthwaite, *İran Tarihi*, ss. 2–3.

¹⁸¹ Ahmet Davutoğlu, *Medeniyetler ve Şehirler, Küre Yayınları*, İstanbul 2016, ss. 149–52.

¹⁸² Ahmet Davutoğlu, *Medeniyetlerin Ben-idraki, Küre Yayınları*, İstanbul 2018, ss. 122–27.

vermiştir. Bunda Med, Pers ve Sasanîlere dayanan köklü bir devlet geleneği büyük rol oynamaktadır. İslam Devleti'nin bölgenin fethi sonrasında “*İran Coğrafya'sına tamamen hâkim olunamayacağını*” idrak etmesiyle bölge hem Emevî hem de Abbasî dönemleri de dâhil olmak üzere yerel yönetimler tarafından idare edilmiştir.¹⁸³

Şii düşünce ve protest tavrı Emeviler döneminde İran içerisinde yayılmaya başlamıştır. Bu hususu daha evvelki bölümlerde detaylı bir şekilde anlattığımız için İsmaililiğin İran'da yayılmasından bahsederken bir girizgâh olması açısından kısaca bahsedeceğiz. Emevilerin Arap olmayanlara (mevali) karşı uyguladığı adaletsiz politikalar neticesinde merkezî idareden hoşnutsuz olan kitleler türemiş ve zamanla muhalif/protest Şii oluşumunun büyük çoğunluğunu teşkil eden bir zümre halini almışlardır. Nitekim Abbasî Hareketinin başlangıç ve başarı safhalarında Şii görüş hâkim olmuş ve Ehl-i Beyt'in liderliği savunulmuştur. Böylece Şii unsurlar davaya kazandırılmış ve ihtilal girişimi başarıyla sonuçlanmıştır. Abbasî Hareketi sürecinde kurulan dai teşkilatlanması Emevi takibinden kurtulmak için yer altına çekilerek faaliyetlerini bu şekilde sürdürmüşlerdir. Özellikle Ebu Müslim gibi bölgede etkinliği olan karizmatik Dailerin propaganda faaliyetleri neticesinde birçok bölgede taraftar elde eden Şii düşünce, özellikle İran Coğrafyasının yukarıda bahsini ettiğimiz sosyal yapısı sayesinde bölgede etkin bir unsur olmayı başarmıştır. Daha Abbasî Hareketinin sürdüğü dönemde Horasan'da ve Merv'de üs kurmayı başaran bu yapılanma, sürecin devamında on iki kişiden oluşan *Nakib Meclisi*¹⁸⁴ ile yönetilmiştir. Daha evvel de

¹⁸³ Hodgson, *İslam'ın Serüveni 1*, ss. 352–54.

¹⁸⁴ Nakib kelimesi anlam olarak seçkin konumda olan; bir cemiyetin lideri, vekili, güvenilir kişisi, kefil manasına gelmektedir. Genel olarak devlet kademelerindeki önemli görevlerde bulunan kişileri ifade etmek için kullanılmıştır. Örneğin Hz. Peygamber'in soyundan gelen Hüseyin ve Hasanî kollara mensup kişileri belirlemek için kurulan Nakîbu'l-Eşraf'lık müessesesi gibi. Nakib kelimesi Kur'an-ı Kerim'de “kabilelerine/ailelerine kefil olan ve emin olunan kişi” manasında kullanılmıştır. Burada özellikle bahsini ettiğimiz dailerin yönetimi ve sevki için on iki Nakib'in belirlenmiştir. Daftary, *İsmaililer*, s. 126. Niçin 12 adet belirlendiği noktasında Maide Suresi 5/12. Ayette geçen “*Andolsun ki Allah İsrâiloğulları'ndan söz almıştı. Onlara on iki de nakib (temsilci) göndermiştik.*” İfadesine nispet edilerek seçilmiş olabilir. Bunun yanında Hz. Peygamber'in İkinci Akabe Biati esnasında Medinelilerden kendisine biat eden *on iki* kişiyi seçmesi de etkili olmuş olabilir. On iki sayısı birçok inanç ve toplumda mitolojik unsurların tesiri ile önem atfeden bir sayıdır. “*Hz. İsa'nın 12 Havari seçmesi, Yuhanna'nın Vahyi'nde cennetlik Kudüs'ün 12 kapısının olduğu, Eski Ahit'te Elim'in 12 su kaynağı (Sayılar 33:9), Harun'un omuzluklanna konan ve üzerlerinde, 12 İsrailoğlunun adı yazılı akik taşlar (Çıkış 28:9-12) ve Yeşu'nun Erden Irmağı'nın ortasından 12 taş aldırıp ahit sandığına koydurtması (Yeşu 4:5), burçların ayın hareketlerine göre 4x3 (3 tane ateş burcu: Koç, Aslan, Yay, 3 tane su burcu:*

bahsettiğimiz Abbasî Hareketinin başarıya ulaşmasını sağlayan bu zümre daha sonra Abbasîler tarafından da iktidar açısından bir tehdit olarak görülerek tıpkı Emevîlerin uyguladığı baskıcı ve yıldırıcı politikaya maruz kalmışlardır. Ancak Abbasîlerin tavır değiştirmek suretiyle uyguladığı politikalar neticesinde Şii düşünceye sahip olan zümreler bu sefer birlikte başarıya ulaştıkları *muhalafete karşı muhalif* olmuşlar ve sonuç olarak Şii Hareketi yeni bir oluşum sürecine girmiştir.

Abbasîlerin güç kaybetmeye başladığı ve iç karışıklıklar yaşadığı bir dönemde kendi toprakları üzerinde ortaya çıkan Karmatilerin yıkıcı faaliyetlerde bulunması, Fatimilerin Ifrikiyye merkezli başlattıkları ve daha sonra Mısır'ı ele geçirmeleriyle Sünni Abbasi Halifeliği üzerinde hiç şüphe yok ki artık Şii inancının müesses yapılarıyla birlikte siyasal meşruiyet kazandığının göstergesi olmuştur. Bunların yanı sıra yine Hilafet merkezi olan Bağdat'a uzak diğer önemli bölgelerde de çeşitli devletler ortaya çıkmıştır. Taberîstan¹⁸⁵ ve Deylem¹⁸⁶ bölgesinde Şii/Zeydi

Yengeç, Akrep, Balık, 3 tane hava burcu: Terazi, İkizler, Kova ve 3 tane toprak burcu: Boğa, Başak, Oğlak)” sistemine göre oluşması gibi birçok örnek verilebilir. Tüm bunların dışında Ortadoğu toplumlarında ortaya çıkan harflere ve sayılara mana yükleyen, harf ve rakamlarda hayatın içerisindeki olaylara müdahil olma etkisinin olduğuna yahut bunların gaybdan haber almada işe yaradığı iddiasına dayanan bir ilim olan “Hurûflik” oluşumunun da etkisi olabilir. “*Harflerin esrarına dayanan Hurûflik, gerçek anlamıyla milâttan önce IV ve III. yüzyıllardan itibaren Ortadoğu'daki Helenistik-Gnostik izler taşıyan dinlerde ortaya çıkmaya başlar. Baskı altındaki bazı gnostik gruplar, mensuplarına gizli kalması gereken bilgileri şifreler yoluyla öğretme ihtiyacını hissetmişlerdir.*” Mehmet Emin Bozhüyük, “Hurûf”, *DİA*, C. 18, s. 397. Hurûflik hakkında detaylı bilgi için bkz. Hüsamettin Aksu, “Hurûflik”, *DİA*, C. 18, ss. 408–12; Bozhüyük, “Hurûf”, ss. 397–401. İslam toplumlarında on iki rakamı hakkında detaylı bilgi edinmek için bkz. Adnan Demircan, “İslâm Kültüründe On İki Rakamı”, *İstem*, S. 4 (Aralık 2004), s. 9–34; Annemarie Schimmel, *Sayıların Gizemi*, Kabalcı Yayınevi, çev. Mustafa Küpüşoğlu, İstanbul 1998, ss. 214–25. Ayrıca genel olarak inanç ve anlayışlarda sayılara yüklenen manalar hakkında detaylı bilgi için bkz. Schimmel, *Sayıların Gizemi*, ss. 13–300.

¹⁸⁵ İran'ın kuzeyinde günümüzde Mâzenderan adını taşıyan eyalet. Detaylı bilgi için bkz. Cl. Huart, “Taberistân”, *IA*, C. XI, s. 598–99; Osman Gazi Özgüdenli, “Taberistan”, *DİA*, C. 39, s. 322–23; C. E. Bosworth, “Mâzandarân”, *EI²* (İng.), C. VI, s. 935–42.

¹⁸⁶ İran'ın kuzeyinde Gilân eyaletinin bir bölümünü teşkil eden, Hazar deniziyle Kazvin arasındaki dağlık bölgenin ve bu bölgede yaşayan kavmin adı. Detaylı bilgi için bkz. Tahsin Yazıcı, “Deylem”, *DİA*, C. 9, s. 263–65; Ahmed Ateş, “Deylem”, *IA*, C. III, s. 562–73; V. Minorsky, “Daylam”, *EI²* (İng.), C. II, s. 195–200.

Büveyhîler,¹⁸⁷ Horasan ve Maveraünnehr’de Samanîler¹⁸⁸, Fatimilerden önce Mısır’da ilk kurulan oluşum Tolunoğulları¹⁸⁹ ve ardından İhşîdiler¹⁹⁰ ortaya çıkması gibi örnekler verilebilir. Burada konumuz itibariyle Şii/Zeydî¹⁹¹ inancına sahip Büveyhîlerin varlığı önemlidir. Nitekim kuruldukları coğrafya olan Deylem bölgesi daha sonra Hasan Sabbah’ın kuracağı Alamut Nizârîlerinin de merkezidir. Büveyhîler’den önce bölgede Şii düşüncesini yayan ve 250/864 yılında Zeydî Emirliğini kuran Hasan b. Zeyd el-Alevî’nin¹⁹² ve Hasan el-Utrûş¹⁹³ faaliyetleri ile

¹⁸⁷ İran ve Irak’ta 932-1062 yılları arasında hüküm süren Deylemî Şii/Zeydi hânedan. Hasan el-Utrûş’un faaliyetleri neticesinde Mecusilikten İslam dinine geçmişlerdir. Özellikle Sünni Abbasî Halifelîği üzerinde kurdukları hâkimiyet ile Şii inancın Sünni inanca siyasi düzlemde hâkim olmasını sağlamışlardır. Gaznelilerin İran üzerine hâkimiyet kurmaya çalıştığı yıllarda Rey şehrini Gazneli Mahmud’a kaybetmeleriyle güç kaybına uğramışlardır. Büveyhîlerin en ünlü komutanları Arslan Besâsîrî’nin yaptığı faaliyetler ve Halife Kâim-Biemrillâh’ı tahakküm altına alması ile henüz teşekkül eden Horasan Selçuklularının Sultanı Tuğrul Bey tarafından bertaraf edilmişlerdir. Tuğrul Bey 447/1055 yılında Bağdat’ı Büveyhîlerin tahakkümünden kurtarmasıyla Büveyhîlerin bölgedeki etkinliği son bulmuş, Selçuklu hâkimiyeti başlamıştır. Hasan İbrahim Hassan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit-Nusreddin Bolelli, İstanbul 1986, C. 5, ss. 16–28.

¹⁸⁸ Mâverâünnehr ve Horasan’da 819-1005 yılları arasında hüküm süren bir Türk hanedanı. Detaylı bilgi için bkz. V. F. Buchner, “Sâmânîler”, *İA*, C. X, s. 140–43; C. E. Bosworth, “Sâmânids”, *EI²* (İng.), C. VIII, s. 1025–29; Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni: Sâmânîler, Yeditepe Yayınevi*, İstanbul 2013; Aydın Usta, “Sâmânîler”, *DİA*, C. 36, s. 64–68; Hasan Kurt, “Devlet Kurma Sürecinde Sâmânîler”, *AÜİFD*, C. XLIV, S. 2 (2003), s. 109–29; Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, TTK Yayınları, çev. Neşet Çağatay, Ankara 2018, ss. 136–39.

¹⁸⁹ Mısır ve Suriye’de 868-905 yılları arasında hüküm süren bir Türk-İslâm hanedanı. Detaylı bilgi için bkz. Hassan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 1985, C. 4, ss. 26–36; Nadir Özkuyumcu, “Tolunoğulları”, *DİA*, C. 41, s. 233–36; Şinasi Altundağ, “Tolunlular”, *İA*, C. XII/1, s. 430–39; M. S. Gordon, “Tülünids”, *EI²* (İng.), C. X, s. 616–18; Nadir Özkuyumcu, “Tolunoğulları”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. V, s. 15–38; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara 2009, ss. 76–91.

¹⁹⁰ Mısır, Suriye ve Filistin’de 935-969 yılları arasında hüküm süren bir Türk hânedanı. Detaylı bilgi için bkz. C. H. Becker, “İhşîdiler”, *İA*, C. V/2, s. 945; Ahmet Ağırakça, “İhşîdiler”, *DİA*, C. 21, s. 551–53; C. E. Bosworth, “İkhshîd”, *EI²* (İng.), C. III, s. 1060; Hassan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 1985, C. 4, ss. 37–45; Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, ss. 100–110.

¹⁹¹ II/VIII. yüzyılda Kûfe’de ortaya çıkan, Irak, Taberistan ve özellikle Yemen’de varlığını sürdüren bir Şiîliğin bir kolu. Zeydîye adı, Hz. Hüseyin’in oğlu, Şii inanca göre dördüncü imam olan Zeynelâbidîn’den gelmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Şehristânî, *El-Milel ve’n-Nihal*, ss. 198–210; Kılavuz, “Zeynelâbidîn”, ss. 365–66; R. Strothmann, “Zeydîye”, *İA*, C. XIII, s. 549–51; Yusuf Gökâl, “Zeydiyye”, *DİA*, C. 44, s. 328–31; W. Madelung, “Zaydiyya”, *EI²* (İng.), C. XI, s. 477–81.

¹⁹² el-Hasen b. Zeyd b. Muhammed b. İsmâil b. Hasen el-Alevî (ö. 270/884). Zeydî Devleti’nin kurucusu ve 864-884 yılları arasındaki ilk hükümdarıdır. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, “Hasan el-Alevî”, *DİA*, C. 16, s. 287; Fr. Buhl, “Hasan”, *İA*, C. V/1, s. 313–14; Fr. Buhl, “al-Hasan b. Zayd”, *EI²* (İng.), C. III, s. 245.

¹⁹³ Ebû Muhammed el-Hasen b. Alî b. el-Hasen el-Utrûş el-Hüseyinî (ö. 304/917). Zeydîler’in 914-917 üçüncü hükümdarıdır. Detaylı bilgi için bkz. R. Strothmann, “Hasan al-Utrûsh”,

Abbasîlerin egemenliğini istemeyen bölge halkı bu sayede Müslüman olmuştur. Büveyhîlerin İran'da hâkim güç olmasıyla birlikte Sünni Abbasî Halifeliği Horasan Selçuklularının teşekkülüne kadar ciddi bir sıkıntı ile karşı karşıya kalmıştır. Şii Fatımi ve Büveyhilerin adeta arasında bir toprak parçası olarak kalan Abbasi Halifeliği, bir süre sonra Büveyhi boyunduruğuna girmiştir. Bağdat'a hâkim olan Büveyhilerin Abbasi Halifelerini istedikleri doğrultuda yönlendirmeleri Şiiilerin Sünni İslam dünyası üzerinde hâkimiyet kurduklarının bir göstergesidir. Selçukluların tarih sahnesine çıkıp Büveyhileri ortadan kaldırarak İran Coğrafyasını ele geçirmesiyle birlikte Sünni İslam toplumunun ve Abbasi Halifeliğinin yeniden üstünlüğü ele geçirmiştir. Ancak anlattığımız üzere İran toplumunun kültürel dinamikleri ve sosyal yapısının getirdiği bir takım sıkıntılar, Selçuklular için meşruiyet problemini ortaya çıkarmıştır. Nitekim Hasan Sabbah öncülüğünde ortaya çıkan Alamut Nizârî İsmaililerinden evvel bölgenin Şii inanca yabancı olmayışı, halkın Sünni Emevi-Abbasi idaresine karşı hoşnutsuzluğu ve kültürel farklılıkların getirdiği sıkıntılar Nizârî İsmaililerin yaklaşımları sayesinde merkezî yönetime nazaran meşruiyet problemi yaşamadan kolayca yayılmalarını sağlayan bir unsurlar olmuştur. Özellikle İsmaili Davetin Gizli Davet Döneminden itibaren dailerin öncelikle halkın avam (alt tabaka) kesimine hitap ederek taraftar toplaması İsmaili davaya büyük fayda sağlamıştır. Çünkü nüfusun çoğunluğu her bölgede halkın alt tabakası oluşturmaktadır. Bu realist yaklaşım İsmaililerin nüfusunu artırmasını sağlamış ve dikkatleri üzerine çekmesine sebep olmuştur. Belli bir taraftar topluluğu elde ettikten sonra toplumun havas (üst tabaka) kesimine daveti ulaştıran dailerin özellikle devlet kademelerinden olan şahısları İsmaili davaya kazandırdıkları görülmüştür. Ayrıca Şii inancının en önemli kolu olan İsnâaşeriyye'nin yoğunlukta olduğu bölgelerde de kolayca yayılmışlardır. Bunun en temel sebebi ise daha evvel bahsettiğimiz üzere İsnâaşeriyye'nin itidalli yaklaşımından rahatsız olan kitlelerin daha keskin bir tavır benimseyen İsmaili hareketinin kendilerine daha cezbedici gelmesidir. Bu hususu daha evvel de anlatmıştık. Böylesine profesyonel bir yaklaşım tarzı hiç şüphe yok ki aldıkları eğitimin yalnızca davanın temel prensipleri üzerinde olmadığını, sosyal

EF² (İng.), C. III, s. 254–55; R. Strothmann, “Utrûş”, *İA*, C. XIII, s. 85–87; İsa Doğan, “Hasan el-Utrûş”, *DİA*, C. 16, s. 356–58.

dokuya ve tabakalara nasıl ve ne şekilde temas edileceğini, teşkilatçılığı ve toplum mühendisliğini çok iyi öğrendiklerini açıkça göstermektedir.

II. 1. Hasan b. Sabbah Dönemi

II. 1. 1. Alamut Kalesi'nin Zaptına Kadar Hasan b. Sabbah'ın Hayatına Kısa Bir Bakış

İslam Dünyası'nın mezhep merkezli idareler tarafından yönetildiği X. yüzyılda hâkimiyet sahası gittikçe daralan Abbasi Halifeliği Şii baskısı altında kalmıştır. Abbasiler, batısında Fatimi Halifeliği doğusunda ise Büveyhîlerin teşekkül etmesi ile iki farklı Şii Devletin ortasında kalmış ve bir müddet sonra Büveyhîlerin boyunduruğuna girmekten kaçınmamıştır. Sünni İslam'ın siyasal anlamda güç kaybettiği bu dönemde Şii İslam'ın yükselişi ve egemenliğini sağlaması Selçukluların Bağdat'a gelerek Halifeyi kurtarması ile son bulacaktır. XI. yüzyıla gelindiğinde Selçukluların teşekkülü ile İslam Dünyasının hamisi olma süreci Büveyhîleri ortadan kaldırmaları ile başlamıştır. Bu dönem Fatimilerin Veziler Dönemine yani yıkılma süreçlerine denk gelmiş olsa da dailer aracılığıyla yönettikleri kitlelerin azımsanmayacak kadar çok olduğu düşünülürse Sünni idarelerin bölgelerindeki etkinliklerinin ne düzeyde olduğu tahmin edilebilir. Bu süreçte İsmaili/Fatimi davanın önemli dailerinden olacak olan Hasan b. Sabbah'ın harekete dâhil olmasıyla siyasî anlamda direnci kırılan Şiiliği, Selçuklular bünyesinde yeniden yükselişe geçen Sünniliğe karşı çok keskin, bugüne kadar görülmemiş bir aşırılıkta gerçekleştirdiği eylemlerle ve kurmuş olduğu yıkıcı teşkilatlanma ile bu sefer çekinilen bir güç haline getirmiştir. Biz bu süreci anlatmadan evvel hakkında günümüzde popüler kültür kahramanı haline gelen, hakkında uydurulan kurmaca hikâyelerle Nizamülmülk ve Ömer Hayyam (d. 430-439/1039-1048-ö. 526/1132)¹⁹⁴ ile dost yapılan¹⁹⁵ Hasan b.

¹⁹⁴Nîşâbur doğumlu İranlı şair, ilim adamı ve felsefeci. Detaylı bilgi için V. Minorsky, "Ömer Hayyâm", *İA*, C. IX , s. 472–80; Yavuz Unat, "Ömer Hayyâm", *DİA*, C. 34 , s. 66–68; Hicabi Kırlangıç, "Ömer Hayyam", *DİA*, C. 34 , s. 68–70.

¹⁹⁵ Hasan Sabbâh ile Horasan Selçuklu Veziri Nizâmülmülk ve Ömer Hayyâm'ın ahabap oldukları, Muvaffak-Lidînillâh en-Nisâbüri'nin talebeliğini yaptıkları konusunda kaynakların bir kısmında anlatılan ve popüler kültürde yer etmiş bir hikâye vardır. Buna göre bu üç arkadaş kendi aralarında sözleşmiş, hangisi daha evvel önemli bir mevki elde eder yahut zengin olursa diğerlerine yardım edecek ve yanına alacaktır. Bunun üzerine Nizâmülmülk vezir olmuş ve Hasan Sabbâh'a bir bölgenin valiliğini teklif etmiştir. Lakin bu görevin yönetim merkezinden uzak olduğu gerekçesi ile Hasan Sabbah tarafından reddedildiği, O'nun sarayda görev almak istediği anlatılır. Hasan'ın isteğini kabul eden Nizâmülmülk daha sonra Hasan'ın meziyetlerinin sultan tarafından takdir edildiğini görünce görevden azledileceğini düşünmüş ve onu sultanın gözünden düşürmek için çeşitli entrikalar çevirmiş ve nihayet saraydan uzaklaştırmıştır. Bu olay

Sabbah'ın Nizârî İsmaililiğin merkezi olan Alamut Kalesini zapt edene kadarki hayatından bahsedeceğiz.

Asıl adı “*el-Hasen b. Alî b. Muhammed b. Ca'fer b. el-Hüseyn b. Muhammed b. es-Sabbâh el-Himyerî er-Râzî*” olan Hasan b. Sabbah'ın¹⁹⁶ 438 (1046-47) yahut 445 (1053-54) yılında İran'nın Kum şehrinde dünyaya geldiğinden bahsedilir. Kum Şehri İmâmiyye Şîası'nın hâkim olduğu bir yerdir. Hasan b. Sabbâh'ın kaleme aldığı otobiyografisi *Sergüzeşt-i Seyyidinâ*'da¹⁹⁷ aslen Yemen'in güneyinde bir dönem

sonucunda Hasan Sabbâh Mısır'a kaçmış ve buradan geri dönerek kendisine ihanet ettiğini düşündüğü vezirden ve Selçuklu devletinden intikam almış olduğu anlatılmaktadır. Ancak 408/1017-18 yılında dünyaya gelen Nizâmülmülk'ün 438/1046-47 yahut 445/1053-54 yılında doğan Hasan Sabbâh ve 430-439/1039-1048 yılında doğan Ömer Hayyâm ile birlikte aynı hocadan ders almaları çok zor gözükmektedir. Nîşâbur'da doğan ve yaşamının önemli bir kısmını orada ve Semerkant'ta geçiren Hayyâm ile Tus ya da Rey'de dünyaya gelen Hasan Sabbah ile Nizâmülmülk'ün bu hikâyenin ana kahramanları olması pek mümkün gözüküyor.

¹⁹⁶ Hasan b. Sabbah hakkında detaylı bilgi için bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 543-60; Şehristanî, *El-Milel ve'n-Nihal*, ss. 260-66; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 440-447, 525-528, 596-597; Kıvâmuddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Alî b. Muhammed El-Bundârî, *Zubdetü'n-Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTK Yayınları, çev. Kıvameddin Burslan, Ankara 2016; ss. 65-66; Şahrüddîn Ebu'l-Hasan “Ali ibn Nâşir ibn” Ali El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiye*, TTK Yayınları, çev. Necati Lügal, Ankara 1999, ss. 45-49; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târîh-i Güzide: Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyan*, *Bilge Kültür Sanat Yayınları*, ed. Erkan Göksu, İstanbul 2015, ss. 32-33, 62-66; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, TTK Yayınları, çev. Erkan Göksu, Ankara 2015, ss. 128, 150-51, 169; Marshall G. S. Hodgson, “Hasan-i Sabbâh”, *ATAÜTAED*, çev. Süleyman Tülücü, S. 40 (2009), ss. 247-55; Laurence Lockhart, “Hasan-ı Sabbâh ve Haşîşiler”, *ATAÜİFD*, çev. Süleyman Tülücü, S. 26 (2006), ss. 213-240; Ali Avcu, “Terörün İtikadileşmesine Bir Örnek: Haşîşiler ve Hasan Sabbah”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, C. 8, S. 1 (2016), s. 193-201; Ebuzziya Mehmed Tefik, *Hasan bin Sabbah, Matbaa-i Ebuzziya*, Kostantiniye, h. 1300; M. Şerefeddin Yaltkaya, “Fatimiler ve Hasan Sabbâh”, *DİFM*, S. 4 (1926), s. 1-44; Marshall G. S. Hodgson, “Hasan-ı Şabbâh”, *EP²(İng.)*, C. III, s. 253-54; Farhad Daftary, “Hasan Şabbâh”, *Encyclopædia Iranica*, C. XII/1, s. 34-37; İsmail Kaygusuz, *Nizârî İsmaili Devletinin Kurucusu Hasan Sabbah ve Alamut: Öğretisi, Tarihi, Felsefesi, Su Yayınları*, İstanbul 2010; Abdülkerim Özaydın, “Hasan Sabbâh”, *DİA*, C. 16, s. 347-49; Ömer Rıza Doğrul, *Hasan Sabbah: Cennet Fedâiler, Kapı Yayınları*, İstanbul 2018; M. Şerefeddin Yaltkaya, “Bâtınîlik Tarihi”, *DİFM*, C. 2, S. 8 (1928), s. 12-24; Arayancan, *Hasan Sabbâh ve Alamût*, ss. 25-34; Lewis, *Haşhaşiler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, ss. 72-108, 156-71; Daftary, *İsmaililer*, ss. 474-521; Daftary, *İsmailis in Medieval Muslim Societies*, ss. 107-48; Daftary, *Şii İslam Tarihi*, ss. 167-74; Hodgson, *The Order of Assassins*, pp. 37-98.

¹⁹⁷ Hasan b. Sabbah'ın günümüze ulaşmayan kendi otobiyografik eseridir. Cüveynî'nin bu eserden aktardıkları kadarıyla eser hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Cüveynî Moğolların Alamut'u ele geçirmelerinden sonra Hülâgu tarafından Alamut kütüphanesinde inceleme yapmak için görevlendirilmiştir. Farhad Daftary, “Sargodaşt-e Sayyednâ”, *Encyclopædia Iranica*, 2014, <http://www.iranicaonline.org/articles/sargozasht-sayyedna>. Cüveynî, *Sergüzeşt-i Seyyidinâ* hakkında şunları ifade etmektedir: “Yıllardan beri orada (Alamut Kütüphanesinde) biriktirilmiş olan kitapları incelemek, Kur'an-ı Kerimleri ve faydalı kitapları 'Ölüden diri çıkarır' gibi onların arasından çıkarmaktı. O kitaplar arasında *Sergüzeşt-i Seyyidinâ* dedikleri Hasan-ı Sabbah'ın hayatını ve başından geçenleri anlatan bir kitap buldum. Burada bu kitabın

hüküm süren Himyerîlerin soyundan geldiğinin, ailesinin buradan Kûfe'ye göç ettikten bir müddet sonra da Kum'a geldiklerini ve burada dünyaya geldiğini ifade etmektedir.¹⁹⁸ Kazvinî muhtemeldir ki Hasan Sabbah'ın otobiyografisine göre bilgi vermiş ve Himyerî olduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁹ Fakat Nizâmülmülk Tus şehrinin ahalisi Hasan'ın Himyerîlerden gelmediğini ve ailesinin Tûs'a bağlı bir köyden olduğunu söylemelerinden dolayı Hasan'ın iddiasını reddetmiştir.²⁰⁰

Hasan Sabbah'ın ilmî yönü ile bilinen babası Ali b. Muhammed, İmâmiyye Şîası'na mensup tanınan bir şahsiyetti. Oğlunun tahsilli ile bizzat meşgul oldu. Babasının ilmî kişiliği sayesinde felsefe, kelâm, fıkıh, riyâziyyât (matematik, hesap-hendese, aritmetik-geometri) ve mantık gibi pozitif ve dinî ilimleri öğrenmek suretiyle kendini geliştirmiş ve ciddi bir birikim elde etmiştir.²⁰¹ Elde ettiği bu birikimini artırmak ve ilmî anlamda derinleşmek için III/IX yüzyıldan itibaren İsmâilî dâîlerin bölgedeki merkezi olan Rey'e gelerek tahsil hayatına burada devam etme kararı almıştır.²⁰² Burada Emîre Zarrâb ya da Amire Darrab ismindeki Fâtımî dâîsiyle tanışana kadar İmâmiyye Şîası'na olan mensubiyet ve bağlılığının devam ettiğini ancak onunla tanıştıktan sonra İsmâilî olduğunu Cüveynî Hasan Sabbah'ın kaleminden Sergüzeşt-i Seyyidinâ'ya atıfla şu şekilde anlatmıştır:

“Ben atalarımın mezhebi olan Şia'nın 12 imam kolundanım. Rey'de Mısır Batınîlerinin mezhebinden Emire Zerrab adlı bir kişi vardı. Onunla mezheplerimiz hakkında tartışma yapardık. O daima benim görüşlerimi çürütür, mezhebimi küçük düşürürdü. O sırada benim de inancım kuvvetli değildi Karşı koymama rağmen onun sözleri kalbimde yer ediyordu. Derken Ağır ve tehlikeli bir hastalığa yakalandım. Kendi kendime onun mezhebinin doğru olduğunu söyledim. Fakat aşırı taassubum yüzünden bu düşüncemi kimseye açıklayamadım. Kendi kendime, 'Eğer, Allah,

konumuzla ilgili olan doğru bulduğum taraflarını nakledeceğim.” Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 546.

¹⁹⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 546–47.

¹⁹⁹ Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, TTK Yayınları, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2018, s. 61.

²⁰⁰ Hodgson, *The Order of Assassins*, p. 43; “Hasan”, *İA*, C. V/1, s. 311.

²⁰¹ Hodgson, *The Order of Assassins*, pp. 43-44. Özaydın, “Hasan Sabbâh”, s. 347.

²⁰² Hodgson, *The Order of Assassins*, p. 43. Daftary, *İsmaililer*, s. 476.

geçinden versin, ecel gelirse gerçeğe kavuşmadan öleceğim' dedim. Bende meydana gelen bu inanç değişikliği yüzünden kimsenin müdahalesi olmadan o hastalığı atlattım. Bunun yanında bu Necm Saracc adlı birinden Batınîlerin mezhebi hakkında bilgi istedim. O bana ayrıntılı izah ve açıklamalarda bulduktan sonra o mezhebin sırlarını öğrendim.”²⁰³

Bu sözleriyle Hasan Sabbah, Emire Zerrab'dan aracılığıyla ve onun konuşmalarının tesiriyle nasıl İsmâiliyye mezhebine geçiş yaptığını böylece anlıyoruz. Mezhebe dâhil olduktan sonra Hasan Sabbah'ın fark edilmesi uzun sürmedi. Irak bölgesinin İsmaili dâîsi İbn Attâş²⁰⁴ 464 (1072) senesinde Rey'e gelmiş ve burada Hasan Sabbâh ile tanışmıştır.²⁰⁵ Onun meziyetlerinin farkına vararak ve öncelikli olarak İsfahan'daki İsmaililer dışında kimsenin bilmediği gizli bir karargâha götürmüştür.²⁰⁶ Burada Hasan'a Halife Müstansır-Billâh'ın yanına Kahire'ye gitmesini ve burada dâîlerin profesyonel bir şekilde tahsil gördükleri Dârülhikme'de İsmâîlîlik konusunda derinleşmesini tavsiye etmiştir.²⁰⁷ Daha sonrasında Hasan Sabbâh, bu tavsiyeye uyarak 469 (1076) yılında önce Azerbaycan üzerinden Meyyafarikin'e gelmiştir. Burada ilim meclislerinde Sünni ulema ile tartışmalara girmiş, İsmaililiğin propagandasını yapmış ve dinin yorumlanması hususunun yalnızca imama ait olduğunu dile getirince bunun üzerine şehrin kadısı tarafından bölgeden uzaklaştırılmıştır.²⁰⁸ Meyyafarikin'den sonra Musul ve Şam'a geçen Hasan Sabbah, buradan da Sincar, Rahbe, Sayda ve Sûr üzerinden Akkâ'ya ulaşarak buradan deniz yoluyla Mısır'a geçmiş ve nihayet 471 (1078) yılında Kahire'ye ulaşmış ve başdâî Ebû Dâvûd tarafından karşılanmıştır.²⁰⁹ Burada halife ile görüşüp görüşmediği hususunda kaynaklar farklı şeyler

²⁰³ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 547.

²⁰⁴ Abdülmelik b. Attâş (ö. 487/1094). Detaylı bilgi için bkz. J. van Ess, “‘Attâş”, *Encyclopædia Iranica*, C. III, s. 26; Bernard Lewis, “İbn ‘Attâş”, *EP (İng.)*, C. III, s. 725.

²⁰⁵ Marshall G. S. Hodgson, “The İsmâ’ili State”, *The Cambridge History of Iran*, ed. J. A. Boyle, V. 5 (1968), p. 429.

²⁰⁶ Daftary, *İsmaililer*, s. 477; Hodgson, *The Order of Assassins*, p. 45. Cüveynî'nin aktarımıyla: “464/1072 yılında Irak'ta dai olan Abdül'l-Melik Ataş Rey'e geldi. Beni beğenerek dailik naipliğine tayin ettikten sonra Mısır'a Halifeyi görmem için gitmem gerektiğini söyledi. O sırada halife Mustansır idi.” Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 548.

²⁰⁷ Daftary, *İsmaililer*, ss. 476–77.

²⁰⁸ Hodgson, *The Order of Assassins*, p. 46; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, TATAV Yayınları, İstanbul 2002, s. 215.

²⁰⁹ Lewis, *Haşhaşiler*, s. 76; Daftary, *İsmaililer*, s. 477.

söylemektedir. İbnü'l Esir Hasan Sabbah'ın Halife ile görüştüğünü ve halifeye "Senden sonra imamımız kim olacak?" şeklinde bir soru sorduktan sonra halifenin ona "Oğlum Nizâr" yanıtını verdiğini söylemektedir.²¹⁰ Cüveynî ise Hasan'ın Halife ile görüşmediğini/görüşemediğini şu ifadelerle söylediğini aktarmaktadır:

*"Nihayet 471/1078-79 yılında Mısır'a ulaştım. Orada kaldığım yaklaşık bir buçuk yıl zarfında Mustansır'ın huzuruna çıkamadım. Fakat Mustansır, benim orada olduğumu biliyordu ve yanındakilere defalarca beni övdüğünü duymuştum."*²¹¹

Bizim kanaatimiz ise Hasan Sabbah'ın Halife Müstansır ile görüşmediği yönündedir. Nitekim Cüveynî'nin Hasan Sabbah'ın eserinden yaptığı iktibasları yorumlarken taraflı bir bakış açısına sahip olduğunu, yer yer hakaret ve lanetlemelerde bulunduğunu göz önünde bulundurursak, O'nun hem Şiiliği kötölemek hem de Hasan Sabbah'a olumsuz şeyler isnat etmek için halife ile görüştüğünü ve onun direktifleri ile hareket ettiğini aktarması gerekir. Böylece hem halifeyi ve Hasan Sabbah'ı hem de onların üzerinden Şiiliği kolayca kötöleme şansı elde etmiş olacaktır. Ancak burada kendi yorumunu katmak yerine doğrudan bir iktibas yaptığı düşünüyoruz. Bunların dışında Hasan Sabbah'ın bir süre Kahire'de ikamet etmesine rağmen halife ile nasıl olup da görüşemediği de ayrı bir tartışma konusudur. Nitekim Attaş'ın yönlendirmesiyle oraya eğitim almak için gelmiş bir dainin halife ile görüşmemesinin zor bir ihtimal olması gerekir. Kendi ifadesi ile "Mustansır, benim orada olduğumu biliyordu ve yanındakilere defalarca beni övdüğünü duymuştum." demesi de şaşkınlık vericidir. Neticede halifenin kendisini övdüğü hususu doğru ise burada kaldığı süre zarfında onunla görüşmemesinin ne gibi bir sebebi olabilir sorusu ile karşı karşıya kalmaktayız. Ya Hasan'ın Mısır'da olduğu süre zarfında Bedr el-Cemalî'nin devlet yönetimini elinde bulundurması ve onu kendisine bir tehdit olarak algılaması sebebiyle Hasan'ı halifeye yaklaştırmamış ya da Hasan'ın Mısır'a gittiği mevzuu uydurmadır. Biz burada Cüveynî'nin²¹² aktardığı bir hadise üzere birinci ihtimalin doğru olduğu

²¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s.384.

²¹¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 548.

²¹² "O sırada yönetimde gerçek söz sahibi kişi, Mustansır'ın ikinci olarak veliaht tayin ettiği küçük oğlu Musta'li'nin kayınpederi ve aynı zamanda ordu komutanı olan Emirü'l Cuyuş (Bedr

kanaatindeyiz. Ayrıca halifenin kendisi hakkında söylediğini iddia ettiği sözlerin doğru olup olmadığını bilmemekle birlikte, şüphe yok ki kaleme aldığı eserinin kendisine tabi olanlar tarafından okunacak olması ve onların kendisinin meşruiyeti sorgulama noktasında şüpheyi düşmemesi için de ilaveten yazılmış olabilir.

Mısır'da Bedr el-Cemalî ile sıkıntı yaşadıkdan sonra bir süre İskenderiyye kalmıştır.²¹³ Daha sonra Bedr el-Cemali'nin kendisini öldürmek için tetikte beklediğini aktaran Hasan Sabbah, zorla Frenklerin olduğu bir grupta gemiye bindirilip Mağrib'e doğru yola çıkarıldığından bahseder.²¹⁴ Bu yolculuk esnasında Cüveynî Hasan Sabbah'ın "*Deniz dalgalıydı. Dalga gemiyi Suriye'ye attı. Orada başıma vakı'a geldi*" şeklinde yazdığını ifade ederek O'nun bu yolculuk içerisinde başından geçen bu hadiseyi kendisini keramet sahibi biri olarak niteleyerek anlattığını belirtir.²¹⁵

Gemi yolculuğu sonrasında Halep'e gelen Hasan Sabbah buradan Bağdat üzeri Huzistan ve nihayet 473/1081 yılında İsfahan'a ulaşmıştır.²¹⁶ Buradan Kirman ve Yezd bölgesine geçerek İsmaili Mezhebinin propagandasını yapmıştır.²¹⁷ Burada belli bir taraftar kitlesi topladıktan sonra yeniden İsfahan'a dönmüş oradan da çölü geçerek

el-Cemâlî) idi. Ben de mezhebin usul ve kaidelerine uyarak Nizar'ın adına davette bulunuyordum. Bu yüzden Emirü'l Cuyuş'un benimle arası iyi değildi." Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 548. Burada Hasan Sabbah'ın henüz hayatta olan meşru İsmaililerin meşru imamı Mustansır adına değil de ondan sonra imam olacak oğlu Nizar adına davette bulunduğunu söylemesi çelişkili ve açıklanmaya muhtaç bir ifadedir. Neticede imam hayattadır. Burada iki türlü ihtimalden bahsedebiliriz. Birincisi: Hasan Sabbah İsmaililiğin merkezi olan Kahire'deki yönetimin imamın elinden çıkarak Bedr el-Cemali'de olması konusunda imamın meşruiyetini sorgulamış ve geleceğini bir sonraki meşru imam üzerinden planlayarak böyle bir faaliyette bulunmuştur. İkincisi ise Hasan Bedr el-Cemali ile başka bir sıkıntı yaşamış ancak bunu Nizar üzerinden anlatmayı tercih etmiştir. Biz birinci ihtimalin daha doğru olabileceği kanaatindeyiz.

²¹³ Daftary bu dönemde İskenderiyye'nin Kahire yönetimine muhalif olduğunun altını çizerek Hasan'ın İskenderiyye'de kalmasının nedenini Bedr el-Cemali ile yaşadığı çatışmaya bağlar. Daftary, *İsmaililer*, s. 478.

²¹⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 548.

²¹⁵ "*O, daha önce gemidekilere geminin batmayacağını söylemişti. Aniden şiddetlenen bir rüzgâr çıktı. Gemi parçalandı ve gemideki insanlar büyük bir telaşa kapıldılar. Buna karşılık Seyyid'nâ çok sakin ve olaylardan hiç etkilenmemiş gibi görünüyordu. Biri ona, 'Böyle bir durumda nasıl oluyor da bu şekilde sakin oturabiliyorsun?' diye sorunca o, 'Mustansır daha önce bana olacakları haber verdi. Onun için korkulacak bir şey yok.' dedi.*" Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 548.

²¹⁶ Daftary, *İsmaililer*, s. 478; Lewis, *Haşhaşiler*, ss. 76–77.

²¹⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 548.

Firim'e²¹⁸ ulaşmıştır. Daha sonra Damgan'da²¹⁹ üç yıl kaldığını ve burada kaldığı süre zarfında Alamut civarına mezhep propagandası yapmak ve taraftar kazanmak için dailer yolladığını belirtmiştir.²²⁰ Deylem'de bulunan Alamut ve civarının merkezden uzak olması ve bölgenin daha evvel İsmaili davete yabancı olmaması Hasan Sabbah'ın burayı hedef edinmesinin en büyük sebebidir.

²¹⁸ Hazar Gölü'nin güney kıyısında yer alan Mazenderan Bölgesinin doğusunda bulunan dağlık bölgede yer almaktadır. Detaylı bilgi için bkz. V. Minorsky (çev.), *Hudud al-'Alam: The Regions of The World A persian Geography*, E.J.W. Gibb Memorial, Cambridge 1982, pp. 135–36, 387.

²¹⁹ İran'ın Semnan Bölgesinde Elburz Dağlarının güneyinde yer alan bir şehir. Detaylı bilgi için bkz. Chahryar Adle, "Damgan", *Encyclopædia Iranica*, V. VI, pp. 632–38; Minorsky, *The Regions of The World A Persian Geography*, s. 387.

²²⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 548–49.

II. 2. Nizârî İsmâilîği'nin Yayılması ve Teşkilâtlanması

II. 2. 1. Alamut Kalesi'nin Zaptı

İsmaililik tarihine genel anlamda bakılacak olursa göze çarpan en önemli husus protest tavrın ve merkezi idareye karşı en sert hamlelerin yapıldığı muhalif kanat olarak görürüz. Özellikle Karmatî Hareketinin başlattığı bu sert muhalefet çoğu zaman istila, bozgunculuk ve katliamlarla sürmüştür. Fatimi Dönemine gelindiğinde ise muhalif tavır devam etse de bu aşırılıkçı faaliyetler yerini daha çok kitleye ulaşmak ve güç gösterisinden çok hâkimiyet odaklı bir yaklaşıma bırakmıştır. Bu dönemde eğitim ve kültür faaliyetleri, şehir imar etme gibi unsurlar göz önünde bulundurulmuştur. Şüphe yok ki yapılan atılımların bir medeniyet telakkisinin ürünü olduğu ve hareketin taşralı salt bir protest tavrı olmak yerine kentli ve herkes tarafından kabul görebilecek bir hale geldiği/getirildiği aşikârdır. Ancak Fatimilerin güç kaybetmesiyle birlikte X. yüzyılda yaşadığı zirve döneminden uzaklaşmaya başlamıştır. Özellikle Selçukluların teşekkül ettiği dönemde Sünnî İslam Dünyası üzerindeki hâkimiyeti yok olma evresine girmiştir. Tam da bu dönemde ortaya çıkan ve İsmaili/Fatimi davaya katılan Hasan Sabbah'ın Kahire'de yaşanan sıkıntıları görmesi üzerine yarı bağımsız bir şekilde hareket etmeye başlamış ve bir süre sonra Alamut Kalesini alarak burada Nizârî İsmaili oluşumunu başlatmıştır. Bu oluşum ılımlı bir şekilde süren İsmaili davasını yeniden sert ve keskin bir hale getirmiştir. Hasan Sabbah, 483/1090 yılında ele geçirdiği Alamut Kalesinde 518/1124 yılındaki ölümüne dek yeni bir dünya görüşü çerçevesinde oluşturulan bir cemiyetin inşası ile uğraşmıştır. Hareketin yayılmasını önce şehirlerde gizli karargâhlar kurarak idealize eden Sabbah, sonrasında bölgede yer alan ele geçirilmesi zor doğal savunma kalelerini ele geçirmek için çalışmış ve nihayetinde başarılı olmuştur. Bunların dışında yeni bir teşkilat oluşumuna giden Hasan Sabbah, düzenli bir ordu oluşturmak yerine hem savunma amaçlı hem de siyasî meşruiyet kazanmak için tertipleyeceği suikastları yapacak bir fedai teşkilatlanması oluşturmuştur.

Alamut Kalesi,²²¹ İran'nın kuzey bölgesinde yer alan Elburz Dağları üzerinde, Kazvin'in kırk beş kilometre kuzeydoğusunda yer alan korunaklı bir kaledir. İbnü'l-Esîr, Alamut ismini ve hikâyesini şu şekilde aktarmaktadır:

“Rivayete göre, Deylem hükümdarlarından biri ava çok düşküdü. Bir gün kartal uçurup peşinden gitti. Kartalın bu kalenin inşa edileceği yere konduğunu gördü. Burayı müstahkem bir mevzi buldu ve üzerine bir kale yapılmasını emretti, kaleye de ‘Aluhmût’ adını verdi ki, Deylem lisanında kartal eğitimi (talimu'l-ukâb) manasındadır. Bundan dolayı buraya ve civarına ‘Tâlekân’ denir.”²²²

Cüveynî'nin Alamut kütüphanesinde bulunduğu, yazarı bilinmeyen ancak Büveyhî hükümdarı Fahrü'd-Devle adına yazıldığı yazıldığı söylediği *Cil ve Deylem Tarihi* kitabında ise kalenin 246/860-61 yılında Cüstanîlerin²²³ bir hükümdarı tarafından yaptırıldığını aktarır.²²⁴

Hasan Sabbah ilk faaliyetlerini yaptığı ve belli bir taraftar kitlesine ulaştığı bu dönemde Nizamülmülk'ün radarına girmiş ve vezir, damadı Rey Valisi Ebu Muslim Râzi aracılığıyla faaliyetlerini rapor ettirmiş ve tutuklanmasını emretmiştir.²²⁵ Bu takipten kaçmayı başaran Hasan Sabbah bir süre Kazvin'de saklanmış ve buradan Deylem'e dönmüştür.²²⁶ 480/1087 yılında Kazvin'de kaldığı sürede Alamut Kalesi Sultan Melikşah'ın bölge halkının Şii eğilimli olması sebebiyle kalenin idaresini

²²¹ Alamut hakkında detaylı bilgi için bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 588–89; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 8, s. 444; Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı, Ötüken Neşriyat*, İstanbul 2019, ss. 102–107; Joseph von Hammer, *Haşhaşilerin Esrarlı Tarihi, Say Yayınları*, çev. Ahmet Aydoğan, İstanbul 2017, ss. 153–154; Hodgson, *The Order of Assassins*, ss. 73–74, 118; Lewis, *Haşhaşiler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, ss. 80–82; Daftary, *İsmaililer*, s. 484; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri: Selçuklu Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 74; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, ss. 218–219; Arayancan, *Hasan Sabbâh ve Alamût*, ss. 37–41; L. Lockhart, “Alamut”, *EP² (İng.)*, C. I, s. 352; Z. Velidi Togan, “Alamut”, *İA*, C. I, s. 289; B. Hourcade, “Alamût”, *Encyclopædia Iranica*, C. I, s. 797–801; Abdülkerim Özaydın, “Alamut”, *DİA*, C. 2, s. 336–337.

²²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 443.

²²³ Deylem'de hüküm sürmüş yerel bir hanedan. Detaylı bilgi için bkz. Manouchehr Pezeshk, “Jostanids”, *Encyclopædia Iranica*, C. XV, s. 44–46.

²²⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 588.

²²⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 549; Hodgson, *The Order of Assassins*, p. 48.

²²⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 549; Daftary, *İsmaililer*, s. 479.

Alevî-i Mehdî'ye²²⁷ vermiştir. Hasan Sabbah, başta *Hüseyin Kâinî* olmak üzere *Muhammed Cemal Razi*, *Ebu'l-Kasım Laricani* ve *İsmail Kazvini* gibi daileri aracılığıyla Mehdî'nin askerlerinin bir kısmını İsmaili mezhebine geçirmeyi başarmıştır.²²⁸ 483/1090 yılının ilk aylarını Alamut'u ele geçirme stratejileri üzerinde yoğunlaşarak geçiren Hasan Sabbah, Alamut kalesinde daha şimdiden birçok taraftar kazanmış ve nihayet 6 Receb 483/4 Eylül 1090 yılında gizlice kılık değiştirip kendini “*Dehhuda*” müstear ismi ile tanıtarak kaleye girmiştir.²²⁹ Bu tarih her ne kadar ele geçirme tarihi olarak sayılmasa da kalede çokça taraftarı olan Hasan Sabbah'ın kaleyi fiilen ele geçirdiğini söyleyebiliriz. Nitekim kaledeki askerlerin ve kale halkının çoğunu kendi safına çeken Hasan Sabbah'ın bu stratejisi sayesinde kaleyi aldıktan sonra kimsenin ona karşı bir karşı hamle girişimi olmamıştır. Kalede bir süre müstear

²²⁷ Daftary Alevî-i Mehdî'nin Taberistan Zeydî/Nasiriyye kolunu kuran en-Nasır-Lilhak Hasan el-Utruş'un torunlarından olduğunu belirtir. Daftary, *İsmaililer*, s. 479.

²²⁸ Daftary, *İsmaililer*, ss. 479–80. Cüveynî Hasan Sabbah'tan naklettiği üzere bu mevzuyu şöyle anlatmaktadır: “*Bir defa daha Melikşah adına Alamut Kalesini yöneten Alevî-yi Mehdî'ye bir dai gönderdim. Alamut'ta bazı kimseler mezhebe girmeyi kabul etti. Alevî-yi Mehdî, mezhep taraftarlarının hepsini kaleden çıkarıp 'Kale, Sultan Melikşah'a aittir' diyerek kale kapısını sıkıca kapattı. Uzun tartışmalardan sonra onları tekrar kaleye aldı. Ondan sonra kimse onun sözüne güvenerek kaleden dışarı çıkmadı.*”Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 549.

²²⁹ Daftary, *İsmaililer*, s. 480. Burada önemli olan bir husus vardır ki harflere, kelimelere rakamsal değer biçen Ebcad Hesabı, burada Hasan Sabbah yahut yakınındaki bir kısım çevreler tarafından kalenin ismi olan *اله اموت* (Aluh Amut) kelimesini Ebcad hesabı ile 483 sayısına tekabül ettiğini öğrenmişlerdir. Bu yüzden Cüveynî 6 Receb 483/4 Eylül 1090 yılını Hasan Sabbah ve tabilerinin “uğurlu yıl” olarak adlandırdıklarını ifade etmektedir. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 549; Hodgson, *The Order of Assassins*, p. 49. Bu kelimenin harflerinin Ebcad Hesabına göre sayı olarak karşılığı şu şekildedir: ا - 1, ل - 30, ه - 5, ا - 1, م - 40, و - 6, ت - 400 harflerin karşılığı olan sayılar toplandığında $1+30+5+1+40+6+400=483$ yapmaktadır. Bunun bir rastlantı olma ihtimalinin yanında mistik ve ezoterik bir yapısı olan Şii/İsmaililiğin, Hurufilik gibi akımların kullandığı Ebcad Hesabını Hasan Sabbah'ın da göz önünde bulundurduğunu ve Alamut'a girmek için beklediği ihtimalini de göz ardı edemeyiz. Nitekim bunu bir propaganda aracı olarak kendisine tabi olanları etkilemek, davaya yeni katılanlara bunun ilahî bir mesaj hükmünde olduğunu söylemek kaydı ile de yapmış olabilir. Ebcad alfabedeki harflerin öğrenimini kolaylaştırmak ve kolayca akılda tutmak için formülize edilmiş anlamsız kelimelerin ilki ebcad olduğu için bu şekilde anılagelmiştir. Bu sistemin Arapça'ya Ârâmîce ve İbrânîce'den geçtiği kabul edilmektedir. Ebcad Hesabı hakkında ön bilgi edinmek, harflerin tekabül ettiği sayılar ve kullanım alanları için bkz. G. Weil, “Ebcad”, *IA*, C. IV, s. 2–3; G.S Weil-Colin, G., “Abdjad”, *EP (İng.)*, C. I, s. 97–98; Mustafa Uzun, “Ebcad”, *DİA*, C. 10, s. 68–70. Ebcad'ın tasavvufî ve islâmî oluşumlarda kullanımını hakkında detaylı bilgi için bkz. İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiye: Harflerin Sırları*, Litera Yayıncılık, çev. Ekrem Demirli, İstanbul 2015; İmam Gazâlî, *Fedâihü'l-Bâtıniyye: El-Muztazhîri (Bâtınlığın İcyüzü)*, TDV Yayınları, çev. Avni İlhan, Ankara 1993, s. 41–44. Muharrem Mercanlıgil, *Ebcad Hesabı*, Doğuştan Lft. Şti., Ankara 1960. Ebcad'ın Türk Kültür ve Mimarîsinde kullanımını hakkında detaylı bilgi edinmek için bkz. İsmail Yakıt, *Türk İslam Kültüründe Ebcad Hesabı ve Tarih Düşürme*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010; Hasan Hüseyin Ballı, *Hurûfiliğin Doğuşu ve Fazlullah Hurûfî*, Hikmet Yayınları, İstanbul 2013, s. 19–35.

ismiyle tanınmadan öğretmenlik yapan Hasan Sabbah'ın daha sonra gerçek kimliği açığa çıkmıştır. Bu süre zarfında Mehdî kandırıldığını anlasa da hem kale de hem de Alamut civarında Hasan Sabbah'ın destekçilerinin fazla olduğunu görünce kaleyi terk etmek zorunda kalmıştır.²³⁰ Hasan Sabbah Mehdî'ye senet niteliği taşıyan bir mektup²³¹ vermiş ve bu mektubu Reis Muzaffer Mustavfî'ye iletmesini söylemiştir.²³² Böylece kalenin zaptını kan dökmeden üstün bir siyasî/stratejik hamle ile sağlayan Hasan Sabbah, ilk iş olarak kalenin onarım işine yönelmiş, halkın ihtiyaçları nispetinde tarım alanında iyileştirmeler yapıp olası kuşatmalara karşı uzun süreli savunma yapabilmek amacıyla ambarları geliştirmiştir.²³³

II. 2. 2. Alamut'ta Siyasî Otoritenin Teşkili ve Nizârî İsmaili Teşkilâtlanması

Hareketinin komuta ve idare merkezini Alamut olarak belirleyen Hasan Sabbah, burayı ele geçirilmesiyle birlikte siyasî meşruiyet sağlamak amacıyla Deylem'in birçok bölgesini kendi saflarına katmak için dailerini görevlendirdi. Başta Rudbar olmak üzere davetini kısa sürede geniş bir coğrafyaya yayan Hasan Sabbah Deylem'de yaşayan özellikle kırsal kesimi hareketine çekmiştir. Bunun dışında Azerbaycan taraflarında ikamet eden ve Abbasîlerin bölgeye geldiği andan itibaren İran coğrafyasında etkin olan Hürremiyye²³⁴ mensupların birçoğunu da hareketine dâhil

²³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 443-444.

²³¹ Cüveynî bu hadiseyi Hasan Sabbah'tan aktardığı üzere mektubun tam metnini şöyle vermiştir: “Reis –Allah onu korusu-, Alamut'un bedeli olarak 3 bin dinar altını Alevî-yi Mehdî'ye ödesin. Selam peygamberlerin en seçkinine ve onun evlâdına olsun. Allah bize yeter. O ne güzel vekildir.” Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 550.

²³² Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 549–50; Daftary, *İsmaililer*, s. 480. Reis Muzaffer b. Ahmed Mustavfî, Selçuklu Emirlerinden Emîr-dâd Habeşi b. Altuntak'ın naibidir. Muzaffer Altuntak'ın naibi olana kadar Nizârî olduğunu gizli tutmuş ve herkes tarafından sevilen biri olmuştur. Bunun yanında bir süre sonra Damgan'ın yöneticisi olmuştur. Sultan Berkyaruk döneminde Horasan'ı yönetmek üzere Altuntak'ın naibi olmuş ve ondan Sultan'ı ikna etmesini isteyerek Girdkuh kalesinin kendisine verilmesini istemiştir. İsteği kabul edildikten sonra kale ahalisinin gönlünü kazanmış ve bir süre sonra Nizârî olduğunu açıklayarak kalenin Nizârîlerin eline geçmesini sağlamış ve kaleyi kırk yıl Hasan Sabbah adına yönetmiştir. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 556–57; Daftary, *İsmaililer*, ss. 480, 488–89; Farhad Daftary, “Gerdkûh”, *Encyclopædia Iranica*, V. X, p. 499.

²³³ Daftary, *İsmaililer*, s. 484.

²³⁴ Şia'nın tesiriyle gelişen aşırılıkçı İranî duygulara sahip Arap ve Türk aleyhtarı fırkalara verilen genel ad. Bu fırka Hürremdîniyye, Mezdekiyye, Bâbekiyye ve Mâzyâriyye, Muhammire gibi isimlerle anılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. El-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, ss. 206–7; Şehristanî, *El-Milel ve'n-Nihal*, ss. 194–98, 230, 324; İmam Gazâlî, *Bâtınlığın*

etmiştir.²³⁵ Hürremiyye mensuplarını yanına çekmek ve harekete dâhil etmek istemesinin temel sebebinin onların Arap ve Türk karşıtı görüşleri sayesinde hem Abbasî Halifeliğine hem de Selçuklulara karşı verilecek mücadelede onların buldukları bölgelerden gelebilecek tehlikeyi devre dışı bırakmak şeklinde yorumlayabiliriz. Böylelikle Hasan Sabbah'ın merkezî idareye karşı tüm görüşleri ve mensuplarını ayırt etmeksizin hareketine dâhil etmek istediği anlaşılmaktadır.

Bu dönemde Nizamülmülk'ün Nizârî İsmaililer karşısında aldığı önlemler Sultan Melikşah'ın Emir Yoruntaş ve Emir Arslantaş eliyle Alamut'a düzenlediği askerî müdahaleleri ilerleyen bölümde anlatacağımız için burada yalnızca Hasan Sabbah'ın Alamut merkezli hareketinin siyasî otorite sağlaması ve teşkilatlanmasından bahsedeceğiz.

Alamut merkezli hareketini siyasî bir otoriteye çevirmek isteyen Hasan Sabbah, 484/1091-92 yılında Alamut'un ele geçirilmesindeki en önemli kişi olan daisi Hüseyin Kâinî'yi Kuhistan'da davayı yayma ve buradaki örgütlenmenin tertiplenmesi için göndermiştir.²³⁶ Bölgenin davaya katılması uzun sürmemiş ve nihayetinde Hasan Sabbah burayı kendi adına yönetmesi için bir naib atamıştır. Nitekim Kuhistan belli bir süre sonra İsmaililiğin İran'daki en mühim bölgelerinden birisi olacaktır. Kuhsitan'da İsmaililiğin yayılması ve hâkim olmasının sebebi ise bölgeye Selçuklular tarafından atanan *Gülsarığ* adlı valinin sergilediği olumsuz tutum ve faaliyetler neticesindedir. Vali halka işkence ve zulüm etmiş, ayrıca Samanîler döneminde Horasan emiri olan Simcûrîlerin²³⁷ soyundan gelen ve bölge halkının önderi konumunda olan *el-Münevver*'e de kötü davranmasıyla halkın lideri durumunda olan

İçyüzü, TDV, çev. Avni İlhan, Ankara 1993, ss. 7–10; Çubukçu, *Gazzalî ve Batnîlik*, ss. 31–33; W. Madelung, “*Khurramiyya*”, *EP (İng.)*, V. 5, pp. 63–65; D. S. Margoliouth, “*Hurremiyye*”, *IA*, C. V/1, s. 596–97; Saleh Muhammedoğlu Aliev, “*Hürremiyye*”, *DİA*, C. 18, s. 500–501; Ebülfez Elçibey, “*Babek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri*”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, çev. Muhammet Kemaloğlu, C. 4, S. 8 (2013), s. 23–45; Sebahattin Çelik, “*Abbasiler Döneminde Hurremiye Mezhebi ve Babek İsyanı*”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 15 (2006), s. 95–106.

²³⁵ Daftary, *İsmaililer*, ss. 484–85.

²³⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 553.

²³⁷ IV/X. yüzyılda Horasan'da Sâmanîler adına kumandanlık ve valilik yapan Müslüman Türk ailesi. Erdoğan Merçil, “*Simcûrîler*”, *DİA*, C. 37, s. 210–11; C. E. Bosworth, “*Sîmdjürids*”, *EP (İng.)*, C. IX, s. 612.

bu kişi Hasan Sabbah'ın davetine önderi olduğu halk kitlesiyle beraber katılmıştır.²³⁸ Kuhistan'da İsmaililiğin varlığı Selçuklulara karşı ayaklanan bir toplum hareketi ile sağlanmış ve nihayetinde Tebes, Zûzen, Tûn ve Kâin gibi Kuhistan'ın önemli bölgelerinde de hâkimiyet sağlanmış, hâkim olunan her bölge ve kaleye Hasan Sabbah tarafından naipeler atanmıştır.²³⁹ Böylelikle Rudbar ve Kuhistan bölgelerinde Hasan Sabbah öncülüğünde Alamut merkezli hareket yerel bağımsızlığını kazanmanın yanında artık siyasî bir otorite haline gelmiştir. İleride anlatacağımız üzere Sultan Melikşah döneminde Hasan Sabbah'ın başarılı savunması sayesinde Alamut'un düşmemesi ve sahip olduğu kaleler ve bölgelerde kurduğu hâkimiyet Selçuklu İran'ında Alamut merkezli bir yapının müesses hale gelmesini sağlamıştır. Bunun yanında Nizamülmülk suikastı ile de adından söz ettiren bu hareket artık siyasî düzlemde yerini sağlam temeller üzerine bina etmiştir.

Siyasî otoritesini sağlayan Hasan Sabbah müesses yapının sürdürülebilirliği için teşkilâtlanmasını bazı değişikliklerle İsmailî Hiyerarşik Teşkilât yapısı üzerine bina etmiştir. Şüphesiz bu teşkilatlanmanın en önemli katmanını dailer oluşturmuştur.²⁴⁰ Buna göre İsmaili Teşkilatlanması ve Hasan Sabbah'ın yaptığı değişiklikler şu şekildedir:

Hasan Sabbah öncesi İsmailî Davetinin Hiyerarşik Teşkilat Yapısı:

1-) İmam: İsmaili inancında en yüksek mertebedeki şahıstır. İmam Cafer es-Sadık'ın büyük oğlu İsmail'in soyundan gelenlerin nass yolu tayin olunduğu mertebedir. Bu mertebeye ulaşmak mümkün değildir. Nitekim Şia'nın ve İsmailiyye'nin temel inanç esası olan Masum İmam kaidesince inanca mensup

²³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 444; İlhan Erdem, "Büyük Selçuklularda Kent Reisliği", *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine: Mehmet Altay Köymen Armağanı*, ed. Mehmet Ali Hacıgökmen, S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Konya 2011, s. 140.

²³⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 553.

²⁴⁰ Bölge yahut kaleleri ele geçirmek için düzenli bir ordu kullanmak yerine hâkim olmak istediği yerlerde taraftar kazanıp siyasî destek alarak içten fetih yoluyla başarıya ulaşmak isteyen bir yapının şüphesiz ki teşkilât mekanizmasının en temel faktörü dailer olmalıdır.

olanların lideri ancak masum imam olabilir. Bunun dışında imam yol göstericidir ve gaybı bilmesinden dolayı mutlak ilim sahibidir.²⁴¹

2-) Huccet²⁴²: İmamın vekili gibidir. Onun sahip olduğu ilmin ve sırların bir kısmına vâkıftır. Böylece davaya gönül verenlerin İmamdan haberdar olmasına ve sahip olduğu ilmin delaletine olanak sağlar. İmamın toplamda on iki tane Hüceti vardır.²⁴³ Bu sayının on iki olmasının sebeplerini ihtimaller üzerinden daha önce açıklamıştık. Buna göre Farhad Daftary Kadı Numan'dan aktardığı üzere bu bölgeler şu şekildedir: “*El-Arab (Araplar), El-Berber (Berberiler), Er-Rum (Bizans), El-Türk (Türkistan), El-Deylem (İran), El Hazar (Hazarlar), El Hind (Hindistan), El Sinci (Pakistan), el-Zenc (Afrika) , el-Habeş (Habeşistan) , El-Sin (Çin) ve Es-Sekalibe (Hıristiyan Avrupa) şeklindedir.*”²⁴⁴

3-) Dâîler: Halkı mezhebe davet eden propagandacıdır. İsmililiğin örgütlenmesindeki en önemli figür olan Dailik müessesesi, kendi içerisinde de bir hiyerarşik bir düzen vardır. Buna göre dailer; dâî'd-duât, dâî'l-belâğ, dâî-i mutlak, dâî-i me'zûn, dâî-i mahdûd, dai-i mükelleb olarak önem sırasına göre altı sınıfa ayrılır. Buna göre:

- **Dâî'd-Duât, dâî-i ekber** yahut *bab* (kapı) olarak da adlandırılan, Baş Dai'dir. Dai ağının bir nevi yöneticisi konumundadır. Hücet'e bağlı ve her türlü faaliyetini yürütmek noktasında ona karşı sorumludur.
- **Dâî'l-Belâğ**, bir bakıma dâî'd-duâtın yardımcısı konumundadır. O yerinde yokken baş dai hükmündedir. Merkezden bölgelere iletilmesi gereken mesajları, emirleri ya da hücetlere gönderilecek sırları gizlilik esasına dayalı bir şekilde ulaştırmaya memurdur. Bu yapılanmanın merkezlerdeki koordinasyon sorumlusu olarak da nitelendirilebilir.

²⁴¹ Hamîdüddin el-Kirmânî'nin Râhatü'l-'aql adlı eserinden iktibasla Henry Corbin, *Temps Cyclique et Gnose İsmâélienne: Cyclical Time and Ismaili Gnosis*, Kegan Paul International in Association with Islamic Publications Ltd, çev. R. Manheim J. Morris, London 1983, s. 90.

²⁴² Hücet delil anlamına gelmektedir. İsmailiyye'ye göre ise İmam'dan sonra gelen ve imamın delili olarak lanse edilen kişi anlamına gelir. Hücet'in Şia ve İsmailiyye'deki kullanımları hakkında detaylı bilgi için bkz. Marshall G. S. Hodgson, “Hudjdja”, *EF²(İng.)*, C. III , s. 544–45; İlyas Üzüm, “Hücet”, *DİA*, C. 18 , s. 451–52.

²⁴³ Ahmed Ateş, “Bâtıniye”, *İA*, C. II, s. 341.

²⁴⁴ Daftary, *İsmaililer* , s. 343.

- **Dâi-i Mutlak**, zü'l-massa adı da verilen bu dai ihtiyaca binaen belirlenen bölgelere atanıp gittiği yerde tam yetkiye sahip olan bir konumdadır. Tâlimatı yalnızca dâi'd-duâtтан alır ve yalnızca ona karşı sorumludur.
- **Dâi-i Me'zûn**, dâi'd-duât tarafından ihtiyaç olunan bölgelere gönderilir. Burada yapacağı propaganda faaliyetini, temel esasları dâi-i mutlakтан öğrenir. Bu grubun ise bir alt dalı vardır. Bunlar Me'zun-i Mutlak olarak adlandırılır ve davete yeni katılanlara usul ve yönetmelik göstermekle birlikte onlardan *ahd* ya da *misak* denilen *bağlılık yeminini* almakla görevliydiiler.
- **Dâi-i Mahdûd**, dâi-i mahsur olarak da geçen bu dailer dai-i mutlakın başyardımcı olarak görev yaparlar. Propaganda ve başka bir yere tayin edilme noktasında dâi-i mutlaka bağlıdırlar.
- **Dai-i Mükelleb**, bir nevi dai yardımcısı gibidir. Davette bulunma yetkisi yoktur. Görevleri davete dâhil olmaya ehil olabilecek kişileri dai-i me'zun'a çeşitli bahanelerle getirmektir. Avcı köpeği gibi yakalanan avı getirmeye memur olmalarından dolayı bu isimle anılmışlardır.²⁴⁵ Daima halk arasında faaliyet gösteren bu sonuncu zümrenin mezhep konusunda sahip oldukları bilgiler yanında davet edeceği kimselerin psikolojik durumlarını da çok iyi kavrayan ve gereğine göre hareket eden kişiler olmasına özellikle dikkat edilmiştir.²⁴⁶

Davetin tabanını teşkil eden ve hiyerarşide yer almayan iki sınıf vardır. Bunlar:

4-) Mümin, Davete yeni katılmış ve dâi'ye tâbi olmuş kimselere de mümin denmiştir.

²⁴⁵ Ahmed Ateş, "Bâtuniye", s. 341.

²⁴⁶ Halm, *The Fatmids and Their Traditions of Learning*, ss. 56–59; Daftary, *İsmaililer*, ss. 343–50; Marshall G. S. Hodgson, "Dā'ī", *EP (İng.)*, C. II, s. 67–68; B. Carra de Waux, "Dâi", *İA*, C. III, s. 461–62; Ahmed Ateş, "Bâtuniye", s. 341; Mustafa Öz, "Dâi", *DİA*, C. 8, s. 420–21. Ayrıca Kirmani'nin İsmaili Teşkilatını detaylı bir şekilde anlattığı bölüm için bkz. Corbin, *Cyclical Time and Ismaili Gnosis*, ss. 90–94.

5-) Müstecib²⁴⁷, ise Dâîlerin onlara yaptığı çağrıya olumlu yanıt veren kişiler için kullanılır.²⁴⁸

Gerek Fatımilerin gerekse Hasan Sabbah ile birlikte gelişen Nizârî İsmaili davetin yayılması ve kamuoyu oluşturması açısından en mühim figür olan dailer, yaptıkları propagandayı belli bir metodoloji izleyerek gerçekleştirmişlerdir. Buna göre davetin yapılacağı bölgede dâîlerin gözlem yaparak nasıl bir metot uygulayacaklarını belirlemeleri noktasında; halkın genel yapısı, iktisadî durum, merkezî idarenin bölgedeki yaklaşımı, inanç düzeyi ve yönelimi gibi hususlar önem arz etmiştir. Bunun dışında dâîlerin davet usullerini Gazzali şöyle vermiştir:

- **Teferrüs²⁴⁹**: Mana olarak; olacak şeyi ferasetle önceden anlayabilmek, anlamındadır. İsmaili daileri ilk olarak davet edecekleri kimseleri seçmek noktasında gözlem yaparak kimlerin davet edilmeye uygun olduklarını belirlemişlerdir. Burada kişinin yönelimlerine göre bir diyalektik seçmişlerdir.
- **Te'nîs²⁵⁰**: Bir şeyi ya da kimseyi uygun hale getirmek manasındadır. Teferrüs aşamasında belirlenen kişiyle irtibat kurduktan sonra bu aşamada yakınlık göstererek sevdiği şeyleri ona yaranmak için yapmak suretiyle davet edilen kişinin dostluğu kazanılır.
- **Teşhîk²⁵¹**: Şüpheye düşürme, şüphelendirme manasına gelir. Dostluğu kazanılan kişi bu evrede inancı hakkında bildikleri üzerine şüpheye düşürülür. Özellikle Kur'an'daki müteşâbih²⁵² ayetler üzerinden giderek kişiyi sorgulamaya ve bunun sonucunda kişinin merakını gidermek için daiye başvurması sağlanır.

²⁴⁷ Kabûl olunmuş manasına gelmektedir.

²⁴⁸ Daftary, *İsmaililer*, s. 344.

²⁴⁹ Sezme, anlar gibi olma manasındadır.

²⁵⁰ Alıştırma alıştırtılma manasına gelmektedir.

²⁵¹ Şüpheye düşürme, şüphede bırakma, manasına gelmektedir.

²⁵² Mâna yönünden birden fazla ihtimal taşıdığı için anlaşılmasında güçlük bulunan lafız veya ifade.

- **Ta'fik**²⁵³: Şüpheye düşürülen kişinin inancını etkileyecek hususları daiye sormak için geldiğinde dainin şüpheye düştüğü şeyin açıklamasına ve bu açıklamayı anlamlandırabilmeye henüz malik olmadığını belirterek kişide *yetersizlik hissi* uyandırarak kendine ve dolayısıyla davaya bağlamaya çalışılır.
- **Rabt**²⁵⁴: İnancını sorgulayan kişide oluşturulan yetersizlik hissi dışında hadiselerin batınî yönünün olduğu ile ilgili kişi şüpheye düşürülür. Bunu da ancak sırlara erişirse anlayabileceği söylenir. Böylelikle kişi mezhebe bağlanır ve asla bozamayacağı bir yemin ettirilir.
- **Tedlis**²⁵⁵: Yemin alınan kişiden mezhebin gerçek yüzü gizlenir. Sapkın düşüncelerinin olduğunu merkezî idare ve halife tarafından uydurulan şeyler olduğu, aslında böyle olmadığı kişiye anlatılır. Ayet ve hadislerin zahirî manalarının kişiyi ilerletemeyeceği işin aslının batınî manada olduğu kişiye idrak ettirilir. Bu manlar ve sırlar kişiye hemen verilmez. Böylece kişi davaya ve mezhebe daha çok bağlanır.
- **Telbis**²⁵⁶: Bu sayede öğrendiği şeylerin doğruluğuna kani olur.
- **Hal**²⁵⁷: Bu seviyeye erişen kişi üzerinden amel noktasındaki şer'î hükümler kaldırılır. Böylece kişinin yükünün hafiflediği ve artık batınî görüşlere haiz olabileceği telkin edilir.²⁵⁸

Hasan Sabbâh'ın Teşkilat Yapısı ve Hiyerarşisi:

İran İsmaililiği Nizâr-Mustali ayrılığına kadar Hasan Sabbah öncülüğünde devam etmiştir. Ancak bu ayrılıktan evvel de Hasan Sabbah'ın mezhebin teşkilatlanmasında bir kısım değişikliklere gittiğini bilmekteyiz. İleride bahsedeceğimiz İsmaili akidesine ve yapılanmasına “*ed-Davet-i Cedîde*” adı altında yeni bir metodolojik yaklaşım getiren Hasan Sabbah'ın teşkilat yapısını da değiştirdiğini görmekteyiz. Bunun yanında teşkilatlanmada yaptığı değişikliklerin

²⁵³ Ertelemek, sonraya bırakmak manasındadır.

²⁵⁴ Bağlama, bağlanma anlamına gelmektedir.

²⁵⁵ Bir şeyin kusurunu gizlemek; hile manasına gelmektedir.

²⁵⁶ Hile yoluyla doğru görünmek suretiyle gerçeği farklı türde göstermek manasındadır.

²⁵⁷ Hal' mana olarak sıyrılmak, kurtulmak anlamındadır.

²⁵⁸ Gazâlî, *Bâtınîliğin İçyüzü*, ss. 14–19; el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, ss. 230–41.

kale merkezli idare edilen yeni yapının ihtiyacına binaen yaptığını da söylemeliyiz. Hasan Sabbah'ın teşkilat yapısını Ahmet Ocak şu şekilde aktarır:

“1-) **Şeyhu'l-Cebel:** Sayıları yedidir. Nâibu'l-İmam ve yeni davetin reisi onlardır. Hasan Sabbah, kendisini "Reisu'd-Davet" olarak vasıflandırmıştır.

2-) **Büyük Dâîler:** Bunların sayıları üçü geçmezdi. Hasan Sabbah, âlemi üçe ayırmıştı ve her birinin başına bunlardan birini geçirmiştir.

3-) **Dâiler:** Bunlar önce Kahire'deki medresede ilim tahsil eder, sonra da davetin esrarını öğrenmek için Alamut'a gelirlerdi.

4-) **Yoldaşlar (Refikler):** Bunlar mezhebin usulünü bilen fakihler ve mezhebin muhafazasında görev alan ilim sahipleridirler.

5-) **Fedailer:** Bu şahıslarda mezhebin sırlarını bilme şartı aranmaz. Vazifeleri, reislerinin emrinde düşmanları öldürmede hizmet görmektir. ·

6-) **el-Lasikun:** Bunlar davete intisap eden insanlar olup, dai veya fedai değildirler. Daveti neşretme hakları yoktur.

7-) **el-Müstecibun:** Bunlar yeni inanmaya başlayan insanlar olup, Bâtınî akidelerini fazlaca bilmezler.”²⁵⁹

Görüldüğü üzere Hasan Sabbah'ın yeni oluşumunda hiyerarşik açıdan bir değişim yoktur. Ancak Alamut merkezli hareketin belki de en önemli unsuru olan fedai yapılanması bu süreçte ortaya çıkmıştır. Hasan Sabbah öncesi İsmaili davetin Fatimilerin kuruluşunda oynadıkları rol açısından düşünürsek en önemli teşkilatı dailiktir. Ancak burada devlet teşekkülünden çok kaleler aracılığıyla hücre tipi bir yapılanma mevcut olduğundan düzenli bir ordu yerine fedailik tercih edilmiştir. Hasan Sabbah'ın stratejisinin bu yönde olmasının Selçukluların askeri gücünden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Bunun yanında böyle bir hamlenin zaman ve mekân açısından yapıldığı da söylenebilir. Düzenli ve güçlü bir ordu karşısında bu kadar kısa zamanda bir devlet kurmak elbette zor olacaktı. Ayrıca İran'ın coğrafi şartları da göz

²⁵⁹ Hasan İbrahim Hasan'ın “Tarihu'd-Devleti'l-Fâtumiyye” adlı eserinden iktibasla Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s. 216.

önünde bulundurularak düşünülürse stratejik açıdan doğru bir hamle olduğu da görülür. İsmaililiğin dailer aracılığı ile sürdürdüğü yayılcı politikası bu dönemde sürmüş ve Hasan Sabbah taraftarlarını bu sayede kazanmıştır. Nitekim toplumun kültürel dinamikleri ve hususan sahip oldukları mizacı çok iyi süzen, kısacası sosyolojik unsurları ön planda tutarak hareket eden bir yapının kısa sürede arzu ettiği başarıya ulaşması da kaçınılmazdır.

II. 3. Hasan b. Sabbah'ın Öğretisi

İsmaili Davetin salt bir protest kavga olmadığı ve çeşitli doktrinlerin kuşattığı Şia'nın gelişim sürecinde, gerek askiyon gerekse farklı düşünceler çerçevesinde ayrı bir kol olarak teşekkül etmiştir. Bu gelişim sürecinde imamet ve evren anlayışları gibi hususlarda farklı bir bakış açısıyla yeni öğretiler geliştirilmiştir.

Nizârî-Mustali ayrımıyla birlikte yeni bir sürece giren İsmaililik birçok kola ayrılmakla birlikte konumuz itibariyle bizim esas olarak ele aldığımız husus olan Nizârîlik çerçevesinde Alamut merkezli Nizârî İsmaililiktir. Hasan Sabbah'ın kurmuş olduğu bu yapıyı incelerken onun dünya görüşü ve öğretisini ele alacağız. Ancak konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Alamut öncesi dönemde İsmaililiğin genel doktrinel yapısına değinmekte fayda olduğunu düşünmekteyiz.

İsmâililiğin ortaya çıktığı II/IX. yüzyılda, doktrinlerin en çok göze çarpan hususu olan hadiselerin zâhiri²⁶⁰ boyutlarını te'vil²⁶¹ metodu kullanmak suretiyle bâtinî boyutunu ortaya koyma gayreti üzerine kurulu bir tellakileri vardır.²⁶² Bu sebeple İsmâiliyye çoğu kez Bâtiniyye olarak isimlendirilmiştir.²⁶³ Bu düşünce sitemine göre nassların²⁶⁴ görünen, herkesçe bilinen yani zahirî manalarının yanından bir de yalnızca ehil²⁶⁵ kişilerin görebildiği/idrak edebildiği görünmeyen ve asıl anlam

²⁶⁰ Mana olarak açık, berrak, âşikâr olmuş gibi anlamlar taşır. Detaylı bilgi için bkz. İbrahim Kâfi Dönmez, "Zâhir", *DİA*, C. 44 , s. 85–87.

²⁶¹ Tev'îl, döndürmek; sözü iyice inceleyip varacağı mânaya yormak; bir şeyi amaçlanan son noktaya ulaştırmak anlamlarını taşımakla birlikte ıstilahî olarak nasslarda (ayet ve hadislerde) geçen bir lafzı bir delile dayanarak aslî mânasından alıp taşıdığı muhtemel mânalardan birine nakletmek anlamına gelmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Te'vil", *DİA*, C. 41, s. 27–28.

²⁶² Bâtın, gizli olan; bir şeyin iç yüzü (görünmeyen yüzü) anlamına gelmektedir. Avni İlhan, "Bâtiniyye", *DİA*, C. 5 , s. 190–94.

²⁶³ Şehristanî, *El-Milel ve'n-Nihal*, ss. 256–58; El-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 221; Gazâlî, *Fedâihü'l - Bâtiniyye / El - Muztazhîrî (Bâtiniliğin İçyüzü)*, s. 7; Fiğlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, ss. 305, 309; Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, ss. 64–65.

²⁶⁴ Sarihlik (açıklık), kat'îlik manasına gelen nass sözcüğü, ıstilahî anlamda kullanıldığında bir hükmü Kur'an ayetlerine ve Hz. Peygamber'in sünnet/hadislerine göre kaynak göstermek anlamına gelir. Detaylı bilgi için bkz. Hacı Yunus Apaydın, "Nas", *DİA*, C. 32 , s. 391–92; A. J. Wensinck – J. Burton, "Nass", *EP (İng.)*, C. VII , s. 1029. İsmaililerin imamet hususunda nassları ne şekilde yorumladıkları hakkında detaylı bilgi için bkz. Gazâlî, *Bâtiniliğin İçyüzü*, ss. 81–89.

²⁶⁵ Burada kastedilen İmam'dır. İsmaililerin batınî tev'illerin yalnızca İmam tarafından yapılabileceği ve ancak onun bildirdikleri/izin verdiği kişiler tarafından uygun kişilere (mezhebe davet edilen) arz edilebileceği anlatılmak istenmiştir.

olarak nitelenen batınî manaları vardır. İsmaili düşünce sistemine göre: *Peygamberlere gönderilen ilahî kitaplar ve bu kitaplar çerçevesinde oluşan şeriat değişebilmekte ancak hadiselerin bütünüünün ve esrarının saklı olduğu batını hususlar asla değişmemiş ve değişmeyecektir* şeklindedir. Buna göre hadiselerin batını yönünü kavrayabilmek için “*sâlikin*”²⁶⁶, bağlı olduğu imamı ne denli özümlediği ve bununla birlikte kendini manevi anlamda ne şekilde geliştirdiğine bağlıdır. Âsıla yani batına ulaşmak için İsmaili öğretisinin batını manaya ulaşma yöntemi ve şeriatın manasının hakikatlarına yegâne eriştirici olarak görülen tev’ile başvurmak iktiza eder. Burada kişinin herşeyini tev’il yolu ile batınî anlamlarla yoğurarak özümsemesi hedeflenir ve böylece kişinin hakiki manasına ulaştığı şeriatın zahiri manaları üzerinden kalkmış olur.²⁶⁷

İsmaili düşünce hafr ve sayılara gizemli ve ulvî (hurufî) manalar yüklemek suretiyle mukaddes ve periyodik bir tarih anlayışı (devrî tarih)²⁶⁸ çerçevesinde evren anlayışını (kozmoji) keşif ve ilhama (gnostizm) dayandıran bir sistem üzerine kurgulamıştır.²⁶⁹ Buna göre Allah’ın “kûn” (كن) yani “ol!” emri ق (kâf) ve ن (nûn) harfinden oluşur hakikatinden yapılan Bâtını tev’ile göre bu kelimenin müennesi (dişil) olan كنى (kûnî) kelimesi ile bu emrin sonucu olarak ortaya çıkan ve müzekker (eril) olan قدر (kader) kelimesi üzerinden bir ilke ortaya konmuştur. Buradan ortaya çıkan harfler belli manalara delalet etmektedir.²⁷⁰ Buna göre bu iki kelimenin harfleri

²⁶⁶ Bir yola giren, bir yolda giden anlamına gelen sâlik, aynı zamanda tasavvuf terimi olarak bir öndere (mezhep/tarikat) bağlanan (tarikata giren) kişi manasına gelmektedir. Burada ikinci anlamda kullanılmıştır.

²⁶⁷ Mustafa Öz, Mustafa Muhammed Eş-Şek’a, “İsmâiliyye”, *DİA*, C. 23 , s. 129

²⁶⁸ İsmailiyye göre her devrin yeni bir başlatıcısı vardır. Bu yüzden devrî tarih anlayışı benimsenmiştir. “*Bir devirde bir peygamber ve onu yediye tamamlayan altı imam bulunacağı, böylece devrin tamamlanmış olacağı şeklindeki devir inancı.*” Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, s. 413. Bu anlayış Ubeydullah dönemiyle birlikte değişmiştir.

²⁶⁹ Farhad Daftary, “İsmailîler Arasında Entelektüel Hayat: Bir Özet”, *İslâm’da Entelektüel Gelenekler*, çev. Muhammed Şeviker, İnsan Yayınları, İstanbul 2014, s. 111–117; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm’ın Rönesansı*, İnsan Yayınları, çev. Salih Şaban, İstanbul 2000, s. 333-337.

²⁷⁰ Bu sisteme göre Allah herşeyin ötesinde olan Mutlak Varlık olarak gösterilmiştir. Her türlü sıfat ve isimden de münezzehtir. Ezeli ve ebedi olması O’nu bir kalıba sokmak olacağından bu sebeple Ezeli ve Ebedi de değildir. Onlara göre Allah’ın yarattığı ilk şey akıldır. Böylece münezzehten olduğu sıfatların tamamı ilk yarattığı şey olan akılda bulunması gerekir. Bu sıfatları taşıması hasebiyle akla yükledikleri mana çok büyüktür. İsmailiyye’ye göre harekete geçen herşeyin harekete geçmesini sağlayan kışkırtıcı güç akıldır. Ayrıca yaratıcı dışında herşeyin varlık sebebi de akıldır. Akıldan nefis zuhur (ortaya çıkma) etmiştir. Felekler (âlemler), yıldızlar

Hız. Âdem, Hız. Nuh, Hız. İbrahim, Hız. Musa, Hız. İsa, Hız. Muhammed ve son olarak da beklenen Mehdî'ye nispet edilmiştir. Devrî tarih anlayışlarında ise nâtık²⁷¹, vasî/sâmit/esas²⁷² imam şeklinden müteşekkil bir sistem vardır. Nâtık peygamber, vasî ise onun varisi ve şeriatının devam ettiricisi mahiyetindedir. Natık (peygamber) ona bildirilenin (vahyin) zahirî manalarını belirtip ortaya koymakla yükümlüdür. Vasi ise batını manalarını ortaya koymakla mükelleftir. Böylece bu inanç sisteminde vasî daha üstün bir mertebeye sahip olmuştur. İsmailiyye'ye göre natık-vasi sıralaması şu şekildedir: "Hız. Âdem'in vasisi Hız. Şît, Hız. Nûh vasisi Sâm, Hız. İbrâhim'in vasisi Hız. İsmâil, Hız. Mûsâ'nın vasisi Hız. Hârûn ve Hız. İsa'nın vasisi Şem'ûn es-Safâ'dırr. Hız. Muhammed'in vasisi ise Hız. Ali'dir. Hız. Ali'den sonra ise sırayla Hız. Hasan, Hız. Hüseyin, Hız. Zeynelâbidîn, Hız. Muhammed el-Bâkır, Hız. Ca'fer es-Sâdık ve İsmâil b. Ca'fer ve Muhammed b. İsmâil gelmektedir. Onun vasisi ise Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh, ondan sonra Abdullah'in oğulları Ahmed, Mahmûd ve son olarak Ubeydullah el-Mehdî'de sonlanmaktadır."²⁷³ Yedi sayısına atfedilen ulvî mana neticesinde İsmailiyye'nin yedinci imamı olarak sayılan Muhammed b. İsmail gayb imam sayılmış ve bu sebeple tüm batını manaları kuşatan mehdî olarak geri döneceğine ve varolan şer'i düzene son verip kendi şeriatını getireceğine inanılmıştır. Bu itikadî mevzu İsmailiyye'nin ilk döneminin imamet nazariyesinin temelini teşkil etmiştir. Böylece imam sayısı yedi ile sınırlandırılmıştır. Ancak Fatimilerin kuruluşu esnasında hareketin lideri Ubeydullah el-Mehdî'nin yaptığı reform neticesinde imamet

ve tüm bunların yaptığı hareketler; nefsin, aklın gelişmesini tamamlayarak ergin hale gelmesine duyduğu arzu hasebiyle oluşmuştur. Feleklerin nefsin aracılığıyla ortaya çıkan hareketlerinden elementler; rutubet, kuruluk, soğukluk ve ılıkılık şeylerin birbirine katılarak da; hava, su, ateş ve toprak gibi birleşik cisimler hâsıl olmuştur. Madenler, bitkiler ve hayvanlar da bu cisimlerdendir. Şehristanî, *El-Milel ve'n-Nihal*, ss. 256-60; İsmail Taş, *İhvân-ı Safâ'da Felsefe ve Din Münasebetleri*, Palet Yayınları, Konya 2012, s. 68-87.

²⁷¹ Konuşan, söyleyen, beyan eden; idrak eden gibi manalara gelmektedir. Devrî tarih üzerine kurulan İsmâilî düşüncesi sisteminde ise; her yeni devreyi/dönemi başlatan peygambere verilen isimdir.

²⁷² Vasî, vasiyet edilmiş kişi manasına gelir. Ancak Şii/İsmailî düşüncede Peygamberin hayatta iken yetki ve salahiyetlerini ileriye dönük olarak kendisine devrettiği kimse manasına gelir. Sâmit ise susan kimse anlamına gelir. İsmailiyye'de yine vasi anlamında kullanılır. Natık şeriatın zahirini anlattığı için konuşan olur bu sebeple samit kelimesi vasi olan imamın bir nevi batın yönünü uhrevî manada karşılamak için kullanılmıştır. Esas ise bilindiği üzere asıl, temel; doğruluk ve gerçek anlamındadır. Varlığın anlamının mutlak ölçüde batında gizli olduğunu ve bu ilme/bilgiye sahip yegâne kişinin imam yani vasi olduğu düşünülürdüğünde esas tabirinin imam için kullanılması uygun olur.

²⁷³ Gazâlî, *Bâtınîliğin İçyüzü*, ss. 25-27.

konusundaki görüş değişmiştir. Ubeydullah, İsmail'in babasından önce ölmesinden dolayı imametın diğer oğlu Muhammed'e geçtiğini ve onun nesli ile kesintisiz bir şekilde kendisine ulaştığını belirtmiştir.²⁷⁴

Hasan Sabbah ile birlikte gelişen yeni İsmaili Doktrini yahut yaygın ismi ile “*ed-da'vetü'l-cedide*” ise Şîa'da varolan eski ta'lim doktrininin yeniden formüle edilmiş halidir diyebiliriz. Bu öğreti Fâtımî İsmâîlîliği'nden bir kısım farklılıklar arz etmektedir. Hasan Sabbah'ın kaleme aldığı “*el-Fuşûlü'l-erba'a*” adlı risalede bu yeni öğretinin esasları anlatılmıştır. Hasan Sabbah'ın bu risalesi dönem kaynakları içerisinde yalnızca Şehrîstânî'nin “*el-Milel ve'n-Nihal*” eserinde bulunmaktadır. Bundan sonra yapılan tüm çalışmalarda “*el-Fuşûlü'l-erba'a*” bu eserden iktibasla verilmiştir. Biz de çalışmamızın seyri açısından burada kısaca vermeyi uygun gördük. Buna göre:

1-) Hasan Sabbah, ilk olarak yaratıcı hakkında nasıl bilgi sahibi olunacağını aktarıyor. Buna göre yaratıcıyla ilgili olarak mutlak bilgi sahibi olmanın iki yolu vardır. Birincisinde mutlak bilginin akıl ve mutalimin (öğretici) eğitimi olmadan gelişen bir sınavın sonucunda ortaya çıkan bilgi, ikinci yol ise herşeyi kuşatan aklın seçilmiş imamda (imam-ı sadık) vücut bulmuş halinden öğrenmek suretiyle ulaşılan bilgidir. Bu manada Hasan Sabbah'ın yeniden tanzim ettiği öğretiye göre ikinci yol doğru yoldur. Çünkü birinci yoldaki bilgi yaratıcı tarafından ileilmeyen bir bilgiyi ihtiva eder. Böylece kişi doğru yolda olmadığı gibi başka bir düşüncenin esiri olur. Seçilmiş imamın verdiği/öğrettiği bilgi ise mutlak bilgidir.

2-) Bu fasılda öğretinin kişinin idrakinde sağlamlaştırılması amaçlanarak mutalimin (öğreticinin) gerekliliği ve seçimi üzerine “*İlk kez, bir mürşide, öğretmene başvurma gereksinimi tanıyıp onlardan herhangi birine tutunmak yeterli midir? Yoksa gerçek bir öğretmen seçimi yapmak mı gereklidir?*” şeklinde bir soru soruluyor. Buradaki amaç kişinin doğru tercih yapmasıdır. Yani Sünni yahut diğer fırkalarda belirtilen bilginin öğrenilmesi/öğretilmesine bir nevi reddiye hükmündedir.

²⁷⁴ Çelik, *Fâtımiler Devleti Tarihi*, ss. 29–33.

3-) Hasan Sabbah bu fasılda da bir soruyla doktrinini devam ettiriyor. Buna göre kişi, “İlk kez bir mürşidin gerekliliğini ortaya koyup kendisinden hemen eğitim almak için ilk fırsatta onu bulmalı ve onu üstad tanınmalıdır. Yoksa tersine ilk gelmiş olan yani gerçek kimliği bilinmeyen ve doğruluğu iyi anlaşılmayan bir adamın yanında eğitilmek mümkün olur mu?” şeklinde bir soru soruyor. Burada kimlik/neseb hususu Sünni Halifelere ve On iki İmamcı Şiilere yapılan bir gönderme yahut reddiyedir. Nitekim daha önce de söylediğimiz gibi Natık-Vasi esası çerçevesinde seçilmiş imamın soyundan (Hz. Ali'nin soyundan olup Hüseyinî koldan gelen ve İsmail b. Cafer'den devam eden soy) gelmeyen birinin mutalimliği (öğreticiliği) bu düşünceye göre hak değildir.

4-) Son fasılda ise Hasan Sabbah insanlığı iki kola ayırıyor. Buna göre birinci kol, yaratıcı hakkında mutlak bilgi sahibi olabilmek için bir mutalimin (öğretici) süzgecinden yahut tedrisinden geçmeyi bilen yahut kabul edenlerden oluşur. İmam-ı sadık olan öğreticinin onun yaratıcı tarafından seçilmiş olduğuna inanıldıkları (ya da doğruluğu saptandığı) vakit ondan talim görmenin zorunluluğunu kabul etmelerine yöneliktir. İkinci kol ise başlarındaki kişinin/kişilerin nesebine ve niteliğine bakmadan imamlığını/öğreticiliğini kabul edenlerdir.²⁷⁵

Sonuç olarak bakıldığında Şehristanî'nin Hasan Sabbah'ın *Talim Öğretisini* anlattığı dört faslın temelinde “kutsal olan bilginin ancak ve ancak sadık bir öğreticiden öğrenilebilirliğine” dayanan bir iddia olduğu görülmektedir. Bahsi edilen öğreticinin ise muhakkak surette Allah tarafından belirlenen, asrın İsmâilî İmamı olması gerektiği şeklinde bir sonuç çıkmaktadır.

²⁷⁵ Hasan Sabbah'ın “el-Fuşûlü'l-erba'a” adlı dört maddeden oluşan doktrinini tamamı için bkz. Şehristanî, *El-Milel ve'n-Nihal*, ss. 260–66. Ayrıca bu eserden iktibasla yapılan çalışmalarda nasıl incelendiği hakkında bkz. Hodgson, *The Order of Assassins*, ss. 54–56; Daftary, *İsmaililer*, ss. 514–18; Kaygusuz, *Hasan Sabbah ve Alamut*, ss. 46–59.

II. 4. Hasan b. Sabbah'ın Ölümü

Hasan Sabbah, 6 Recep 483/4 Eylül 1090'da ele geçirdiği Alamut Kalesinde yaklaşık 35 yıl Nizârî İsmaililere liderlik yapmıştır. Bu süre zarfında kaleden dışarı hiç çıkmamış, burada; ibadet etmekle, kitap okumakla ve sahip olduğu dünya görüşüne yönelik ilmî çalışmalar yapmakla meşgul olmuş, inancından taviz vermeden yaşamıştır. Hasan Sabbah, bu uğurda iki oğlunu da öldürtmüştür. Nitekim onun Alamut'ta sürdüğü hayat hakkında Cüveynî şu ifadelerle yer vermiştir:

“Hasan-ı Sabbah'ın, birinin adı Üstad Hüseyin olan iki oğlu vardı. O sırada Alamut kalesinde bulunan Zeyd Hasanî dedikleri bir Alevî de gizliden gizliye kendi adına davette bulunuyor, Hasan-ı Sabbah'ı devirmeye çalışıyordu. O, önce Ahmed Dunbaverdî'ye Kuhistan dai'si Hüseyin Kainî'yi öldürttü ve o cinayeti Üstad Hüseyin-i Sabbah'ın üzerine attı. Onun üzerine Hasan-ı Sabbah'ın emrine uyararak Ahmed Dunbeverdi ile kendi oğlu Üstad Hüseyin'i öldürdüler. Fakat bir yıl sonra Hasan-ı Sabbah için aslını öğrenince Alevî'yi sahip olduğu tek oğluyla birlikte öldürttü.”²⁷⁶

Hasan Sabbah'ın hâkimiyet telakkisi aynı zamanda katı kuralları olan bir yapı üzerine bina edilmiştir. Cüveynî'nin belirttiğine göre “*koyu sofuluk, nefse hâkimiyet, doğruluktan şaşmama ve hatadan uzak durma*” esasları üzerine kurulu bir yönetim sergilemiştir. Onun hâkimiyeti döneminde kimse açıktan şarap içememiş, müzik aletleri çalamamıştır. Şarap içmekle suçlanan diğer oğlu Muhammed'i de öldürtmüştür.²⁷⁷ Hasan Sabbah'ın iki oğlunu da öldürtmesini Hammer şöyle açıklar: “*İki oğlunun infazıyla büyük üstat şeklen ibadet ve iç disiplinin kurallarına itaatsizliğin intikamının hem sırlara aşına olmayan avama hem müntesiplerine kanlı bir misalini vermiş oldu.*”²⁷⁸ Hasan Sabbah'ın iki oğlunu da öldürmesi, lideri olduğu kitlenin koşulsuz itaatini sağlamaya yönelik bir uygulama olduğu kanaatindeyiz.

²⁷⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 557.

²⁷⁷ Cüveynî Hasan Sabbah'ın iki oğlunu da öldürmesi hakkında şöyle bir yorum yapmıştır: “*O, iki oğlunu da katlederken, belki de oğullarına iyi bir gelecek hazırlamak için çalışmadığını herkese göstermek istemiştir.*” Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 557-558.

²⁷⁸ Hammer, *Haşhaşilerin Esrarlı Tarihi*, s. 177.

Nitekim en yakınlarını dahi böyle bir cezaya çarptırması, koymuş olduğu katı kuralların yalnızca yönettiği kitleye yönelik uygulanmadığını aynı zamanda kendisi ve yakınları içinde geçerli olduğunu göstermek için yapmış olmalıdır.

Hasan Sabbah, siyasî faaliyetlerinin merkezi olan Alamut'ta ikamet ettiği süre boyunca yetiştirdiği dailerle yeni bölge ve kalelerde hâkimiyet sağlamış, fedailerini aracılığıyla da hâkim olduğu bölgelerin güvenliğini sağlamıştır. Düzenli bir orduya sahip olmadan müstahkem bölge ve kalelerde hâkimiyet sağlayarak varlığını idame ettiren bir oluşumla adeta Selçuklu ülkesinde özerk bir statüye sahip olan Alamut merkezli Nizârî İsmaili yapısını oluşturmuş ve 518/1124 senesine kadar buradan kurmuş olduğu Nizârî İsmaili teşkilatını yönetmiştir.

Hasan Sabbah Rebiülâhîr 518/Mayıs 1124'te hastalanmış ve bu yüzden yerine bir halef etmek zorunda kalmıştır. Lemeser Kalesi'ni²⁷⁹ uzun yıllardır yöneten Kıyâ Buzurg Ummid'e (518-32/1124-38)²⁸⁰ bir adam göndererek onu Alamut'a çağırması ve halef tayin etmiş ve 6 Rebiülâhîr 518/23 Mayıs 1124 Çarşamba gecesi ölmüştür.²⁸¹

²⁷⁹ Hazar Denizi'nin güneyinde yer alan Elbruz Dağları'nda yer alır.

²⁸⁰ Alamut Nizârî İsmaililerinin ikinci hücceti. Detaylı bilgi için bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 560–62; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 418; Hodgson, *The Order of Assassins*, pp. 99–120; Lewis, *Haşhaşiler*, ss. 110–16; Hammer, *Haşhaşilerin Esrarlı Tarihi*, ss. 181–95; Daftary, *İsmaililer*, ss. 521–37; Arayanca, *Hasan Sabbâh ve Alamût*, ss. 85–86.

²⁸¹ “518 yılının Rebiyülâhîr ayında (Mayıs-Haziran 1124) Hasan-ı Sabbah hastalandı. Lammasar'a bir adam gönderip Bozorg Ümid'i çağırarak onu kendine halef tayin etti. Dihdar Ebu Ali Ardistanî'yi sağında oturtup onu propaganda (davet) işinin başına getirdi. Hasan-ı Âdem-i Kasranî'yi sol tarafına, ordu komutanı (sâhib-i ceyş) Kıya Bu Cafer'i de önüne oturttu. Onlara, eğer imam gelir, ülkesinin başına geçmek isterse, onun yanında yerlerini almalarını vasiyet etti. Sonra 6 Rebiyülâhîr 518 yılı (23 Mayıs 1124) Çarşamba gecesi Allah'ın ateşini ve cehennemini boyladı.” Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 560.

III. BÖLÜM

HORASAN SELÇUKLULARI'NIN HASAN B. SABBAH DÖNEMİNDE İRAN'DA NİZARİ İSMAILİLERLE MÜCADELELERİ

III. 1. Sultan Alparslan Dönemi

III. 1. 1. İsmâîlîlerin Selçuklu Ülkesindeki İlk Faaliyetleri ve Nizâmiye Medreseleri'nin Açılması

Horasan Selçuklularının (429/1038-552/1157) kurulmasından akabinde Şii Büveyhilere (320/932-454/1062) son vermesiyle İran Coğrafyasına hâkim olmaları Sünni İslamın Şii unsurlara karşı yeniden güçlü bir duruma gelmesini sağlamıştır. Sünni İslam dünyasının askerî bir güce kavuşmasıyla birlikte Fatımilerin (296/909-566/1171) İsmailî örgütlenmesinin gücü gün geçtikte azalmaya başlamıştır.

Abbasi Halifeliğinin güç kaybına uğradığı ve Şii Büveyhilerin güdümüne girdiği bu dönemde Selçuklular Şii Hilafetin merkezi konumundaki Fatımilerden evvel Büveyhilerle mücadele etmiştir. Ebû Kâlicâr (435/1044-440/1048)²⁸² döneminde Fatımi daileri sayesinde İsmaili düşünceden etkilenen Büveyhiler²⁸³, Fatımilerle bu vesile ile Selçuklu gücüne karşı işbirliği yapmaktan başka, Bağdat'ta Arslan Besarisi²⁸⁴ aracılığı ile Abbasi Halifesi Kaim-Biemrillâh (422/1031-467/1075)²⁸⁵ üzerinde baskı kurmuştur. Halife bir süre sonra Tuğrul Bey'den (429/1038-

²⁸² Muhyiddîn Ebû Kâlicâr Merzûbân b. Sultâniddevle b. Bahâiddevle. Sekizinci Büveyhi Hükümdarı. Detaylı bilgi için bkz. Harold Bowen, "Abu Kalidjar", *EP (İng.)*, C. I , s. 131-32; Cl. Huart, "Ebû Kâlicâr", *İA*, C. IV , s. 32-33; Ahmet Güner, "Ebû Kâlicâr", *DİA*, C. 10 , s. 171-72.

²⁸³ Kara, *Mezhep Kavgalari*, s. 41-43. Büveyhiler Şia'nın Zeydiyye koluna mensup idiler.

²⁸⁴ Ebû'l-Hâris Arslan b. Abdillâh el-Muzaffer. Özellikle Bağdat askerî valiliği sırasında Abbasi Halifeliğine egemen olan, Büveyhiler'in son devrinde yaşayan Türk kumandanı. Detaylı bilgi için bkz. M. Canard, "Besasiri", *EP (İng.)*, C. I , ss. 1073-75; "Besâsîrî", *İA*, C. II , ss. 567-68; Erdoğan Merçil, "Besâsîrî", *DİA*, C. 5 , ss. 528-29.

²⁸⁵ Ebû Ca'fer el-Kâim-Biemrillâh Abdullâh b. Ahmed el-Kâdir-Billâh el-Abbâsî. Detaylı bilgi için bkz. D. Sourdel, "al-Ka'im Bi-Amr Allâh", *EP (İng.)*, C. IV , s. 457-58; Abdülkerim Özaydın, "Kaim-Biemrillâh", *DİA*, C. 24 , s. 210-11.

455/1063)²⁸⁶ yardım istemek suretiyle onu Bağdat'a davet etmiştir. Halifenin davetini kabul eden Tuğrul Bey, Arslan Besâsîrî tehlikesini bertaraf ederek halifeyi bu baskından kurtamış ve bu vesile ile Sünnî İslam dünyasında siyasi meşruiyet kazanmıştır.²⁸⁷

Fatımilerin İsmaili dailer aracılığıyla hâkimiyeti altında olmayan topraklarda etkinlik sağlamaya çalışması Selçukluların dikkatini celbetmiştir. Nitekim Horasan ve Maverâünnehr bölgelerindeki faaliyetlerini daha evvel anlatmıştık. Bu manada Tuğrul Bey'den sonra tahta geçen Sultan Alp Arslan (456/1064-465/1072)²⁸⁸ döneminde İsmaili Davet etkinlik alanı bulmada ilk zamanlar zorlanmıştır.²⁸⁹ İsmaililerin yaptıkları propaganda faaliyetleri ve saraya sızma teşebbüsleri devlet erkânı tarafından fark edilmiş ve engellenmiştir.²⁹⁰

Selçukluların haber alma/istihbarat teşkilatı olan "*Berid Teşkilatı*"²⁹¹ bu dönemde Nizamülmülk tarafından geliştirilerek yeni bir yapılanmaya gidilmiştir. Bu

²⁸⁶ es-Sultânü'l-muazzam Şâhânşâh Rüküddîn Ebû Tâlib Tuğrul Bey Muhammed b. Mikâil b. Selçuk. Horasan Selçuklu Devletinin kurucusu ve ilk hükümdarıdır. Ahmed b. Mahmud, "Selçuknâme", Bilge Kültür Sanat Yayınları, çev. Erdoğan Merçil, 2011, ss. 51–64; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, MEB Yayınları, İstanbul 1976; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1995, ss. 21–47; Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017, ss. 31–50; Faruk Sümer, "Tuğrul Bey", *DİA*, C. 41, s. 344–46; Erdoğan Merçil, "Sultan Tuğrul Bey Zamanında İran", *Selçuklular: Makaleler*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 84–91.

²⁸⁷ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, ss. 33–46.

²⁸⁸ Ebû Şücâ' Muhammed b. Dâvûd Adudüddeve Burhânü Emîri'l-mü'minîn. Horasan Selçuklu Devletinin ikinci hükümdarıdır. Ahmed b Mahmud, "Selçuknâme", ss. 65–118; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı*, TTK Yayınları, Ankara 2016, C. III, ss. 3–66; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, ss. 48–75; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, ss. 51–73; Cihan Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan: Fethin Babası*, Kronik Kitap, İstanbul 2017, ss. 27–215; İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, C. 2, s. 526–30; M. Halil Yınanç, "Alp Arslan", *İA*, C. I, s. 384–86; Cl. Cahen, "Alp Arslan", *EP²(İng.)*, C. I, s. 420–21.

²⁸⁹ İsmaililerin Selçuklu ülkesindeki ilk faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Pınar Kaya, "Bâtınîler'in Ortaya Çıkışı, Temel Düşünce Yapıları ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Yıllarında ve Sultan Alp Arslan Zamanındaki İlk Faaliyetleri", *Tarih Okulu Dergisi*, S. XIX (2014), s. 289–305.

²⁹⁰ Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, *İş Bankası Kültür Yayınları*, çev. Mehmet Taha Ayar, İstanbul 2010, ss. 231–34; Avcu, *Horasan-Maverâünnehir'de İsmailîlik*, s. 200-201.

²⁹¹ İslâm devletlerinde istihbarat ve posta teşkilâtlarına verilen isim. Detaylı bilgi için bkz. M. Fuad Köprülü, "Berîd", *İA*, C. II, s. 541–49; D. Sourdel, "Barid", *EP²(İng.)*, C. I, s. 1045–46; İbrahim Harekât, "Berîd", *DİA*, C. 5, s. 498–501; Hamit Pehlivanlı, "Eski Türkler ve Selçuklularda İstihbaratçılık", *Türkler*, C. 5, s. 279–85. Nizâmü'l-Mülk'ün Berîd Teşkilatı hakkında aktardığı bilgiler için bkz. Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, ss. 85–93. Ayrıca

manada devletin etkinlik sahasını artırmak için teşkilat mensuplarının bir kısmını gizlilik esaslı uyarınca sufi ve dilenci suretine sokularak toplumun içerisine yerleştirmiştir.²⁹² Böylelikle geniş bir coğrafyaya hükmeden devletin haber alma mekanizması kusursuz bir şekilde işlerken aynı zamanda İsmaililerin gizli propaganda ve örgütlenme faaliyetlerine de önlem alınmıştır. Ancak Sultan Alp Arslan'ın devletin istihbarat ve haberleşme teşkilatı olan Berid Teşkilatını kaldırmasıyla birlikte İsmaili Davet ve teşkilatlanma Selçuklu İran'ında çok rahat bir yayılma alanı bulmuş ve devletin bu açığından çok iyi faydalanmışlardır.²⁹³ Burada Nizamülmülk'ün uygulamak istediği stratejiye bakılırsa İsmaili Davetin fraksiyonlarını ve tüm hareket mekanizmalarını çözdüğünü ancak gizlilik içerisinde yürütülen bu hareketin istihbarat faaliyetleri sayesinde çözüleceğini öngörerek²⁹⁴ hareket etmek istediğini söyleyebiliriz. Ancak Sultan Alp Arslan'ın belki de İsmaililiğin Selçuklu ülkesindeki oluşum sürecine, Berid Teşkilatını kaldırarak istemeden de olsa katkı sağladığını söyleyebiliriz.

Selçuklularda istihbarat faaliyetleri ve Berid Teşkilatı hakkında yapılmış müstakil bir çalışma için bkz. Yavuz Delibalta, *Selçuklularda İstihbarat*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.

²⁹² Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, s. 101. Omid Safi, "Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi", *Türkler*, çev. Bülent Keneş, C. V , s. 353.

²⁹³ Nizâmü'l-Mülk'ün her türlü haberi alarak devletin idaresini kolaylaştırmak, gelebilecek her türlü tehlikeyi önceden bilmek ve bu sayede devletin devamını sağlamak amacıyla etkin bir şekilde kullanmak istediği Berid Teşkilatının kaldırılmaması için ısrar etmişse de Sultan Alp Arslan bunu kabul etmemiştir. Teşkilatın jurnalcılığı (kişisel kinden kaynaklı yalan haber; işpiyon yahut düşmanların karşı istihbarat faaliyetleri) tetikleyeceğini öngörmüş ve tehlikelerin askerî harekâtlarla savuşturulacağını ve yok edilebileceğini düşünmüş olmalıdır. Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, ss. 85-93. Bu hususta Sultan'a Berid Teşkilatının neden kaldırıldığı/olmadığı sorusuna karşı Alparslan şöyle bir cevap vermiştir: "*Ben böyle bir memur tayin dahi etsem, bana hakikaten sadık olanlar ona hiç ehemmiyet vermezler, çünkü doğruluklarına ve bana güvenirliler. Düşmanlarım ise onu para ile satın alabilirler. Dünyanın her şehrinde dostlarımızda, düşmanlarımızda bulunur. Haberci bize haber getirdiği zaman kendinin bir garezi varsa, dostu düşman, düşmanı dost suretinde gösterip dostlarımdan fena, düşmanlarımdan iyi haberler getirebilir. İyi ve fena sözler ok gibidir; hepsi isabet etmezse bile biri isabet edebilir. Bu suretle gayri ihtiyari olarak, dostlarıma tevccühüm azalacağı gibi, düşmanlarıma karşı da bilakis itimat ve muhabbet besleyeceğim. Bunun neticesi olarak dostlarımdan mahrum ve düşmanlarla muhât kalacağım. O zaman da padişahlık yara alır ve olan biteni anlayamazsın. Bu yüzden habercinin bize lüzumu yoktur.*" el-Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 63; Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, s. 93.

²⁹⁴ Delibalta, *Selçuklularda İstihbarat*, s. 60.

Fatimiler aracılığıyla İsmaili davet İslam dünyasının her bölgesine yayılmış, dâîlerin propaganda faaliyetleriyle de toplumda bir karşılık bulmuştur. Şüphesiz ki Şiiiliğin şahsında İsmaililiğin yayılmasının en önemli faktörü daha önce de belirttiğimiz üzere Dailik müessesesidir. Fatimiler dâîlerin davanın yayılmasındaki rollerinin ehemmiyetine binaen bu teşkilatı daha nizami ve profesyonel bir hale getirmek üzere dâîlerin eğitimi için “*Dârü’l-Hikme*”yi kurmuşlardır. Ayrıca Kahire’de “*el-Ezher*” medresesini kurarak İsmaili âlimler yetiştirmiş ve davalarını ilmî sahaya taşıyarak daha evrensel ve kapsayıcı bir hale getirmişlerdir.

Selçukluların tarih sahnesine çıkmasıyla birlikte askerî anlamda üstünlüğü yeniden ele alan Sünni İslam dünyası dâîlerin propaganda faaliyetlerine karşı her hangi bir önlem alamamıştır. Nizamülmülk’ün Şii hareketine karşı askerî mücadelenin yeterli olmayacağını düşünerek ilmî alanda da mücadele verilmesi gerektiğini öne sürmesiyle birlikte Sünni İslam dünyasında yeni bir atılım başlamıştır. Bu atılım Nizamülmülk’ün “*Nizâmiye Medreselerini*”²⁹⁵ kurmasıyla başlamış, böylelikle Şii/İsmaili düşünce ve hareketine karşı Sünni âlimlerin yetişmesi sağlanarak bir müdafaa hareketine girişilmiştir.²⁹⁶ Böylece Şii/İsmaili Hareketin ilmi merkezi ve teşkilatının eğitildiği kurumlar olan Dârü’l-Hikme ve el-Ezher’in karşısına Sünni bir yapıda olan Nizamiye Medreseleri faaliyet göstermiştir.²⁹⁷

Sultan Alp Arslan döneminin konumuzla alakalı belki de en önemli hadisesi Sultan’ın ölümü hadisesidir. Onun ölümü üzerine kaynaklar birçok şey söylemektedir. Alparslan, Malazgirt zaferi sonrasında 464/1072 yılında Mâverâünnehir’e bir sefer

²⁹⁵ Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri: Nizamiye Medreseleri*, Nizamiye Akademi, İstanbul 2017, ss. 71–73. Nizamülmülk tarafından Büyük Selçuklu hâkimiyetindeki çeşitli şehirlerde Ehl-i Sünnet Akidesinin muhafazası ve Bâtini/İsmaili düşünce ile ilmi anlamda mücadele etmek için kurulan medreselerdir. Bu medreseler yalnızca din âlimi yetiştirmekle görevli değillerdir. Nitekim devlet kademelerine gelecek olan tüm görevlileri de yetiştirmek amacıyla da kurulmuştur. Nizamiye Medreseleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri: Nizamiye Medreseleri*, ss. 49–358; Ahmet Ocak, “Nizamiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim”, *Türkler*, C. V , s. 721–27; Abdülkerim Özaydın, “Nizâmiye Mederesesi”, *DİA*, C. 33 , s. 188–91.

²⁹⁶ Başta Bağdad olmak üzere, Irâk-ı Arab, Irâk-ı Acem, Horasan, Mâverâünnehr bölgelerinde Nizâmiye Medreseleri açılmıştır.

²⁹⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, ss. 148–49; Ocak, “Nizamiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim”, ss. 721–22.

düzenlemiştir. Bu seferin sebebi ise Alparslan'ın Tohâristan Meliki olan oğlu Ayaz'ın Karahanlı hükümdarı Şemsü'l-Mülk Tegin b. Tabgac seferde iken Buhara ve Semerkand civarlarına akınlar düzenlemesi sonucu Şemsü'l-Mülk Tegin'in bu akınlara karşılık vererek Ayaz'ı ve birçok adamını esir almış ve öldürmüş olmasıdır. Sultan Alparslan, Şemsü'l-Mülk Tegin'e karşı çıktığı sefer esnasında Ceyhun nehrini geçmiş, sonrasında Barzam Kalesi (yahut Birun Kalesi) komutanı Yusuf el-Hârizmî'nin direnişi ile karşılaşmıştır. Selçuklu ordusuna mukavemet gösteremeyeceğini anlayan Yusuf, teslim olmuştur.²⁹⁸ Sonrasında ise öldürüleceğini anlayınca Sultandan canını bağışlamasını istemiştir. Bu sırada Sultan Alp Arslan'ı hançerleyerek ağır bir şekilde yaralamış ve Sultan Alp Arslan dört gün sonra ölmüştür.²⁹⁹ (11 Rebiülevvel 465/25 Kasım 1072) 7 Urfalı Mateos bu hadiseyi şöyle aktarır:

“Kale reisi, hayli sıkıntılara göğüs gerdikten sonra Sultana arz-ı tazimat etmeye karar verdi. O, korkunç bir plan düşündü. O gün, karısı ve çocuklarıyla beraber şenlik ve ziyafet yaptı. Davullar çaldırarak ve şarkılar söyleterek onlarla beraber büyük bir neşe içinde yedi ve içti. Fakat geceleyin karısını ve üç oğlunu, Sultanın eline düşüp ona köle olmamaları için vahşiyane bir surette kendi eliyle kesti. O, ertesi sabah erkenden oğullarını kesmiş olduğu iki keskin bıçağı yanına aldı ve Sultanın huzuruna gitme üzere kaleden çıktı. Sultan, onun geldiğini haber alınca huzuruna getirilmesini emretti. Reis, huzura çıkınca eğildi, fakat ona yaklaştığı sırada aniden Sultanın üzerine atıldı ve çizmelerinin içinde saklamış olduğu iki bıçağı çekti. Onu Sultanın huzurunu getirmiş olanlar bu sırada kaçtılar. Vahşi bir hayvan gibi Sultanın üzerine atılan adam, iki

²⁹⁸ Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan'da Selçuklular*, TTK Yayınları, çev. Ali Sevim, Ankara 2011, s. 183.

²⁹⁹ El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiye*, ss. 37–38; Abdurrahman İbn'ül Cevzi, “El Muntazam Fi Tarih'il Ümem'de Selçuklular, haz”, *Ali Sevim, Ankara*, 2014, ss. 109–10; İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan'da Selçuklular*, ss. 183–84; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi(1040-1157)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2013, C. I, ss. 159–61. Ayrıca Sultan Alparslan'nın öldürülmesi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Muharrem Kesik, “Sultan Alparslan Nasıl Öldürüldü?”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 24, S. 2 (2014), s. 99–120.

bıçağını da onun vücuduna sapladı. Sultanın adamları ileri atılıp onu öldüğü yerde öldürdüler."³⁰⁰

Bahsi edilen bu hadise hakkında bir kısım kaynaklar İsmaililerin bu süikastı tertipleedikleri söylenir. Yusuf'un aslında bir İsmaili olduğu ve Sultan'ı bu yüzden katlettiği anlatılmaktadır. Ancak bu bahsin doğru olup olmadığı konusunda net bir bilgi yoktur. Bu hadisenin İsmaililere yüklenmesindeki temel sebebin Yusuf'un Sultan'ı bıçak yahut hançerle öldürmeye çalışmasıdır.

III. 2. Sultan Melikşâh Dönemi

Alparslan'ın ölümü üzerine oğulları arasında gerçekleşmesi muhtemel olan taht kavgasının önüne geçmek için Nizamülmülk'ün önderliğinde devletin ileri gelenleri ve komutanlar sultanın ölümünü bir süre gizleyip, sonrasında vasiyeti üzere Melikşâh'ı (465/1072-485/1092)³⁰¹ tahta geçirdiler. Resmî törenlerin ardından Melikşâh, vezirlik

³⁰⁰ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, TTK Yayınları, çev. Hrant D.Andreasyan-Edouard Dulaurer-M.Halil Yınanç, Ankara 1987, s. 145.

³⁰¹ Ebû'l-Feth Celâlî'd-devle ve'd-dîn Muizzü'd-dünyâ ve'd-dîn Kasîmü emîri'l-mü'minîn Melikşâh b. Alparslan. Horasan Selçuklu Devleti'nin üçüncü hükümdarıdır. Sultan Melikşâh hakkında detaylı bilgi için bkz. el-Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiye*, ss. 24–51; İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan'da Selçuklular*, ss. 187–280; Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-ümem'de Selçuklular*, TTK Yayınları, çev. Ali Sevim, Ankara 2014, ss. 106–52, 165–74; Ebû Abdullah Muhammed el-Azimî, *Azimî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430/538-1038-39/1143-44)*, TTK Yayınları, çev. Ali Sevim, Ankara 2006, ss. 16–22; Kamâlüddîn İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târihi Haleb'de Selçuklular (447-521=1055-1127)*, TTK Yayınları, çev. Ali Sevim, Ankara 2014, ss. 36–67; El-Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, ss. 47–81; Kazvinî, *Târih-i Güzide: Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyan*, ss. 39–51; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, ss. 348–53; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, ss. 114–30; Minhâc-i Sirâc El-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî: Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, TTK Yayınları, çev. Erkan Göksu, Ankara 2015, ss. 80–86; Reşidü'd-din-Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih, Selenge Yayınları*, çev. Erkan Göksu-H.Hüseyin Güneş, İstanbul 2010, ss. 125–38; Reşidü'd-dîn-Fazlullâh, *Selçuklular: Câmîü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2018, ss. 87–96; Yazıcızâde-Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Târihi]*, Çamlıca Yayınları, ed. Abdullah Bakır, İstanbul 2017, ss. 46–57; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmîü'd-Düvel: Selçuklular Tarihi, Kabalcı Yayınevi*, ed. Ali Öngül, İstanbul 2017, C. I, ss. 82–102; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Ötüken Neşriyat*, İstanbul 2014, ss. 39–214; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ötüken Neşriyat*, İstanbul 2015, ss. 197–221; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, ss. 76–136; Özgüdenli, *Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi(1040-1157)*, C. I, ss. 163–92; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi: Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları, Çamlıca Yayınları*, İstanbul 2016, C. I, ss. 71–140; Ali Öngül, *Büyük Selçuklular, Çamlıca Yayınları*, İstanbul 2016, ss. 93–184; Hassan, *İslâm Tarihi*, 1986, C. 5, ss. 37–46; C. E.

makamına babasının vasiyeti ve devlet işlerindeki üstün başarısından dolayı yeniden Nizâmu'l-Mülk'ü tayin etti.³⁰²

Melikşâh doğu sınırlarını güvence altına aldıktan sonra daha evvel babası Alparslan'ın Anadolu ve Suriye'ye gönderdiği kumandanların fetihlerine ve Şîi Fatimî tehlikesine karşı harekâtlarına devam etmeleri yönünde bir tutum sergilemiştir. Özellikle Selçuklu Komutanları *Atsız*³⁰³ ve *Şökli*'nin faaliyetleri Horasan Selçuklularının Suriye ve Filistin topraklarındaki etkinliği ve hâkimiyeti açısından önemli olmuştur. Kısa zamanda Remle, Kudüs, Dımaşk ve Akkâ gibi önemli şehirler fethedilerek Selçuklu topraklarının genişlemiş olduğu görülmektedir. Bu gelişmelerin ardından Emir Atsız ile Emir Şökli anlaşmazlığa düşmüş, Sultan Melikşâh ise haberi alınca bölgenin ehemmiyeti hasebiyle kardeşi Tâcüddevle Tutuş'a ()³⁰⁴ Suriye bölgesini iktâ ederek anlaşmazlıkları çözmeyi umut etmiştir. Ancak Atsız'ın Tutuş tarafından öldürülmesiyle vuku bulan bu anlaşmazlık, Selçukluların Mısır'ı ele geçirme gayesini yok ettiğini söylemek mümkündür.³⁰⁵ Nitekim Şiiliğin siyasî temsilcisi olan Fatimilerin Mısır hâkimiyetine ve İsmaili yayılmacılığına bir nevi son verilebilirdi.

Arap Yarımadası'nda vuku bulan karışıklıklar ve Müslümanların yaşadığı sıkıntılar nedeniyle Melikşâh, bölgeyi Şîi Karmatî ve Fatimî unsurlardan temizlemek istiyordu. Atsız'ın ölümüyle birlikte bölge üzerindeki hâkimiyeti kırılan Selçukluların yeniden bölgede söz sahibi olabilmesi için Melikşâh daha evvel birçok gazâda bulunmuş olan Artuk'u (1076-1077) Ahsâ ve Bahreyn'e göndererek bölgeyi

Bosworth, "Malik-Shah", *EP (İng.)*, C. VI, s. 273–75; İbrahim Kafesoğlu, "Melikşah", *İA*, C. VII, s. 665–73; Abdülkerim Özaydın, "Melikşah", *DİA*, C. 29, s. 54–57.

³⁰² el-Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 48.

³⁰³ Selçuklu emîri (463/1071-472/1079). Uvak b. Atsız hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları: Afşin, Atsız, Artuk, ve Aksungur*, TTK Yayınları, Ankara 2011, ss. 33–45; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2000, ss. 63–84; Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1989, ss. 33–49; Ali Sevim, "Uvak b. Atsız", *DİA*, C. 4, s. 92–93; "Atsız", *İA*, C. II, s. 6; Claude Cahen, "Atsiéz b. Uvak", *EP (İng.)*, C. I, s. 750–51.

³⁰⁴

³⁰⁵ Salim Koca, *Selçuklular Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, ss. 114–36.

Selçuklulara bağlaması adına görevlendirdi.³⁰⁶ Artuk'un bu seferi başarı ile sonuçlanarak Doğu Arabistan topraklarının Horasan Selçuklularına bağlanmasını ve bölgedeki Karmatî etkinliğinin kırılmasını sağlamıştır.³⁰⁷

Melikşâh döneminde özellikle İslam dünyasının içerisinde bulunduğu Şii-Sünni Mezhep çekişmeleri, devletin dış siyasetinin yönünün ve stratejisinin belirlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Nitekim Şii/İsmaili unsurların Selçuklu ülkesi ve İslam Dünyasındaki faaliyetleri ile birlikte Selçukluları fazlasıyla meşgul edecek olan Hasan Sabbah'ın Alamut merkezli yapılanmasıdır.³⁰⁸

III. 2. 1. İsmaililerin Selçuklu Ülkesindeki İlk Kanlı Eylemleri

Hasan Sabbah'ın bir Fatımi Daisi iken İran bölgesinde yaptığı faaliyetlerle birlikte İsmaililiğin etkinliği artmıştır. Şii düşüncenin bölgede hâkim olması ve Sultan Alparslan'ın istihbarat faaliyetlerine son vermesi sayesinde takipten kolayca kurtulup saklanma imkânı bulan Hasan Sabbah, Alamut'u ele geçirmesiyle birlikte merkezi bir yönetim teşkil etmiştir. Onun kurduğu fedai teşkilatı ile birlikte farklı bir propaganda ve tanınırlık politikasına bürünen ve bu sayede bir nevi korku salan İsmaili Hareket Selçukluların ve İslam dünyasının içerisinde protest tavrın en keskin yüzü olmuştur. Fedailik müessesesinin kurulmasını incelemeyen evvel bu yapıya dâhil edilen kitlenin hissiyatını aklından önce tutan ve sahip olduğu dünya görüşünü benimsetmek için gerekirse öldürme yoluna başvuracak kişilerin teşkil ettiğini söylememiz yerinde olacaktır. Nitekim daha fedai yapılanması teşkil edilmeden evvel (Alamut öncesi dönem) Save'de³⁰⁹ yaşanan bir hadiseyi aktararak Nizârî İsmaililerinin oluşumu öncesinde yaptıkları ilk kanlı eylemden bahsetmemiz bu kitlenin ne tür kişilerden oluşturulduğunu idrak etmemiz noktasında faydalı olacaktır.

³⁰⁶ İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü 'z-Zaman fi Tarihi'l-Âyan'da Selçuklular*, ss. 208–9. Emir Artuk'un Ahsâ ve Bahreyn'e gönderilmesi hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Sevim, "Sultan Melikşâh Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatileri'ne Karşı Selçuklu Seferi", *Bellekten*, C. XXIV, S. 94 (1960), s. 209–32; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları: Afşin, Atsız, Artuk, ve Aksungur*, ss. 50–58.

³⁰⁷ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, ss. 27–29.

³⁰⁸ Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, s. 209.

³⁰⁹ Tahran'ın 125 km. güneybatısında bulunan Merkezî Eyaletine bağlı bir şehirdir.

On sekiz kişilik bir İsmaili topluluğun Save’de bayram namazı kılmak adına bulunduğu rivayet edilir. Camiye gelen İsmaililer Camii cematinden olmadıkları anlaşıldıktan sonra İsmaili olmaları şüphesiyle şehrin şihnesi tarafından tutuklatılırlar. Sorgulandıktan sonra serbest bırakılan bu topluluk daha sonra İsfahan’a hareket etmiştir. Burada Save’li bir müezzini İsmaili davasına kazandırmak için propaganda faaliyeti yürütmüşlerdir. Ancak Save’li müezzin İsmaililerin bu teklifini reddetmiştir. Böylece İsmaililer kendilerini ihbar edeceği düşüncesiyle müezzini katletmişlerdir.³¹⁰ Müezzinin katledilmesi hadisesi derhal Vezir Nizamülmülk’e ulaştırılmıştır. Haberi alan vezir bu hadiseden Ebû Tâhir en-Naccâr adındaki önemli bir İsmailiyi sorumlu tutmuş ve idam ettirmiştir.³¹¹

Tarihi tam net olmamakla birlikte Alamut’un ele geçirilmesinden kısa bir zaman önce gerçekleştiğini düşündüğümüz bu eylem Hasan Sabbah önderliğinde gerçekleşen ilk kanlı eylem olma özelliği taşımaktadır.³¹²

III. 2. 2. Hasan b. Sabbah ile Sultan Melişah’ın Mektuplaşma Hadisesi Üzerine Bir Değerlendirme

İsmaililerin ilk kanlı eyleminden sonra Selçuklu Sultanı Melikşah’ın gördüğü lüzum üzerine Hasan Sabbah’a mektup yolladığı ve ona yaptığı faaliyetleri sonlandırması yönünde telkinlerde bulunduğu aynı şekilde mektuba karşılık olarak Hasan Sabbah’ın da cevaben bir mektup yolladığı rivayet edilmektedir. Şerafettin

³¹⁰ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, C. 8, ss. 440–41; Hodgson, *The Order of Assassins: The Struggle of the Early Nizârî Ismâ’îlîs Against the Islamic World*, s. 47; Hassan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 1986, C. 5, s. 326. Muhtemeldir ki müezzinin Save’li oluşu davete katılmasını istemeleri noktasındaki en önemli etkidir. Nitekim Save’de şehrin şihnesi tarafından hapsedildikten sonra açığa çıktıkları için bölgede davayı yaymak zor olacaktır. Bu yüzden müezzini davaya katıp bölgede davayı yayması için kullanmak düşüncesinde olabilirler.

³¹¹ Tahir İsmaililerden öldürülen ilk kişi olma özelliğini taşımakla birlikte aynı zamanda Hasan Sabbah’ın intikamı için Nizâmü’l-Mülk’ü öldürdüğünü söylediği kişidir. Hodgson, *The Order of Assassins*, s. 48; Hodgson, “The İsmâ’îli State”, s. 428; Lewis, *Haşhaşiler*, s. 84; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 121; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, ss. 227–28.

³¹² İbnü’l-Esîr’e göre bu hadise Nizâmü’l-Mülk’ün öldürülmesinden öncedir. Yani İsmaililer’in yıkıcı faaliyetleri ve katliamlarının başlangıcı Nizâmü’l-Mülk suikastinden çok daha önce başlamıştır. Yalnızca öldürdükleri ilk devlet adamı yahut en önemli şahsiyet Nizâmü’l-Mülk’tür. İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, C. 8, ss. 440-441.

Yaltkaya bu mektuplaşmayı Farsça'dan Türkçe'ye tercüme etmiştir.³¹³ Biz de bu tercümeyi konunun daha iyi anlaşılabilmesi için ilgili bölümü eski harflerden yeni harflere çevirmek suretiyle burada vermeyi uygun gördük:

“Ba'del Besmele, (Sultan Melikşah)'ın (Hasan Sabbah)'a yazmış olduğu hükmün suretidir.

(Hasan Sabbah) bilsin ki sem-i hümayunumuza vasıl olduğu vech ile ortaya, sen, yeni bir din ve millet çıkarmışsın ve insanları aldatıyorsun ve zamanın padişahına isyan niyetindesin ve cahil dağlıları başına toplayarak tabiatlarına mülayim sözler ile onları her istediğin kimseyi bıçaklatmak için hazırlıyorsun. Mülk ve milletin kuvveti, din ve devletin nizamı kendileriyle müsathkem olan Hulefa-i İslam (İslam Halifesi) hakkında ta'in (hakaret, küfür) ediyorsun. Bu dalaleti () terk ile Müslüman olman lazımdır! Yoksa üzerine gönderilmek üzere kesif bir ordu hazırdır. Cevap vermeğe kalkarak zinhar kendini varta-i (tehlikeli) belaya atmayasın ve kendi canına ve tab'ilerine acıyasın ve elindeki kalenin müstahkemliğine mağrur olmayasın! Ve hakikaten bil ki elindeki (Alamut) kalesinin burçları göğün burçlarından olsa 'İnayet-i İlahiyye (Allah'ın yardımı, izni) ile hak ile yeksan ederim...

[(Hasan Sabbâh)'ın cevabı]

İcray-ı adalet ve raiyyetperverliğinde Sultan Cihangir'in eyyam-ı (günler) hayatı uzasın. (Alamut) kalesinde sakin olan bu bendeye (kula, köle) dergâh-ı sultaniden şöyle hitap buyurulmuş ki: (Hasan Sabbah burada sultanın ithamlarını yeniden dile getiriyor ve ithamlarına karşılık cevap veriyor.)

³¹³ Sultan Melikşah ile Hasan Sabbah arasında geçtiği iddia edilen mektup Yaltkaya'nın belirttiğine göre Halis Efendi Kütüphanesi'nde bulunan 309 numaralı eski bir mecmuada geçmektedir. Mecmua hakkında bilgi vermediği gibi ayrıca bahsi edilen kütüphanenin taşınması sebebiyle de tercüme yaptığı kaynağa ulaşamadık. Mektubun Osmanlı harfleri ile yazılı olduğu metin için bkz. Yaltkaya, “Fatımiler ve Hasan Sabbâh”, ss. 23–31.

*Sadr-ı kebir*³¹⁴ Ziyaeddin Hakan buraya gelip bu hükm-ü sultaniyi isal () ettiği zaman ta'zimat () fâikada bulunarak hükm-ü sultaniyi gözümün üzerine koydum ve sultanın bu bende-i kemineyi (aciz köle, kul) yâd etmesinden iftiharlen başım göğe erdi. Şimdi ahval ve itikadım dan biraz bahsetmek istiyorum. Ümid ederim ki dergâh-ı sultaniyyenin bendkani işitip bu hususta bir fikir edinerek hasmım olan erkân-ı devlet ve hususiyle (Nizamülmülk) ile bana ait hususanda müşaverede bulunmazlar ve bu suretle hareket edildikten sonra ma'ruzatımdan rey-i sultaniyede hâsıl olan çok intibaâta inkiyad (boyun eğmek) etmek benim için zaruridir. Eğer bu dertli intibaât ve kararlara mutâva'at etmez ise Müslüman dininden irtidad etmiş ve Allah Teâla'ya ve hak Resulüne asi olmuş olayım... Lakin sultan bana ait hususatta düşmanlarımın sözüne bakarsa şüphesiz benim için âtiyi düşünmek endişesi baş gösterir. Zira kuvvetli düşman hakkı batıl ve batılı hak olarak irâ'e edebilir (gösterebilir). Nitekim bu hal hakk-ı acizânemde vak'i olmuştur. Belki rey-i sultaniye, meçhul kalmamıştır. Bu bendenin hali mağlum olsun ki pederim İmam Şafii mezhebine sâlik bir Müslüman idi. Dört yaşına geldiğim vakit beni mektebe gönderdi ve tahsil ile meşgul oldum. On dört yaşına kadar ulûm-u mütenevvi'ada (çeşitli ilimlerde) ve hususiyle ilm-i Kur'an ve hadiste kesb-i maharet (çalışarak beceri elde etme) ettim. Bilâhere din gayretine düştüm. İmam Şafii'nin kitaplarında Peygamberin evladının fezâili (erdemleri) ve imamete istihkâkları (hak etme) hakkında birçok rivâyetler buldum. Fukara bunların imametlerine meyl ettiğimden daima imam vakti taharrî (arama, araştırma) ediyordum. Her nasılsa umur-u dünya ile iştigale başlayıp nazar-ı nâssda ehemmiyetli addedilen işlerin arkasına düştüğümden dinî maksatlarımı unuttum ve gönlümü tamamiyle dünya işlerine ve mahlûkun hizmetine rabt ile Hâlik'a hizmeti terk ettim. Hak Teâla benim bu hareketime karşı bana birçok düşmanlar musallat ederek bu işlerden feragate beni muztar (mecbur kalmak) etti. Ve bunlardan kaçarak şehirler

³¹⁴ Sadr-ı kebir ünvanı Osman Turan'ın belirttiğine göre mimar anlamına gelmektedir. Bkz. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, TTK Yayınları, 2014, s. 26.

ve beyâbânlarda (çöllerde) dolaşım ve her türlü muhalefet ve zahmetlere dūçâr (maruz kalmak) oldum. Zannederim (Nizamülmük) ile benim aramda cereyan etmiş olan ahval-i meçhulkez değildir. Hak Teâla beni bu vartadan (tehlike) halâs (kurtulmak, kurtarmak) etti ve nihayet bildim ki bunlar; mahlûka hizmet ile Halık hizmetini terk etmek neticesidir. binâenaleyh (bu yüzden) merdcesine din talebine ve ahiret işine kıyâm ettim. Ve (Rey) 'den (Bağdat) 'a gelip bir müddet burada ikametle ahval-i umumiye ve hulefa ve rüesay-ı dinin (din âlimleri/otoriteleri) harekâtını teftiş eyledim. Hulefa-i Abbasiyye 'yi mürüvvet (iyilik) ve fütüvvet (yiğitlik) ve Müslümanlıktan hariç buldum ve bunların imamet ve hilafetlerine istinâd (dayanan) eden Müslümanlık ve dindarlıktan küfr ve zındıkanın evlâ olacağına kanaat getirdim. Ve (Bağdat) 'tan (Mısır) 'a geldim. Hak halife ve müstekir (karar kılınmış) imam orada idi. Bunun da ahvalini teftiş ve tefhisle hilafet ve imametini Abbasilerin hilafet ve imametlerinden yüz çevirdim. Abbasi Halifeleri yolda beni derdest ettirmek için arkamdan adam göndermiş idiler. Hak Teâla beni bunlardan tehliis () ile (Mısır) 'a selametle vasıl oldum. Bundan sonra (Mısır) askerlerinin emiri olan Emirü'l Cüyüş 'a (Bedrüncemali) derdest edilmekliğim için üç katır altın vesaire gönderdiler. Hal halife ve müstekir imam (Mustasır-billah) 'ın hakkımdaki inayet-i şamilesi ile bu vartadan halas oldum lakin Hulefa-i Abbasi (Emirü'l Cüyüş) 'ı aleyhime tahrik etmiş olduklarından kendisi beni Frenglere davete namzet etti. Bu hal imamın sem-i mübarekine vasıl oldu. Beni kendi himayesine aldı ve menşur (ferman, onaylı belge) vererek bildiğim ve muktedir olduğum suretle Müslümanları tuğrayla getirmek ve hulefa-i Mısır 'ın imametinden ve onların hakikatinden âgâh (haberdar) etmek üzere memur etti. Eğer Sultanın (Melikşah 'ın)

315 *أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ*، “Ayet-i Kerimesinin havi olduğu saadetten nasibi varsa muhakkak benim sözümü nazar-ı itibara alacak ve

³¹⁵ Kur'an-ı Kerim, Nisa Suresi 4/59. (Ey müminler Allah-u Teâla'ya ve Resulüne ve sizden olan emir sahibi olanlara -ülü'l-emre- itaat edin.)

sultan Gazi (Mahmud Sebugtekin) gibi onların kam'-ı defîne kıyam ile Müslümanlar arasından şerlerini kaldıracaktır. Yoksa bir zaman gelecek ki bu işi başkası yapacak ve bu ecr-i sevaba hâsıl olacaktır.

1-) Benim yeni bir din ve millet çıkardığıma gelelim:

-Ben ki Hasan'ım! Ben ki Hasan'ım! Yeni bir din ve millet çıkarmak mı? Allah esirgesin! Benim salık olduğum din, zaman-ı saadetde sahabe-i kiramın tuttukları dindir. Ve kıyamete kadar doğru mezhep (yol) de bu olacaktır. Şimdi benim dinim Müslümanlık dinidir:

“أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ”

Benim dünyaya ve dünya işlerine meylim yoktur. Yaptığım işler ve söylediğim sözler halisen muhlisen din-i hak uğurundadır. Benim itikadım budur ki: Peygamberin çocukları kendi pederlerinin hilafetine Âl-i Abbas'tan –Âl-i Abbas'ın iyi adamlar oldukları farz olursa bile- daha layık ve daha müstehaktırlar. Sen ki (Sultan Melikşah'sın)! Çekmiş olduğun zahmet ve meşakkatler ve Aksa-yı Maşrıkadan ta Aksa-yı Mağribe (dünyanın batısından doğusuna kadar) ve Kutb-u Şimali'den Kutb-u Cenubiye (Dünyanın Kuzay'inden -kutup- Güneyine) kadar üç defa sevk ettiğin askerler ile elde etmiş olduğun memlekete bugün (Kavurd-Melikşah'ın amcası) oğullarının malik olmasını ve senin kendi oğullarının her nerede yakalanırlarsa orada katl edilmelerini reva görüyorsan onların da hilafetleri reva görülebilir. Halbu ki (Âl-i Abbas) öyle adamlardır ki onların müşahede etmiş olduğum fesadları söylemek ile bitmez. Onların yaptıklarını hiçbir din ve millet reva görmemiş ve görmeyecektir. Bunların ahvaline vakıf olmayanlar bunlara itikad ile hilafetlerini sahih addedebiliyorlar. Ben ki onların işlerine ve hallerine vakıf olmuş, onları halifete nasıl layık görür ve onların hilafetlerini nasıl tasdik edebilirim? Ve eğer Hazret-i Sultan bunların hallerine vakıf olduktan sonra def'lerine kıyam etmez ve onların şerlerini Müslümanların arasından kaldırmaz ise bilmem ki kıyamette sorulduğu zaman ne suratla cevap verir. Ve nasıl necat bulur?!... Şimdiye kadar yaşadığım müddetçe benim dinim bu

olduğu gibi bundan sonra da bu olacaktır. Bu itikadımı bir an inkâr etmediğim gibi bundan sonra da inkâr etmeyeceğim. Hulefa-i Erba' (Hulefa-i Raşidin) ve Aşere-i Mübeşşere'nin muhabbeti kalbimde caygirdir (yerleşmiş, yer eden) ve öyle kalacaktır ibtidâdan (başlancık) beri salık olduğum dinden başka bir din çıkarmadım ve mevcut olmayan yeni bir mezhep (yol) ortaya koymadım. Benim mezhebim Rasûlullah'ın zamanındaki mezheptir ki kıyamete kadar doğru olan mezhep de budur ve bu olacaktır.

2-) Benim ve benim ittiba'mın (tabilerimin) Benî Abbas'a ta'in etmekte olduğumuza gelelim:

Müslüman olan ve din-ü diyanetten haberi bulunan kim vardır ki onlara ta'in ve teşnî' (ayıplama, kötüleme) etmesin? Onlar öyle adamlar ki bidâyet (başlangıç) ve nihayetleri tezvîr (arabozuculuk) ve telbîs (hile yaparak aldatma) ve fisk-ı fücür (Allah'a isyan içinde olmak ya da günahkâr olma) üzerine bina edilmiştir. Her ne kadar bunların ahvali bütün cihanca malum ise de nezd-i sultaniyede lehime hüccet (delil) olmak üzere icmalen (genel olarak) söyleyeceğim: (Ebû Müslim) gibi bin türlü meşakkatler içinde mütemadiyen çalışıp Benî Mervan'ın (Emevîlerin) elinden Müslümanların mallarını-canlarını kurtaran ve Peygamberin hanedanı hakkında revâ gördükleri laneti -ki asıl kendileri müstehaktır- Hanedan-ı Peygamberî üzerinden kaldıran adamı yok ettiler. Ve bütün dünyada olan Hazretin evladını şehit ettiler. Köşelerde bucaklarda kalan Evlad-ı Resul kendilerinden siyâdet (seyyidlik, Hz. Peygamberin soyundan gelme) libasını (giysisini) çıkarmağa mecbur olarak canlarını tehlis (kurtarmak) ettiler ki bunlardan bir ferdin bile şarap içmek ve zina ve livatada (anal ilişki) bulunmak gibi bir hali ne işitilmiş ve ne de vaki olmuştur. Halbu ki Abbasîlerin en âlim ve faziletli olan (Harun)'un hemşiresi (kızkardeşi) Abbase'yi kendiyile beraber şarap meclislerinde bulundurduğu ve nedimesini (arkadaşını) dahi bu esnada yanlarına girmekten men' etmediği mervîdir (rivâyet edilir, anlatılır). Hatta (Cafer

Bermekî) bu kadınla münasebette bulunmuş (ilişkiye girmiş) ve bundan bir veled-i nâ meşru (veled-i zina, gayr-ı meşru çocuk) hâsıla gelmiş idi ki (Harun) 'un nazarından teb'îd (uzaklaştırılma, uzak tutulma) edilmiş olan bu çocuğu (Harun) hacca gittiği esnada orada bulmuş ve (Cafer)'i de orada katl ettirmiş idi.³¹⁶ (Ebû Hanife) gibi erkân-ı dinden bir rûkn (direk; esas) olan zât-ı celilü'l kadire yüz kırbaç vurdurdular. (Hüseyn Mansûr Hallâc) gibi muktedâyı (uyulan kişi, lider) berdar (asmak) ettiler. İşte Hulefâ-yı Râşidîn dediğin, işte kıvâm-ı mülk, nizâm-ı din-ü devletin kendileriyle müstahkem olduğunu söylediğin kimselerin hali budur. Bunların hakkında tain (kötüleme, kınama) ve teşni' (ayıplama, kötüleme) eder ise veya bunlara karşı asi olursam insaf et! Muhkemî miyim (haklı mıyım) değil miyim?

3-) Dağlı cahilleri iğfal (aldatmak) ile kendileri bazı kimseleri katle sevk etmekte olduğum hakkındaki söze gelelim:

Basiret erbâbı nezdinde aşikârdır ki candan daha aziz bir şey yoktur. Ve hiçbir kimse kendi canına kıyamaz. Benim gibi iktidarsız bir adam böyle işleri yaptımaya nasıl tasaddî (el atma, başlama, girişme) edebilir. Sizin benim hakkımda işitmiş olduğunuz sözler gibi ben de sizin hakkınızda işitiyorum ki (Horasan) 'da gulâmân-ı Sultan (ve Nizamülmülk) 'ün mensupları (adamları) ve memurları ahaliye birçok zulüm ediyorlar imiş ve Müslümanların ve âbid ve zâhidin harem-i 'ismetine el uzatıyor ve kadınları zevcelerinin önünde çekiyorlar imiş ve muamelat-ı divaniyede (devletin uygulamaları) insafsızlık ediyorlar imiş ve bunlar hakkındaki ahalinin erkân-ı devlete ref' ettikleri avaze-i şikâyet duyulmuyor imiş. Belki bu adalet isteyenler daha ziyade belaya giriftâr oluyorlar imiş. Ve keza huda-yı mülk olan (Nizamülmülk) (Ebû Nasr Kundurî) gibi hiçbir zaman, hiç bir padişahın nail olamamış olduğu bir veziri şehit etti. Ortadan kaldırdı ve kendisi bugün zulme ve avam ile ittifak etmiş bir halde

³¹⁶ Bermekîlerin Harun tarafından öldürülmeleri siyâsî sebeplerden kaynaklanmaktadır. Abbase ise Cafer'in nikâhlı eşidir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 5, ss. 257-261. Cafer-Abbase ilişkisi ve Cafer'in bu yüzden katledildiği meselesi tartışmalıdır. Bu konuda bkz. J. Horovitz, "Abbase", *IA*, C. I, s. 17.

bulunuyor. Çünkü (Hoca Ebû Nasr) zamanında on dirhem vergi alınır ve bunun cümlesi hazineye girerdi. Şimdi elli dirhem vergi alınıyor bunun beş dirhemi bile hazineye girmiyor. Cüz'i miktarı etrafındakilere veriyor mütebakisini (kalanını) kendisinin oğullarına, kızlarına ve damatlarına sarf ediyor. Muhtelif yerlerde kerpiç ve çamura (yani inşaata) sarf ile zayi' etmekte olduğu paralar da âlemin ma'lumudur. (Hoca Ebû Nasr) kendi oğlu ve kızına hangi gün bir dinar sarfetmiştir? Ne zaman çamur ve tahtaya (inşaata) bir para vermiştir?!.. Ahaliye bu ahval ve şerait tahtında hiçbir hususta necat (kurtuluş) ümidi yoktur. Eğer bazı kimseler bunalıp terk-i can (intihar) eder veya zulümden bir veya ikisinin zulm ve cevrini (haksızlık) kaldırıyorsa müstebid (despot, istibdat yapan, baskı uygulayan) değildir.

وقت ضرورت چو نماد گریز / دست بگیرد سر شمشیر تیز³¹⁷

Hasan Sabbâh'ın bir kimseyi aldatıp böyle işlerde bulunması ne mümkündür. Dünyada hangi iş vardır ki, ona Takdîr-i Âsumânî (Takdir-i İlahi) müdâhil olmasın?!...

4. “Bu türlü hareketleri terk edersen edersin, etmezsen seni harab ederim.” buyurmanızda gelince:

Benden bendegân (kullar, köleler; padişâh hizmetinde olanlar) Sultan'ın hilaf-i re'yi olan hareketlerin sadr olmasından Allah-u Teâla'ya sığınyorum. Lakin hasımlarım kuvvetli olmakla beraber beni ele geçirmek için her türlü hareketlerde bulduklarından ahaliyi sükûnetle Sultan'a inha etmek (bildirmek) üzere bu köşeyi (Alamut Kalesi'ni) ele geçirdim ve kendime penah (sığınma) ittihâz (alma; kullanma) ettim. Ta ki düşmanlarım ile anlaştıktan sonra dergâh-ı sultanîye geleyim ve diğer

³¹⁷ Beytin anlamı “Zaruret vaktinde kaçmaya imkân kalmayınca, el keskin kılıncın ucunu tutar.” şeklindedir. Bkz. Sa'dî-i Şîrâzî, *Golistân-i Sa'dî*, İntişârât-ı Sâlâru'l-Mûtî, Tehrân 1391, s. 21; Sadi-yi Şîrâzî, *Gülîstan*, Şûle Yayınları, çev. Mehmet Kanar, İstanbul 2004 s. 29; Şeyh-Sâdî-i-Şîrâzî, *Bostan ve Gülîstan*, Meral Yayınevi, çev. Kılıslı-Rıfat-Bilge, İstanbul 1980, s. 322. Şîrâzî Hasan Sabbah öldükten sonra 610-615/1213-1218 yılları arasında dünyaya gelmiş olduğu için Hasan Sabbah'ın Sâdî-i Şîrâzî'nin beyitini mektubunda geçirmesi mümkün değildir. Sa'dî-i Şîrâzî hakkında detaylı bilgi için bkz. R. Davis, “Sa'dî”, *EP(İng.)*, V. VIII, pp. 719–23; Tahsin Yazıcı, “Sadî”, *İA*, C. X, s. 36–41; Mustafa Çiçekler, “Sa'dî-i Şîrâzî”, *DİA*, C. 35, s. 405–7.

ben degânın sırasına geçeyim. Ve dünya ve ahirete ait saadet tariklerini elimden geldiği kadar sultana göstereyim. Yoksa benden bunun gayrî bir hareket sadr olursa ve de emr-i Sultanîye mütaba'at (tâbi olma) etmez isem halka uzakta ve yakında olanları bana ta'in ile kendi padişahına muhalefet etti ve “أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ” saadetin (âyetinden) bî-haber kaldı... derler. Ve hasımlarımın dergâh-ı sultanîyede kıymetleri artar. Ve hakkımda daha birçok iftiralar ettirirler. Ve benden din ve devlet hususunda sadr olmuş olan iyilikleri halk arasında fena göstermek için serrişte (delil, ipucu) bulmuş olurlar. Ve benim iyi adımları fenaya çıkarırlar. Bugün (Nizamülmülk) gibi kuvvetli bir düşmanın vücuduna (varlığına) rağmen sultanın hizmetine gelip (Nizamülmülk)'ü yok farz etsem bile (Sultan)'ın Abbasîlere mütaba'atı ve onların emirlerinden harice çıkmaması hasebiyle bunların her halde hatr-ı mübarek sultanı benim hakkımda teğyir edecekleri ve benim kasdına canla başla çalışacakları ve de sultandan talep edecekleri muhakkaktır. Ve netice her halde iyi çıkmayacaktır. Çünkü hakkımda talep vuk'unda ben onlara teslim edilecek olursam mürüvvet yoluna gidilmemiş olacak... teslim olmaz isem onların hilafetlerine kail (inanmak, razı olmak) olan cahiller Hakk-ı Sultanî'ye zebândırlık (ileri-geri konuşmak; dili uzunluk) edeceklerdir. Abbasîlerin benimle olan münazaraları ve aleyhimde ne kadar çalıştıkları Sultan'ın malumudur. (Mısır)'a gittiğim vakit arkamdan adamlar gönderdiler. Ve (Mısır)'a birçok mal göndererek (Emirü'l Cüyüş-Bedrü'l Cemali)'a bana kasıttan bulunması için arz-ı hizmet ettiler. Halife-i Hak ve imam müstekar (Mustansır-Billah)'ın inayet-i şamesi olmaya idi, o vartada helak olmağım muhakkak idi. Nihayet beni (Emirül-Cüyüş) (Freng)'e namzet etti. Oraya gidip Freng küffarını davet etmek üzere beni tayin eyledi. Fazl-ı İlahî ile o vartadan halas oldum. Nice seneler zahmet ve meşakkatler çekerek nihayet (Irak)'a düştüm. Onlar beni daima takip ediyorlar idi. Bugün ise buraya (Alamut) vasıl oldum. Ve Alevî halifelerin davetini izhâr ile (Tebristân) ve (Fihistân) ve (Cibal)'de bazı kaleler elde ettim. Müminlerden ve refikler ve Şiîler ve alevîlerden birçok kimseler nezdime

geldiler. Ve Abbasiler benden korkmaya başladılar. Şu halde yukarıda arz ettiğim vech ile dergâh-ı sultaniye geldiğim takdirde netice iyi gelmeyecektir. Ve belki iki taraf arasında muharabeyi intaç edecektir.

5. Bu kayabaşı hakkındaki söze gelelim;

[(Alamut) Kalesi'nin burçları göğün burçlarından olsa yere indiririm] buyuruyorsunuz. Burada oturanların bu kalenin uzun müddet kendi ellerinden çıkmayacağına itimad-ı tâmları vardır. Ve bu husus inayet-i İlahîye'ye müteallik (ilişkin) bir keyfiyettir. Burada benim halim budur ki: Üzerime farz ve sünnet olan mevaddı (maddeleri) icrâ ediyor. Ve Allah ve Peygamber'den sultanın ve erkân-ı devletin doğru yola gelmeleri hususunda dua ediyorum. Cenab-ı Haktan onlara hak dini nasip etmesini ve Abbasilerin fisk ve fesatlarını halk arasından kaldırmaya kendilerine müyesser (kolalıkla) eylemesini temenni ediyorum. Eğer sultana din-ü dünya saadeti yüz gösterecek olursa (Sultan Mehmed Gazi) bunların def' ve şerlerini kaldıya kıyam ettiği ve (Tirmiz)'den (Seyyid Alaü'l-Mülk Hüdevendzâde)'yi hilafet makamına iade etmek üzere celp eylediği gibi sultan da bu işe ikdam (sebat ile çalışmak) eder. Ve büyük iş onun elinden zuhur eyler. Ve onların şerleri Allah'ın kulları arasında kalkar. Yoksa bir zaman gelir ki adil bir padişâh kıyam ile bu işi yapar. Ve Müslümanlar onların zulmünden kurtulur.

³¹⁸ ”وَالسَّلَامُ عَلَىٰ مَنْ اتَّبَعَ الْهُدَىٰ“

Mektuplaşma hususunda İbn Kesir öncelikle Hasan Sabbah'ın sapkın bir hareketin temsilcisi olduğunu belirttiikten sonra İbnü'l-Cevzî'den iktibasla aktardığını söylediği hadiseyi şöyle aktarmaktadır:

“Sultan Melikşah haber gönderip onu (Hasan Sabbah'ı) bu hareketten men edip tehdit etti. Âlimlerin fetvalarını gönderdi. Hasan Sabbah,

³¹⁸ Selâm, doğru yola uyanlara olsun. Kur'an-ı Kerim, Tâhâ Suresi 20/47.

sultanın gönderdiği mektubu elçinin huzurunda okuyunca çevresinde bulunan gençlere şöyle dedi:

«Sizlerden birini mevlasına elçi olarak göndermek istiyorum.» Böyle deyince oradakilerin yüzü kendisine döndü. Emrini beklemeye koyuldular. Sonra gençlerden birine «Kendini öldür!» dedi. Genç bıçağı alıp gırtlığını kesti ve ölüp yere düştü. Bir başkasına da «Kendini şuraya at!» dedi. O da kendini kalenin tepesinden hendeğin dibine attı. Paramparça oldu. Sonra Sultan Melikşah'ın elçisine «Cevabım işte budur.» dedi. Ondan sonra Sultan Melikşah onunla mektuplaşmadı.³¹⁹

Osman Turan “Melikşah ile Hasan Sabbah arasındaki mektupların uydurma olduğuna dair iddiaların ciddi bir tenkide dayanmadığını ve bu mühim vesikaların bu sebeple kullanılmadığını belirtelim.” demektedir.³²⁰ Kafesoğlu ise mektuplaşmanın uydurma olduğunu üç maddede izah etmiştir.³²¹

Lewis ise bu hususta Kafesoğlu'nun tespitlerinin yerinde olduğunu belirtmiş ve onun görüşlerine iştirak etmiştir.³²² Biz de bu hususta Kafesoğlu ve Lewis ile aynı düşüncelere sahibiz. Nitekim Hasan Sabbah'ın Melikşah'a cevaben yazdığı iddia edilen mektubunda kendisini ifade edişi yönünden değerlendirecek olursak davasını

³¹⁹ Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 12, s. 310.

³²⁰ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, ss. 315–19.

³²¹ “1-) “Sultan'ın 7-8 cümleden ibaret mektubuna Hasan-ı Sabbah'ın verdiği çok uzun cevap Abbasi'leri gayr-i meşru addedip Bâtınlık telakkisini ma'kul ve sünni islam zihniyetine uygun gösteren ve Bağdad halifelerinin resmî ve hususî hareketleriyle Müslümanlıktan tamamen ayrılmış olduklarını isbata çalışan misâllerle süslü; Hasan-ı Sabbah'ı haklı çıkaracak şekilde delillerle dolu ve güzel bir ifade ile hazırlanmış bulunmaktadır. Melikşah'ın ithamları teker teker cerh ve red edilmiş, İsmaililik bir hak dini olarak gösterilmiştir. Bu bakımdan her iki mektup da tasni' edilmiş hissi uyandırıyor.

2-)Sultan'ın mektubunu Hasan-ı Sabbah'a götüren Şadr-ı Kebîr Ziya'üd-Din Hakan, Abbas oğullarını def' ve şerlerini ref'e kıyam edecek olan Sultan Muhammed Gazi (veya Mahmud Gazi), hilafet makamına oturacağı söylenen Seyyid 'Alâ'ül-Mülk Hudâvendzâde gibi şahıslar bahis mevzuu devirde tamamiyle meçhul bulunmaktadırlar.

3-) Cevabın mahiyetini desteklemek üzere zikredilen:

وقت ضرورت چو نما ند کریز / دست بکیرد سر شمشیر تیز
Farsça beyit büyük şâir Sa'dî-i Şîrâzî (m. 1209-1294)' ye aittir. Tabiidir ki, Hasan Sabbah'ın kendisinden takriben bir buçuk asır sonra gelen bir şâirin mısra'larını bilmesine imkân yoktur. Bu noktalara dayanarak, bu mektupları sonradan ve her halde Bâtınîlerin hayli kuvvet kazandıkları zamanlarda kasden uydurulmuş propaganda vesikaları telâkki ediyoruz.” Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 143.

³²² Lewis, *Haşhaşiler*, s. 71.

Nizamülmülk ile düşmanlığı üzerine kurguladığı görülmektedir. Kaldı ki Hasan Sabbah'ın dünya görüşü; İsmailiyye dışında kalan İslam Dünyasının gerek siyasî hâkimiyetini gerekse itikadî görüşlerini yıkıcı faaliyetlerle bertaraf etmek olarak tanımlayabiliriz. Bu minvalde düşünüldüğü zaman mektuptaki ifadelerin asılsız olduğu da aşikârdır. Ayrıca Kafesoğlu'nun da belirttiği üzere Sadi-i Şirazi'ye ait olan bir beyitin bu mektupta geçmesi de mektubun o döneme ait olmadığına en önemli göstergesidir. İbn Kesir'in İbnü'l Cevzi'den iktibasla aktardığı hususlar da göz önünde bulundurulursa Sultan Melikşah'ın uyarı ve tehditvari mektubunun sahilliğini varsaysak bile Hasan Sabbah'ın cevaben yazdığı mektubun asılsız olduğunu düşünmekteyiz.

III. 2. 3. Melikşah'ın İsmâîlilere Karşı Tutumu ve Düzenlenen Askerî Harekâtlar

Sultan Melikşah döneminde İsmaili yayılcılığı hızla devam etmiştir. Özellikle Sultan Alparslan'ın Berid Teşkilatını kaldırmasıyla birlikte İsmaililerin rahat bir şekilde davetlerini sürdürmeye başladığını daha önce belirtmiştik. Melikşah'ın tahta geçmesiyle birlikte Nizamülmülk'ün etkinliğinin arttığı görülmektedir. Bu dönemde İsmaililerle yapılan mücadelelerin Nizamülmülk tarafından yürütüldüğü, ancak Alamut'un Hasan Sabbah tarafından ele geçirilmesi ve İsmaililerin merkezî bir otorite kurması sonrasında devletin ve dolayısıyla Sultan Melikşah'ın en temel problemi haline gelmiştir. Bu süreçte Sultan'ın Batınî/İsmaili görüşlerden etkilendiği ve bu yüzden etkin bir mücadeleye girişmediği noktasında çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Şüphesiz bunlardan en önemlisi ise Ebu'l-Vefa b. Ukayl'dan iktibasla İbnü'l Cevzî'nin aktardıklarıdır. İbnü'l Cevzî şunları ifade etmiştir:

“Ben Ebu'l-Vefa b. Ukayl'ın el yazısından şu bilgileri aktardım:

Sultan Melikşah'a yakın olan vaiz el-Cürcani, sultanın inancının Bâtınilikle bozulduğunu, bana gizlice söyledi. Hatta sultan 'Tanrı nedir, Tanrı diyerek ne demek istiyorsunuz?' demeye başlamıştı. Ben de onun sorduğu bu soru üzerine şaşkına döndüm ve güzel bir cevap olarak sultana şunu yazıp bildirdim: 'Şunu bil ki ey hükümdar, bu avam tabakası ve cahiller, Tanrı'yı his yoluyla ararlar; o hissi yitirirlerse onu inkâr ederler; bu da sağduyu sahipleri için uygun olmaz. Bizim, duygularımızın ulaşamadığı varlıklarımız vardır, akıl onları reddetmiyor; akıl, onları ispat ettiği için onları inkâr etmek mümkün değildir. O insanlardan birisi, sana «Gördüklerimizin dışında hiçbir şey, mevcut değildir.» derse işte o zaman Tanrı'yı inkâr etmek, emir ve nehiy'den pek hoşlanmayan cahil insanların içine nüfuz eder. Onlara göre, bizim için gelişip büyüyen ve (ölümden sonra) geri gelmeyecek olan uzun ve derin olan (maddî) bedenlerimiz vardır. Bu bedenler, gıdaları kabul edip alır, ondan güzel işler orataya çıkar: Mesela tıp ve hendese gibi. Ve sonunda anladılar ki, bütün bunlar, bu bedenlerin ötesindeki bir şeyden ortaya çıkmaktadır, işte

bu da ruh ve akıl'dır. Onalra, «Bu iki şeyi (Ruh ve akli) duygularınızla mı idrak ettiniz?» diye sorduğunuz zaman onlar, «Hayır, onları kendilerinde ortaya çıkan etkileri deliller göstererek idrak ettik. » derler. Biz de dedik ki, «Tanrı'dan rüzgârların ve yıldızların yaratılması, feleklerin yönetimi, ekin yeşertme, zamanı (devran) çekip çevirme orataya çıktığı halde, onu hissetmeyi nasıl oldu da yitirdiniz? Bu bedenin nasıl bir ruhu ve akli varsa; bu ikisi sayesinde mevcut ise, bu ikisi, hisle idrak edilmeyip akli dediller, buna tanıklık ediyorsa, işte her şeyden berî olan Yüce Tanrı da bu yaptıklarını hisseden akli sayesinde varlığı sabittir.»' İbn Ukayl, el-Cürcani, 'Bana, bunu, Sultan Melikşah'a aktardığını, sultanın bunu beğendiğini, bundan duygulandığını, Bâtınileri lanetlediğini ve kendisine anlatılanların gerçek yüzünün ortaya çıktığını zikrettiğini anlattı.' demiştir. »³²³

Sultan Melikşah'ın dünya görüşü ve inancı noktasında bahsi edilen mevzunun gerçek olup olmadığı hakkında net bir şey söyleyemesekte Sultan'ın ilk zamanlarında İsmaililer ile mücadele etmediğini yahut onlardan yana olduğunu söylemek tarihî bir hata olacaktır. Nitekim Alparslan'ın ölümüyle birlikte Sultan Melikşah'ın tahta çıkmasını sağlayan, bu sırada diğer varislerin tahta geçmek için sarf ettikleri çabayı boşa çıkarmak suretiyle devletin bölünmesinin önüne geçen ve aynı zamanda sultanın babasının da veziri olan Nizamülmülk'ün Melikşah üzerindeki hakkını teslim etmek gerekir. Bu yüzden devletin yönetim mekanizmasının temel taşı olan Vezir Nizamülmülk'ün İsmaililerle olan mücadeleyi kendi inisiyatifine alması yadsınacak bir husus olmamakla birlikte devletin işleyişine de aykırı değildir. Bu yüzden Melikşah'ın tutumunun yargılanarak onun İsmaililerle işbirliği yaptığına yahut İsmaili olduğunu delalet edecek bir durumun hâsıl olduğu kanaatinde değiliz. Ayrıca Sultan Melikşah'ın İsmaili düşünceye karşı sempati duyması yahut dünya görüşünün bu yöne doğru kanalize olması da anormal bir durum olarak değerlendirilemez. Nitekim

³²³ Ali Sevim, "İbnü'l-Cevzi'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485= 1038-1092)", *TTK Belgeler*, C. XXVI, S. 30 (2005), s. 84.

metinde de Sultan'ın yanıldığı, bu düşüncenin hak olmadığını kabul ettiğı ve daha sonra onları lanetlediğı aktarılmaktadır.

İsmaililere karşı etkin bir askerî harekât yürütmek ve bu tehlikeden kurtulmak isteyen Melikşah'ın özellikle Alamut'un Hasan Sabbah tarafından ele geçirilmesinden sonra vuku bulan Save'li müezzinin öldürülme hadisesi bu harekât planlarını aksiyona çevirmeyi daha da zarurî kılmıştır. Selçukluların Nizârî İsmâilî tehdidine karşı askeri güç kullanmaları resmî olarak Sultan Melikşâh döneminde başlamıştır.³²⁴ Bu minvalde Selçuklu Sultanı Melikşah, Hasan Sabbah ve Alamut erkânının arz ettiğı tehlikeyi Selçuklu emirleri; Emir Yoruntaş ve Emir Arslantaş'ı görevlendirerek bitirmeyi hedeflemiştir.

Selçukluların Rûdbâr emîri Yoruntaş, 483-484/1091 senesinde İsmaililerin hâkimiyetinde olan Alamut kalesini Hasan Sabbah'ın elinden almak üzere Sultan Melikşah tarafından görevlendirilmiştir.³²⁵ Emir Yoruntaş bir süre Alamut'a saldırmış ve bölgedeki İsmaili unsurları temizlemiştir. Özellikle kaleye erzak getiren tüccarların mallarını yağmalayarak kaleyi ve dolayısıyla Alamut ahalisini zor durumda bırakmak istemiştir. Bir süre sonra yeterli erzak biriktiremeyen halk zor duruma düşmüş ve mevcut ahvalin içerisinde nasıl kurtulacaklarını Hasan Sabbah'a iletmişlerdir. Bu arada Cüveynî'nin aktardığına göre kalenin savunmasında görevli birkaç süvari yenilgiye uğrayacaklarını ve kaleyi kaybedeceklerini düşünmeleri üzerine kaleyi terk etmeye karar vermişlerdir. Bunun üzerine Hasan Sabbah Fatımî/İsmaili Halifesi Mustansır'ın manen (yahut bir elçi aracılığıyla) kendisine haber yolladığını ve kaleyi terk etmeyerek çok yakında başarıya (ikbâle) ulaşacaklarını söylediğini halka iletmiştir. Umudunu kaybetmiş olan Alamut ahalisinin bu haberle birlikte direnci artmıştır.³²⁶ Ancak kalenin düşmesi an meselesi ike Emir Yoruntaş'ın bir anda eceliyle ölmesi kuşatmanın kaldırılmasına sebep olmuştur.³²⁷ Kuşatmanın kaldırılmasıyla birlikte Alamut merkezli İsmaili yapılanma siyasi anlamda önemli bir başarı elde etmiştir. Her

³²⁴ Ali Aktan, "Selçuklu-Bâtınî Münasebetleri", *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu: Selçuklu Siyasi Tarihi (Bildiriler) 27-30 Eylül 2010, Kayseri*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 54.

³²⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 552; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 133.

³²⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 552-53.

³²⁷ Lewis, *Haşhaşiler*, s. 40.

ne kadar Emir Yoruntaş'ın ölmesiyle alakalı bir durum olsa da Alamut ahalisi kazanılan zaferi Hasan Sabbah'a ve İsmaili Halife Mustansır'a bağlayarak Alamut'a "Beldetü'l-İkbâl" sıfatını takmışlardır.³²⁸ Böylelikle Alamut'un kurtuluşunu burayı terk etmeyerek sağlayacaklarını halka bildiren Hasan Sabbah muhasaranın kaldırılmasıyla birlikte halktan bir nevi gaybtan haber almışçasına bir muamele görmüş ve bu hususu daileri aracılığıyla yaydığı/yayacağı yeni davetinde bir propaganda unsuru olarak kullanmış olmalıdır.

Emir Yoruntaş'ın başarısızlıkla sonuçlanan muhasarası sonrasında siyasî nüfuz elde eden Hasan Sabbah, daha önceki bölümde bahsini ettiğimiz Hüseyin Kâinî aracılığıyla Kuhistan bölgesinde yayılcı faaliyetlere başlamış ve bölgeye hâkim olmuştur. Sultan Melikşah, bu faaliyetlerden haberdar olmuş ve İsmaililerin Selçuk hâkimiyeti altındaki topraklarda yeni bir oluşum/devlet kurmalarının an meselesi olduğundan mütevellit muhakkak surette topyekûn bir şekilde ortadan kaldırılmalarına yönelik bir harekât tertiplemiştir. Buna göre Sultan 485/1092 yılında Hüseyin Kâinî'nin faaliyetlerinin takibi ve öldürülmesi görevini Emîr Koltaş'a, Hasan Sabbâh'ın yakalanarak öldürülmesi görevini ise Emîr Arslantaş'a vermiştir.³²⁹

Emîr Arslantaş, Cemaziyelevvel 485/Haziran-Temmuz 1092 senesinde Alamut'u kuşatmıştır.³³⁰ Kuşatma sırasında Emir Yoruntaş'ın harekâtında olduğu gibi Alamut'ta erzak yetersizliği baş göstermiştir. Bu sırada Arslantaş'ın emrindeki ordu Alamut'u nerdeyse ele geçirmek üzereyken kalenin muhasaradan kurtulması için Hasan Sabbah yardıma ihtiyaç duymuştur. Daha önce Talekan ve Rey bölgelerinde *Dihdâr b. Ali el-Erdistânî* adındaki daisi sayesinde yaptığı faaliyetler netice vermiş ve birçok kişi İsmaililiğe geçerek Kazvîn'e yerleşmiştir.³³¹ Hasan Sabbâh bu vech ile daisine haber yollayarak yardım talebinde bulunmuştur. Yardım talebi Dai el-Erdistânî'ye ulaşmış ve 300 kişilik bir grubu Alamut savunmasının sürdürülebilmesi için ihtiyaç duyulan erzak ve mühimmat malzemelerini götürmek üzere Alamut'a

³²⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 553.

³²⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 553; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, ss. 142-43; Aktan, "Selçuklu-Bâtînî Münasebetleri", s. 54.

³³⁰ Cüveynî bu sırada Hasan Sabbah'ın yanında yalnızca 60-70 civarında adamı olduğu ve kaleyi bu şekilde savunmaya çalıştığını belirtmiştir. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 553.

³³¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 553; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 142.

yollamıştır. Bu esnada Rudbâr ahalisi de İsmaili düşünceye sahip olması hasebiyle Selçuklu muhasarasını Alamut üzerinden kaldırmak için bir harekâta girişmiştir. Alamut'a yardım için gelen el-Erdistânî'nin 300 kişiden müteşekkil destek kuvveti ile anlaşılan Rudbâr ahalisi Şaban 485/Eylül 1092 sonlarında bir gece ansızın Emir Arslantaş'ın ordusuna baskın yaparak Selçuklu kuvvetlerini zor duruma sokmuşlardır. Bunun üzerine Arslantaş Alamut muhasarasını kaldırmak zorunda kalmıştır ve Sulan Melikşah Hasan Sabbah'ın oluşumuna karşı bir kez daha başarısız olmuştur.³³² Bu gelişmeden sonra Sultan Melikşah son olarak ordu komutanlarından olan Emir Kızılsarığ'nın emrine bir ordu tahsis etmiş ve Alamut merkezli İsmaililerin üzerine göndermiştir. Harekâta başlayan *Emir Kızılsarığ*, Hasan Sabbah'a bağlı birçok kaleyi ve bölgeyi ele geçirdikten sonra son olarak *Mü'minâbâd*³³³ bölgesine gelmiş ve buradaki *Dere Kalesini* zapt etmiştir. Bu sırada Emir Koltaş da Hasan Sabbah'ın en önemli daisi konumunda olan Hüseyin Kâinî'yi ele geçirmek üzeredir. Ancak Alamut merkezli İsmaili yapılanmanın bu denli sıkıştırıldığı ve neredeyse nihai hedefe ulaşmaya ramak kaldığı bir anda önce Nizamülmülk'ün İsmaili bir fedai tarafından öldürülmesi ve ardından kısa bir müddet sonra da Sultan Melikşah'ın ölmesi, Emir Kızılsarığ ve Emir Koltaş'ın harekâtı yarıda keserek bölgeden geri çekilmesine sebep olmuştur.³³⁴

Sonuç olarak İsmaililere karşı verilen mücadeleye bakıldığında; Sultan Alparslan döneminde Vezir Nizamülmülk aracılığıyla Nizamiye Medreseleri'nin açılması, İsmaili/Bâtini düşünce ile ilk olarak ilmî alanda mücadele vermek suretiyle yapılmış bir atılımdır. Fikrî bir oluşum karşısında böyle bir mücadele yönteminin benimsenmesi isabetli bir karar olarak düşünülebilir. Nitekim devletin var olduğu bir ortamda otoriteyi sarsan/sarsacak haricî bir unsura karşı askerî bir müdahale mahal olması için evvela buna sebebiyet verecek silahlı bir örgütlenmenin aksiyona girerek yağma, katil gibi yıkıcı faaliyetlerin vuku bulması gerekir. Ancak yaptığı faaliyetlerden şüphe edilen ve potansiyel bir tehlike arz eden şahıs/grupların da

³³² Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 553–54.

³³³ İran'ın Luristan Eyaleti'nde yer alan bir şehirdir.

³³⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 554; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 417; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 143; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, ss. 316–17; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, ss. 121–22; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 89.

istihbarat faaliyetleri ile takibatı da devlet otoritesinin sağlanması ve varlığının devamı için muhakkak surette göz ardı edilemeyecek bir husustur. Bu manada özellikle Berid Teşkilatının lağvedilmesi sonucunda ortaya çıkan istihbarat açığı sayesinde yayılma alanı bulan İsmaililer, Sultan Melikşah zamanında merkezî bir otoriteye kavuşmuşlardır. Sultan Melikşah döneminde Alamut merkezli İsmaili örgütlenmesi ve Hasan Sabbah ile mücadele yöntemi özellikle Save'de yaşanan hadisenin sonrasında askerî safhaya taşınmıştır. Bu manada yukarıda bahsini ettiğimiz askerî harekâtın neticesinde elle tutulur bir sonuç elde edilememiştir. Özellikle dikkatimizi celbeden en temel husus devletin emir-komuta zincirinin başındaki şahsiyetlerin ölümü neticesinde durdurulan askerî faaliyetlerin, İsmaililerin otoritesini sağlamlaştırdığını ve buna bağlı olarak Selçuklu Devletinin bu bölgelerde meşruiyet problemi yaşadığını söyleyebiliriz. Ayrıca idarî/askerî mekanizmanın içerisinde yaşanan bu ölümlerin, yapılan askerî harekâtlara tes'ir etmesi hadisesinin tarihin her döneminde vuku bulduğunu da bilmekteyiz. Fakat dönemin şartlarından bağımsız olarak düşündüğümüzde hal-i hazırda devletin varlığına yönelik yıkıcı faaliyetlerde bulunan bir gruba/yapılanmaya karşı yürütülen bir askerî harekâtın ne şekilde olursa olsun yarıda bırakılmaması gerektiği kanaatindeyiz. Nitekim burada bahsi edilen Sultan Melikşah dönemindeki Alamut merkezli İsmaili yapılanmanın Selçuklu ülkesinde elde ettiği siyasî meşruiyet sonucundaki oluşturduğu otoritenin daha başlamadan bitirilebileceği, ancak gerek Sultan Alparslan'ın istihbarat faaliyetlerini sonlandırma kararı, gerekse Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine emirlerin geri çekilmesi, devletin sınırları içerisinde yıkıcı faaliyetler çerçevesinde hareket eden yeni bir otoritenin doğmasını sağlamıştır.

III. 2. 4. Nizamülmülk'ün İsmâîlîler Tarafından Katledilmesi ve Sultan Melikşah'ın Ölümü

Türk Devletleri içerisinde devlet mekanizmasının işleyişini ele aldığımız zaman şüphesiz karşımıza çıkan en önemli faktörün *vezirlik*³³⁵ müessesesi olduğunu görürüz. Horasan Selçuklu Devletinin vezaret makamında bulunan en önemli ismi Nizamülmülk'ün devletin en kilit ismi olduğu da aşikârdır. Bu minvalde Nizamülmülk'ün katledilme hadisesini aktarmadan evvel vezirin devlet içerisindeki etkinliğini, Hasan Sabbah ve İsmaililerin vezire olan düşmanlıklarının temelinde yatan mevzuları ve veziri ölüme götüren bir kısım hadiselerle kısaca değinmekte fayda görüyoruz.

Selçuklu Sultanı Alparslan'ın ölümüyle birlikte Melikşah'ın geçmesinden sonra babasının da vasiyeti üzerine Nizamülmülk görevine devam etmiştir. Onun Sultan Alparslan döneminde Amidülmülk Kundurî'nin (447/1055-456/1064)³³⁶ yerine vezaret makamına getirilmesiyle birlikte giderek artan etkinliği, Sultan'ın ona

³³⁵ Horasan Selçuklularında vezirlik müessesesi ve vezirler hakkında detaylı bilgi için bkz. Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, ss. 29–39; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, ss. 93–97; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı*, C. III, ss. 157–78; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, ss. 508–12; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Divân Teşkilâtı : Merkez ve Eyalet Divânları, Bilge Kültür Sanat Yayınları*, İstanbul 2015, ss. 23–143; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, ss. 152–58; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü, Ötüken Neşriyat*, İstanbul 2011, ss. 351–56; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu tarihi, MEB Yayınları*, Milli eğitim basımevi, İstanbul 1992, ss. 95–99; İsmaili Hakkı Mercan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi, Berikan Yayınevi*, İstanbul 2017, ss. 57–65; Carla L. Klausner, *Selçuklularda Vezirlik (1055-1194): Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma, Kronik Kitap*, çev. Mehmet Fatih Baş-Sinan Tarıfci, 2019, ss. 25–155; G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Ötüken Neşriyat*, çev. İlyas Kamalov, 2013, ss. 84–86, 57–103; Erkan Göksu, *Bilge Vezir: Nizâmü'l-Mülk, Erdem Yayınları*, İstanbul 2018, ss. 16–99; Mustafa Alican, *Selçuklunun Öncü Veziri: Amîdülmülk Kundurî, Erdem Yayınları*, İstanbul 2018, ss. 29–122; Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 8 (1967), s. 75–186; Mehmet Altay Köymen, “Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk Ve Tarihi Rolü”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 5, ss. 265-70; “Vezîr”, C. XIII , s. 313–14; Abdülkerim Özyadın, “Vezir”, *DİA*, C. 43 , s. 82–87; Salim Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. V , s. 147–62; Harold Bowen, “Bazı Erken Dönem Selçuklu Vezirleri Hakkında Notlar”, *Tarih Okulu Dergisi*, çev. Mustafa Alican, S. VIII (2010), s. 141–49; Mustafa Alican, “Selçukluların Erken Döneminde Vezirlik Kurumu”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 16 (2014), s. 1–16; Mustafa Alican, “Selçuklu Veziri Amidülmülk Kundurî'nin Yükselişi ve Düşüşü”, *JASS Studies*, C. 8, S. 29 (2014), s. 237–59.

³³⁶ Albdülkerim Özyadın, “Kundurî”, *DİA*, C. 26 , s. 554–55; G. Makdisi, “al-Kundurî”, *EP (İng.)*, C. V , s. 387–88; Alican, “Selçuklu Veziri Amidülmülk Kundurî'nin Yükselişi ve Düşüşü”, ss. 237–59; Alican, *Selçuklunun Öncü Veziri: Amîdülmülk Kundurî*, ss. 29–122.

“atabeg”³³⁷ ünvanı vermesiyle birlikte daha da belirgin hale gelmiştir. Bu süreçte Sultan Alparslan tarafından Melikşah’ın eğitiminden de mes’ul tutulan Nizamülmülk, bir süre sonra onun veliaht tayin edilmesinde de önemli bir rol oynamıştır. Sultan Melikşah’ın tahta geçmesiyle birlikte ilk karşılatığı sıkıntı daha evvel babasına defaatle başkaldıran amcası Kirman Meliki Kavurd Beg’in (431/1040-465/1073)³³⁸ isyandır. Sultan Melikşah bu isyanı başarılı bir şekilde bastırılmış ve Nizamülmülk de bir kısım tehlikeleri sezerek Kavurd Beg’in öldürülmesini sağlamıştır.³³⁹ İktidar mücadelesinin Melikşah lehine sonuçlanmasıyla birlikte Sultan, vezirine üstün gayretlerinden dolayı yeni hil’atler vermekle birlikte babası gibi Nizamülmülk’e

³³⁷ Selçuklular ve sonraki Türk devletlerinde kullanılan, vasi olacak olan şehzadelere eğitim vermesi için atanan öğreticiler için kullanılan bir ünvardır. Bu unvan ilk olarak Nizâmü’l-Mülk’e verilmekle birlikte daha sonra üstün bir devlet memurluğu şekline dönüşmüştür. Atabeglik Osmanlılarda Lalalık müessesesine dönüşmüştür. Detaylı bilgi için bkz. Coşkun Alptekin, “Atabeg”, *DİA*, C. 4 , s. 38–40; Claude Cahen, “Atabak”, *EP (İng.)*, C. I , s. 731–32; Tuncer Baykara, “Lala”, *DİA*, C. 27 , s. 70–71. Atabeglik müessesesi Selçuklu döneminde bir müddet sonra bağlı meliklikleri yöneten bir duruma gelmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Coşkun Alptekin, *Dimaşk Atabegliği: Tog-Teginliler, Marmara Üniversitesi Yayınları*, İstanbul 1985, ss. 1–184; Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri: Salgurlular, TTK Yayınları*, 1991, ss. 27–143; Halil İbrahi Gök, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233), TTK Yayınları*, Ankara 2013, ss. 41–500.

³³⁸ Çağrı Bey’in büyük oğlu, Kirman Selçuklularının kurucusu, Sultan Alparslan’ın ağabeyidir. Detaylı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları, TTK Yayınları*, 1989; Merçil, *Selçuklular Zamanında Divân Teşkilâtı: Merkez ve Eyalet Divânları*, ss. 299–305; C. E. Bosworth, “Kavurd”, *EP (İng.)*, C. IV , s. 807–8; İbrahim Kafesoğlu, “Kavurd”, *İA*, C. VI , s. 456–59; Albülkerim Özyadın, “Kavurd Bey”, *DİA*, C. 25 , s. 73–74.

³³⁹ Ağabeyinin ölümünü haber alan ve hemen harekete geçen Kavurd, Sultan Melikşah’a bir mektup yazmıştır. el-Hüseynî bu mevzuuyu şöyle nakleder: “*Kardeşi Alparslan’ın ölüm haberi Melik Kavurd’un kulağına çalındığı vakit Umman’dan Kirman’a gitti; denizi geçerken gemiler parçalanarak askerlerinin çoğu helâk oldu. Sonra Melikşah’a ‘Ben büyük kardeşim sen de küçük oğulsun, ben senden ziyade kardeşim, Sultan Alparslan’ın mirasına lâyıkım.’ diye yazdı. Melikşah ise cevaben ‘Oğul mevcut iken kardeş mirasa konmaz!’ dedi.*” El-Hüseynî, *Ahbârü’l-Devleti’s-Selçukiye*, s. 39. Sonrasında ise Kavurd, tahtın varisi olduğunu ve genç yaşta bir çocuğun hükümdar olmaması gerektiğini iddia ederek, 4 Şaban 465/15 Nisan 1073’de Kerec yakınlarında Melikşah ile savaşmış ve mağlup olmuştur. Amcasının af dilemesinden sonra onu öldürtmek yerine hapsedmeyi tercih etmiştir. Fakat bu sırada askerlerin Kavurd’un öldürülmemesini lehlerine çevirmek için maddi taleplerde bulduklarını öğrenen Vezir Nizâmü’l-Mülk, Sultan’a Kavurd’un öldürülmesi gerektiğini arz etmiştir. Sultan’ın bu teklifi kabul etmesiyle Kavurd boğdurulmak suretiyle öldürülmüştür. Ancak sonrasında çıkabilecek marazların önüne geçmek için yüzüğündeki zehri içerek intihar ettiği duyurulmuştur. Ayrıca Kavurd’un oğulları Sultan Şah ve Emîrânşah’ın gözlerine de de mil çekilmiştir. El-Hüseynî, *Ahbârü’l-Devleti’s-Selçukiye*, ss. 39–40; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi’l-ümem’de Selçuklular*, ss. 111–13; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, ss. 11–15.

“atabeg” ünvanını da yeniden takdim etmiştir. Böylece vezir devlet kademesindeki itibarını artırmakla birlikte daha yetkin bir hale gelmiştir.

Selçuklu Devleti’nde Sultan Melikşah dönemi vuku bulan dâhili ve haricî birçok meselesine doğrudan müdahil olan Nizamülmük’ün Sultan tarafından neredeyse sınırsız bir yetki ile donatıldığını³⁴⁰ ve karar mercii haline geldiğini söyleyebiliriz. Bundan rahatsızlık duyan bir kısım çevrelerce vezir, Sultan’ın nezdinde itibarsızlaştırılmaya çalışılmış ve vezirin ölmeden kısa bir süre öncesinde de bu kara propaganda faaliyetleri başarıya ulaşmış ve Melikşah ile Nizamülmük’ün arası açılmıştır. Bu süreçte Nizamülmük’ün devlet kademelerine başta on iki oğlu olmak üzere birçok hısım ve akrabalarını yerleştirmesi, devlet idaresindeki bir kısım şahısların rahatsızlığına yol açmış ve bu hususu çok defa Sultan’a şikâyet etmişlerdir.³⁴¹ Sultan’ın yapılan şikâyetler sonrasında defaatle vezirini de dinlemiş ve nihayetinde veziri her defasında haklı bulmuştur. Nizamülmük’ün yaptığı atamalarla devlet iradesini güçlü bir şekilde ülkenin geneline sirayet ettirmek amacıyla hareket ederek başarılı olduğunu görmekteyiz. Ancak vezirin buradaki başarısını gölgelemek ve devlet idaresinde daha yetkin olmak amacıyla olan çevrelerin vezirin güçlü iradesine takılarak amaçlarına ulaşamadıklarından böyle bir yola başvurduklarını söyleyebiliriz.

Nizamülmük’ün Sultan Melikşah’ın nezdinde sahip olduğu konum itibariyle hükümdardan sonra tahta oturacak kişinin belirlenmesinde de önemli bir paya sahip olduğu bilinmektedir. Nitekim Sultan ile Vezir’in arasının açılmasındaki en önemli hususlardan biri de bu mevzuu olmuştur. Sultan Melikşah henüz babası Alparslan’ın hayatta olduğu dönemde Karahanlı Sultanı İbrahim Tamgac’ın (432/1041-460/1068)³⁴² kızı Terken Hatun (ö. 487/1094)³⁴³ ile evlendirilmiştir. Her ne kadar

³⁴⁰ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, C. 8, s. 268.

³⁴¹ Ayrıca bu dönemde Hasan Sabbah’ın Nizâmü’l-Mülk’ün kendisine ve davasına yönelik verdiği mücadele neticesinde yaşadığı sıkıntılar yüzünden veziri yok etmek amacına girmiştir. Bu sebeple vezir hakkında yapılan bir kısım kara propagandanın da müsebbibi Hasan Sabbah’tır.

³⁴² Batı Karahanlılar’ın kurucusu ve ilk hükümdarıdır. Ömer Soner Hunkan, “Tamgaç Han”, *DİA*, C. 39, s. 556–57; Abdülkerim Özaydın, “Karahanlılar”, *DİA*, C. 24, ss. 407–8; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara 2002, ss. 17–26.

³⁴³ Gerçek adı bilinmemekle birlikte Melikşah’ın “Celâlüddevle ve’ d-din” ünvanından dolayı “Celâliye Hatun” olarak da bilinmektedir. Sultan Melikşah’ın eşi, Karahanlı İbrahim Tamgac’ın

sonrasında farklı evlilikler yapmış olsa da Terken Hatun'un Sultan'ın ilk eşi olması hasebiyle farklı bir konuma sahip olduğu yahut hükümdar tarafından farklı şekilde konumlandırıldığı aşikârdır.³⁴⁴ Terken Hatun'dan dünyaya gelen ilk oğlu olan Melik Ahmed, 480/1087 yılında Sultan Melikşah tarafından veliaht ilan edilmiştir. Ancak kısa bir süre sonra Melik Ahmed hastalanarak ölmüştür. Bunun üzerine yeni bir veliaht tayin edilmesi gerekmektedir. Melikşah bu hususta Nizamülmülk'ün görüşlerini almak suretiyle evlatlarının en büyüğü olan Zübeyde Hatun'dan³⁴⁵ olma altı yaşındaki Berkyaruk'u veliaht tayin etmiştir.³⁴⁶ Bu olay karşısında Terken Hatun olumsuz bir tavır takınarak daha bir yaşındaki oğlu Mahmud'un veliaht tayin edilmesini istemiştir.³⁴⁷ Süreç içerisinde kendi veziri Tâcülmülk Ebu'l-Ganaim'in (485/1092-486/1093)³⁴⁸ desteğini alan Terken Hatun veliahtlık mevzusunda oğlu Mahmud'un seçilmemesinden Nizamülmülk'ü sorumlu tutmuş ve ona açıktan düşmanlık etmiştir. Terken Hatun Sultan Melikşah'a Nizamülmülk hakkında söylenenlerin (kadrolaşmaya yönelik şikâyetlerin) doğru olduğu konusunda devamlı telkinlerde bulunmuş ve en sonunda Sultan bir *şahnesini*³⁴⁹ Merv'e göndermeye ve Nizamülmülk'ün oğlu Şems'ül-Mülk'ü³⁵⁰ teftiş etmeye karar vermiştir. Burada Şems'ül-Mülk ile Sultan'ın

kızıdır. Terken Hatunla ilgili detaylı bilgi için bkz. C. E. Bosworth, "Terken Khatun", *EP² (İng.)*, C. X , s. 419; Gülay Ögün-Bezer, "Terken Hatun", *DİA*, C. 40 , s. 510. Terken ünvanının etimolojisi ve kullanımı hakkında bkz. Osman Turan, "Terken Ünvanı", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, C. I (1944), s. 67-73; Gülay Ögün-Bezer, "Terken", *DİA*, C. 40 , s. 409.

³⁴⁴ Melikşah'ın diğer evlilikleri:

³⁴⁵ Selçuklu Sultanı Melikşah'ın oğlu Berkyaruk'un annesi. Bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, *İ.Ü Edebiyat Fakültesi Yayınları*, İstanbul 2001, ss. 16, 22, 48, 50, 55, 56, 59, 65, 88, 150, 167, 198, 220.

³⁴⁶ Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 351.

³⁴⁷ Kazvinî, *Târih-i Güzide: Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyan*, ss. 50-51.

³⁴⁸ Ebü'l-Ganâim Tâcü'l-mülk İbn Dârüst Merzûbân b. Hüsrev Fîrûz-ı Şîrâzî. Terken Hatun'un kendi veziridir. Nizâmü'l-Mülk'ün katledilmesinden sonra vezaret makamına getirilmiştir. İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb: Biyografilerle Selçuklular Tarihi (Seçmeler)*, *TTK Yayınları*, çev. Ali Sevim, Ankara 1989, ss. 61-62; Abdülkerim Özaydın, "Tâcülmülk", *DİA*, C. 39 , s. 359-60; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, ss. 4-11, 17-21, 148, 163.

³⁴⁹ Şihne olarak da kullanılır. Bir bölge ya da şehrin asayişinden sorumlu vali anlamına gelmektedir. Detaylı bilgi için bkz. A. K. S. Lambton, "Shihna", *EP² (İng.)*, C. IX , s. 437-38; Erdoğan Merçil, "Şahne", *DİA*, C. 38 , s. 292-93; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı : Merkez ve Eyalet Divânları*, ss. 117-25; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, *TTK Yayınları*, Ankara 1988, s. 50; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, ss. 183-85; Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, ss. 122-28.

³⁵⁰ İbnü'l Esir Şemsülmülk'ün Nizâmü'l-Mülk'ün torunu olduğunu söylemektedir. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, 360.

şahnesi Kodan arasında bir sıkıntı yaşanmıştır.³⁵¹ Bunun üzerine Sultan Melikşah; Tâcülmülk, Mecdülmülk (d.440/1049-ö.492/1099)³⁵² ve Emir Yelberdî'yi³⁵³ huzuruna çağırarak Nizamülmülk'e iletmeleri için şunları söylemiştir:

“Eğer sen saltanatta şerikim, mülkümde ortağım isen bunun da bir hükmü ve kuralı vardır; fakat benim naibimsen ve benim emrimdeysen o takdirde naiplik ve tâbilik şartlarına uymalısın. Oğullarından her biri bir kıtayı istilâ etti ve büyük bir eyalete vali oldular. Buna da kanaat etmeyerek devlet işlerine müdahale ve tecavüz ettiler. Sen ne salâhiyetle fermanımız olmadan evlâdlarına ülkeler ve ikta'lar veriyor, arzu ettiğini yapıyorsun? İster misin ki önünden hokkanın () ve başından destârın (destârçe: sarık) alınmasını emredeyim?”³⁵⁴

Sultan Melikşah'ın bu sözleri üzerine ise Vezir Nizamülmülk şu şekilde cevap vermiştir:

“Eğer benim saltanatta ve mülkünde ortağı olduğu bilmiyor idiysen bil. Bugün bulunduğun mevki ve ikbale benim re'yim ve tedbirimle geldin. Baban (Sultan Alparslan) öldürüldüğü gün işlerini idare ettiğimi hanedan (ailesinden) ve başkalarından (seni) nasıl tenkil ettiğimi hatırlamaz mı? O zaman bana sımsıkı sarılır ve muhalefet etmezdi. Ne zaman ki işleri yoluna koydum, herkesi O'na itaat ettirdim, dirlik ve düzeni sağladım, yakın ve uzak şehirleri fethettim, uzak-yakın herkes O'na (Sultan Melikşah'a) itaat arz etti, o zaman işlemediğim günahları bana isnat etti, hakkımdaki jurnalleri (-asılsız- haber; ispiyon) işitir oldu. Benim adıma

³⁵¹ Şemsülmülk Osman Nizâmü'l-Mülk'ten aldığı gücü usulsüzce kullanmış olmalıdır. Nitekim burada Sultan'ın şihnesine karşı tavrı ve akabinde onu darp edip hapsedmiştir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 360. Şemsülmülk'ün bu hareketi şüphesiz bu gücü yanlış bir şekilde kullandığının göstergesidir.

³⁵² Abu'l-Fazl As'ad b. Muhammed al-Baravistanî al-Kummî isimli Mecdü'l-Mülk. El-Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, ss. 59–61, 84–87; İbrahim Kafesoğlu, “Mecdü'l-Mülk”, *İA*, C. VII, s. 432.

³⁵³ Sultan Melikşah'ın hasse emirlerinden biridir. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, ss. 202–3.

³⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 360. “Hokka, destâr (veya sarık) vezirlik alâmeti olduğu için bunların, alınması vezaretten azil demektir.” Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 202.

O'na deyiniz ki: Başındaki o tacın varlığı bu divite bağlıdır. Bu ikisinin işbirliği ve ittifakı istenilen her şeyin bağı ve her türlü ganimetin sebebidir. Bu divitin kapağını kapatırsam O'nun tacı da yok olur. Eğer bir tağyir ve tedbile karar verdiyse değişiklik vuku bulmadan gerekli tedbirleri alsın. Kapıyı çalmadan önce başına gelecekleri düşünsün de dikkatli olsun."³⁵⁵

Şeklinde bir cevap vermiş ve Sultan'ın Nizamülmülk'ün söylediklerini aynen aktarması için görevlendirdiği Emir Yelberdî bu sözleri derhal Melikşah'a aktarmıştır. Mektuplardan da anlaşılacağı Sultan otoritesinin sarsıldığını ön planda tutarak bir söylemde bulunmuş ve Nizamülmülk'te buna karşılık bugüne kadar Sultan'ın tahta kalmasını sağladığını, kendisi olmasaydı tahta geçemeyeceğini ve devletin gücünün bu seviyeye ulaşamayacağını söylemek suretiyle bir cevap vermiştir. Böylelikle Sultan ile Vezir'in arası açılmıştır.³⁵⁶ Melikşah ile Nizamülmülk'ün arasında vuku bulan bu hadisenin temelinde; Terken Hatun'un telkinleri ya da devlet idaresinde vezirden hoşnut olmayan kişilerin ve Hasan Sabbah'ın kara propagandalarının etkisinde kalarak Sultan'ın kendi otoritesinin varlığını sorgulamaya başlaması ve vezire bizzat kendisinin takdim ettiği yetkilere rağmen mutlak otorite sahibi olmak istemesi vardır.³⁵⁷

Nizamülmülk'ün cevabına karşılık vermeyen Sultan Melikşah, Bağdat'a hareket etmiştir.³⁵⁸ Sultan'ın yola çıkmasının ardından Nizamülmülk de Tacülmülk ve Terken Hatun ile birlikte Bağdat'a Sultan'ın yanına gitmek üzere Nişabur'dan ayrılmışlar ve Nihâvend yakınlarında buluna Suhne'de (Sehne)³⁵⁹ konaklamışlardır.³⁶⁰ Burada 10 Ramazan 485/14 Ekim 1092 Cuma günü Deylemli bir İsmaili fedaisi Ebu Tahir-i Errânî (Eyvanî) tarafından iftar vaktinde (akşam) sufi kiyafetiyle sıradan bir kişi olarak Nizamülmülk'ün yanına gelmiş ve elinde bir dilekçe (arzuhal) ile meramını belirtmek üzere vezirin huzuruna çıkmıştır. Vezir onu kabul ettikten sonra dilekçeyi okuduğu

³⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 360-361.

³⁵⁶ El-Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 63; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 447.

³⁵⁷ Göksu, *Bilge Vezir: Nizâmü'l-Mülk*, ss. 76-93.

³⁵⁸ Özgüdenli, *Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi(1040-1157)*, C. I, s. 188.

³⁵⁹ Kirmanşâh ile Nihâvend arasında bulunan, Kirmanşâh eyaletine bağlı bir şehirdir.

³⁶⁰ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 203.

sırada Tahir tarafından göğsüne saplanan hançerle yaralanmış ve kısa bir müddet sonra ölmüştür.³⁶¹

³⁶¹ Nizâmü'l-Mülk'ün katledilmesi hadisesi hakkında kaynaklar İsmaili fedaisi Tahir üzerinde kanaat göstermiştir. Ancak “*Nizâmü'l-Mülk'ün katlinin gerçekleştiren fedainin Hasan Sabbah'ın en önemli dailerinde İbn Attaş'ın adamı Tahir'in bu suikastı gerçekleştirmesine kim sebep olmuş/rıza göstermiş?*” bu hususta çeşitli iddialar mevcuttur. Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, Nizâmü'l-Mülk'ün öldürülme hadisesinde Terken Hatun ve veziri Tacülmülk'ün etkin olduğunu, Sultan'ın da buna izin verdiği yönünde o dönemde halk arasında konuşmalar geçtiğini belirtir. Ancak Sultan'ın haberi alır almaz üzüntü yaşadığını anlatır. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-ümem'de Selçuklular*, ss. 161–63. Bunderî, el-İsfahânî'den iktibasla verdiği bilgilerde suikastın vezirin düşmanlarının ittifakları ve faaliyetleri neticesinde olduğunu ve Nizâmü'l-Mülk'ün bir İsmaili fedaisi tarafından öldürüldüğünü söylemektedir. Ayrıca Sultan Melikşah'ın Bağdat'a 485/1092 yılındaki son gelişinde (üçüncü ve son gelişi) yanında Tacülmülk'ün olduğundan bahsetmektedir. Bu sebeple de halkın ve Nizâmü'l-Mülk'e bağlı köle ve askerlerin vezirin katlini Tacülmülk'e isnad ettiklerini ve onu öldürdüklerini zikreder. El-Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, ss. 60–61, 80–82. İbnü'l-Âdîm ise çeşitli önemli şahsiyetlerin kitaplarından iktibasla Nizâmü'l-Mülk'ün ölümünün nerede ve hangi tarihte olduğunu nakleder. Fakat Nizâmü'l-Mülk'ün katledilmesindeki ana müsebbib olarak Tacülmülk'ü zikreder. İbnü'l-Âdîm, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb: Biyografilerle Selçuklular Tarihi (Seçmeler)*, ss. 56–61. El-Hüseynî ise olayı çok farklı anlatır. Ona göre Nizâmü'l-Mülk askerleriyle Hasan Sabbah'ı yok etmek üzere Alamut'u kuşatmıştır. Bu esnada Nizâmü'l-Mülk hamamdan çıkmış ve mahfede oturuyormuş Ancak sonrasında yemek yerken yanına iki adam şikâyetlerini arz etmek üzere yanına gelmiş, sonrasında Nizâmü'l-Mülk'ü bıçaklayarak öldürmüşler. Hüseyinî vezirin nasıl öldürüldüğünü anlattıktan sonra Tacülmülk'ün Nizâmü'l-Mülk'ü sultanın gözünden düşürmek için çok çaba sarfettiğini ve başarılı olduğunu söyleyerek suikastın sorumlusu olarak onu işaret etmektedir. Ayrıca farklı bir rivayette daha bulunarak bu ifadesini doğrular. Ona göre Sultan, gözünden düşen Nizâmü'l-Mülk'ü sahip olduğu etkinlik sahası ve nüfuzundan dolayı görevden azletmekten korktuğunu ve Tacülmülk ile ortaklaşa bir suikast tertip ederek aciz bir durumda süsü verdikleri Deylemli birine yaptırdıklarını söyler. El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiye*, ss. 45–49. Mirhând bu husuta önce mektuplaşma hadisesini verir ve burada önemli bir bilgi aktarır. Onun rivayetine göre Sultan, Nizâmü'l-Mülk'ün verdiği cevaptan sonra onu azlederek Bağdat yoluna çıkmıştır. Bu bilgiden sonra Nizâmü'l-Mülk'e olan düşmanlığı sebebiyle Tacülmülk'ün yaptıkları ve Hasan Sabbah'ın işaretiyle Tahir tarafından öldürüldüğünü söylemektedir. Ayrıca Hasan Sabbah'ın bu haberi duymasıyla birlikte de “Bu şeytanın öldürülmesi ilk saadettir.” Dediğini zikretmektedir. Mirhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ: Tabaka-i Selçukiyye*, ss. 148–51. Azimî ise Nizamülmük'ten ricada bulunan Deylemli bir çocuğun onu öldürdüğünü söylemektedir. El-Azimî, *Azimî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430/538-1038-39/1143-44)*, s. 32. Kazvinî de Terken Hatun'un Berkıyaruk yerine kendi oğlu Mahmud'u veliah tayin etmek için veziri kötülediğinden bahsetmiştir. Akabinde mektuplaşma hadisesini vermiş ve orada Nizâmü'l-Mülk'ün “Benim sarığım ile senin tacın birbirine bağlıdır.” Dediğini nakletmiştir. Bundan sonra bu sözü farklı bir şekilde Terken Hatun tarafından abartılarak Sultan'a aksettirildiğini anlatmıştır. Sonrasında ise Nizâmü'l-Mülk'ün Mülhit fedailer (İsmaililer) tarafından şehit edildiğini söylemiştir. Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 351. Osmanlı dönemi müellifleri ise o dönemin kaynaklarından faydalanarak bu hadiseyi anlatmışlardır. Bunlardan Yazıcızâde Ali mektup hadisesini anlattıktan sonra Sultan Melikşah'ın veziri azlederek yerine Tacülmülk'ü getirdiğini ve sonrasında Tacülmülk'ün devletsizleri (mülhidleri, İsmailileri) sevk ederek Nizamülmük'ü öldürdüklerini belirtir. Yazıcızâde-Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Târîhi]*, s. 56. Ahmed b. Mahmud Nizâmü'l-Mülk'ün katledilmesi hadisesi hakkında birçok söylentiye eserine aldıktan başka esas sebebini de anlatmıştır. Ona göre Vezir Sultan'ın gözünden düştüğünü ve artık istenmediğini fark etmiş, bu sebeple işlere ilgisizlik duymaya başlamıştı. Bundan dolayıdır ki Sultan'ın Bağdat'a yola çıkmasından sonra onun

Nizamülmülk, yaklaşık otu yıl süren vezaretinde devletin maruz kaldığı iç ve dış tehditlere karşı aldığı önlemler, Hasan Sabbah ve İsmaililere karşı etkin mücadelesi ile devletin bu dönemdeki gücünün en büyük mimarı olarak karşımıza çıkmaktadır. Save'li müezzinin öldürülmesi hadisesinden sorumlu tutulan Ebû Tâhir en-Naccâr'ın Nizamülmülk'ün emri ile öldürülmesinden sonra Hasan Sabbah tarafından özellikle İsmaililiğe karşı verdiği mücadeleyle davanın yayılması açısından bir engel teşkil ettiği için Sabbah'ın nazarında en büyük düşman olarak görülmesine sebebiyet vermiş, bu sebeple de katledilmiştir.³⁶²

Vezir Nizamülmülk'ün İsmaililerce katledilmesi sonrasında Sultan Melikşah 24 Ramazan 485/28 Ekim 1092 yılında Bağdat'a ulaşmıştır.³⁶³ Sultan Melikşah, daha evvel iki kez gelmiş olduğu Bağdat'a bu sefer Terken Hatun'dan olma kızı Mâh-Melek Hatun'un Abbasî Halifesi Muktedî-Biemrillâh ile evliliğinden dünyaya gelen Cafer isimindeki oğlunun (torununun) veliaht olmasını isteyen Sultan Melikşah, halifenin bu durumu kabul etmeyişin dolayı onu tehdit etmek suretiyle on gün içerisinde Bağdat'ı terk etmesini söylemiştir.³⁶⁴ Bu tehdit karşısında direniş gösteremeyeceğini anlayan

arkasından yola çıkmıştır. Sonrasında Nihavend yakınlarına ulaştıktan sonra burada bir yemek esnasında Deylemli bir kölenin vezire halinin kötülüğünü ve acizliğini anlatıktan sonra onu bıçağıyla öldürdüğünü söylemektedir. Ahmed-b. Mahmud, *Selçuknâme*, ss. 160–68. Münecimbaşı da Nizâmü'l-Mülk'ün İsmaili fedaisi Tahir tarafından öldürüldüğünü belirtir. Ancak Terken Hatun'un oğlu Mahmud'u veliaht edememe sebebini Nizâmü'l-Mülk'e bağladığını ve bu sebeple mektuplaşma hadisesinde Nizâmü'l-Mülk'e gönderilen heyete bir casus sokarak Nizâmü'l-Mülk'ün dediklerini daha da abartmak suretiyle Sultan'a ilettiğinden bahseder. Daha sonra da Sultan Melikşah'ın Nizâmü'l-Mülk'ü Tahir'e öldürttüğünü söyler. Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel: Selçuklular Tarihi*, C. I, ss. 95–98.

³⁶² Hodgson, *The Order of Assassins: The Struggle of the Early Nizârî Ismâ'îlis Against the Islamic World*, s. 82.

³⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 364.

³⁶⁴ Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey döneminde başlayan Selçuklu-Abbasî ilişkileri, Tuğrul Bey'in Halifeyi Fatımi komutanı Arslan Besarisi'nin esaretinden kurtarmasıyla birlikte gelişim sürecine girmiştir. El-Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, ss. 14–16. Tuğrul Bey, Halife Kaim Biemrillah ile Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun'u evlendirmesiyle birlikte iki devlet arasında akrabalık bağları tesis edilmiş sonrasında ise Tuğrul Bey'in Halifenin kızı Seyyide ile evlenmesiyle de bu bağlar kuvvetlenmiş böylece Selçuklular Sünni Hilafet merkezinde çok önemli bir konuma gelmişlerdir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 225-226. Sultan Alp Arslan kendi döneminde Bağdat'ı ziyaret etme şansı bulamamıştır. Ancak yaptığı fetihlerle birlikte Halifeye fetihnameler göndererek çeşitli ünvanlar elde etmiştir. Bundan başka Halife Kaim Biemrillah'ın veliaht tayin ettiği oğlu Muktedî Biemrillah'a kızı Sefra Hatun'u vermiş ve akrabalık bağları sürdürülmüştür. İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l-Âyan'da Selçuklular*, s. 155. Sultan Melikşah'ın Hilafetle olan ilk münasebeti 465/1073 yılında Halife Kaim Biemrillah'ın Melikşah'ın Sultanlığını onaylamasıyla birlikte gerçekleşmiştir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 275. Akabinde 475/1082-1083 yılında

halife, şehri terk etmek için hazırlıklarını yapmış ancak sürenin dolmasına bir gün kala Sultan Melikşah Bağdat yakınlarında avlanmakta iken 15 Şevval 485/18-19 Kasım 1092 Cuma günü sebebi meçhul bir şekilde ölmüştür.³⁶⁵

Sultan Melikşah'ın ölümüyle birlikte Horasan Selçukluları büyük bir otorite boşluğu yaşamışlardır. Özellikle Vezir Nizamülmülk'ün ölümünden kısa bir müddet sonra Sultan'ın ölmesi devletin bir anda taht kavgalarıyla karşı karşı karlmasını sağlamıştır. Bu ölümler İsmaililerin de rahat bir nefes almasına sebebiyet vermiştir. Daha önceki bölümde bahsini ettiğimiz üzere Emîr Arslantaş, Emir Koltaş ve Emir Kızılsarığ'ın İsmailileri ve Hasan Sabbah'ı ciddi şekilde kısırmış olmalarına rağmen önce Arslantaş'ın ölümü akabinde ise Nizamülmülk ve Sultan'ın ölümleri yapılan

Sultan Melikşah'ın kızı Mahmelek Hatun ile Halife Muktedî Biemrillah arasında gerçekleşen evlilik ile devam etmiştir. İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan'da Selçuklular*, ss. 244-46. Halifenin Mahmelek Hatun'a kötü davranmasıyla ilişkiler gerilmiş, Mahmelek Hatun oğlu Cafer ile birlikte babasının yanına dönmüştür. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 206. Melikşah'ın Bağdat'ı ilk ziyareti ise 4 Zilhicce 479/13 Mart 1087 yılında gerçekleşmiştir. Halep'ten hareket ederek yanında yer alan veziri Nizamü'l-Mülk ve komutanlarla beraber bu tarihte Bağdat'a ulaşan Sultan Melikşah'a Halife tarafından hil'at giydirilmiş ve çeşitli ünvanlar verilmiştir. Melikşah'ın Bağdat'ın ikinci ziyareti ise 20 Ramazan 484/5 Kasım 1091 senesinde gerçekleşmiştir. Melikşah'ın bu ziyaretteki temel amacı ise Hicaz bölgesine hakim olarak tüm İslam dünyasının lideri olmaktır. Kafesoğlu, "Melikşah", s. 671. Bu sebeple Halife'ye Mekke ya da Medine'ye yerleşmesini söylemiş ve Bağdat'ı Selçukluların yeni idarî merkezi yapmak istemiştir. Ancak Vezir Nizamü'l-Mülk bu hususta Sultan'a telkinlerde bulunarak hadisenin büyümesini engellemiştir. Muhittin Kapanşahin, "Selçuklu Sultanları İle Abbasi Halifeleri İlişkileri", *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu: Selçuklu Siyasi Tarihi (Bildiriler) 27-30 Eylül 2010, Kayseri*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 215.

³⁶⁵ Sultan Melikşah'ın ölümü hakkında kaynaklar farklı bilgiler vermektedir. Bir kısmı Sultan'ın Bağdat'ta iken ava çıktığını ve bu esnada av etinden kaynaklı hastalanarak öldüğünü söylerken bir kısmı ise Sultan'ın zehirlenmek suretiyle suikaste uğradığını belirtmektedir. Bu minvalde başta oğlu Mahmud'u veliaht tayin ettirmek isteyen Terken Hatun olmak üzere Halife Muktedî de şüpheli konumundadır. Urfalı Mateos'a göre Terken Hatun Sultan'a zehir içirmiştir. Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, s. 178. Kazvinî'ye göre ise Sultan Melikşah'ı ava çıktığı sırada bölgenin havası çarpmış/etkilemiş bu sebeple hastalanarak bir süre sonra ölmüştür. Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 352; Kazvinî, *Târih-i Güzide: Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân*, s. 49. İbnü'l-Esîr'e göre ise Sultan 3 Şevval 485/6 Kasım 1092 günü ava çıkmış ve hasta olarak dönmüş. Yediği av etinden ateşli hummaya yakalanmış ve yeteri kadar kan alınmadığından 15 Şevval/18-19 Kasım 1092 senesinde ölmüştür. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 364-365. İbnü'l-Esîr Sultan'ın hummaya yakalandığını ve bu yüzden öldüğünü söylese de daha sonra Sultan'ın ölümünün Terken Hatun tarafından gizlendiğini ve emirlere gizlice mal dağıtarak oğlu Mahmud'un sultanlığını desteklemeleri için yemin aldığını söylüyor. Buradan hareketle Terken Hatun'un Sultan'ın ölümüyle alakalı bir tasarrufu olduğunu/olabileceğini düşünebiliriz. İbn Kesîr de İbnü'l-Esîr ile benzer şeyler söylemekte ve Sultan'ın av etinden yedikten sonra hummaya yakalandığını ve bu sebeple öldüğünü aktarmaktadır. Ancak son olarak ölümün gizli tutulması için cenaze namazının kılınmadığı ve gizlice defnedildiği bu sebeple de zehirlenerek öldürüldüğü söylentisinin olduğundan bahsetmektedir. İbn-Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 12, ss. 277-278, 285.

takibât ve askerî harekâtları durdurarak devletin İsmaililere karşı yürüttüğü faaliyetleri başarıya ulaşma noktasında iken sekteye uğratmıştır.

İsmaililerin henüz Mustali-Nizârî olarak ayrılmadığı bu dönemde Hasan Sabbah'ın temellerini attığı Alamut merkezli hareket Fatımi Halifeliğinin bir uzantısı idi. İsmaililerin Selçuklu İran'ında sıkı bir takibâta uğraması hasebiyle gizlilik içerisinde yürütülen yayılmacı politika bir süre sonra değişime uğramıştır. Bilindiği üzere Şii/İsmaili hareketin ilk oluşum safhasında Emevi-Abbasi takibatına uğrayan hareket, Gizli İmam Dönemi olarak adlandırılan ve gizlilik esasına dayalı mezhep propagandası yapmak suretiyle merkezî otoriteyi yıpratarak meşruiyet kazanıp müesseseleşmeye gitmek amacıyla teşkilatlanmış ve nihayet başarıya ulaşmıştır. Burada özellikle Abbasiler, siyasi tutumları ve Şii'lere verdikleri sözleri yerine getirmeyerek kamuoyu nezdine (özellikle Şii düşüncenin hakim olduğu bölgelerde) olumsuz bir intiba uyandırmış, bu sebeple de adeta kendi muhalif cephesini/düşmanını kendi oluşturmuştur. Böyle bir ortamdan başarılı bir şekilde İsmaili düşüncenin yayılmasını ve sonrasında Karmati ve Fatımilerin oluşmasını sağlayan Gizli İmamlar nihayet dailer aracılığıyla yürüttükleri faaliyetlerle merkezî otoriteden bağımsız bir Şii devleti kurmaya muktedir olmuşlardır. Ancak Hasan Sabbah böyle bir siyaset izleyerek Selçukluları zayıflatamayacağını anlamış olsa gerek ki müstahkem (korunaklı) kaleleri ele geçirerek fedaileri aracılığı ile bir korku imparatorluğu kurmak suretiyle meşruiyet kazanmak istemiştir. Alamut'u ele geçirmesiyle birlikte Selçuklu idaresine karşı yıkıcı faaliyetlerini başlatan Hasan Sabbah, Nizamülmülk suikastinin başarıya ulaşmasıyla birlikte Selçuklu ülkesinde ve Sünni İslam dünyasında adını duyurmuş, bu suikastten kısa bir müddet sonra Sultan Melikşah'ın da sebebi meçhul bir şekilde ölmesinden dahi sorumlu tutulmuştur.

III. 3. Sultan Berkyaruk Dönemi

Berkyaruk (485/1092-498/1104),³⁶⁶ 474/1081 yılında Sultan Melikşah'ın Zübeyde ismindeki hanımından dünyaya gelmiştir. Melikşah, Terken Hatun'dan olma Melik Ahmed'i veliaht tayin ettikten bir süre sonra Ahmed'in ölmesiyle nirlikte Nizamülmülk'ün tavsiyesi üzerine bu sırada henüz altı yaşında olan Berkyaruk'u 480/1087 senesinde yeni veliaht olarak göstermiştir. Melikşah'ın vezir Nizamülmülk'ün etkisi altında bu kararı verdiğini ve esas varisin diğer oğlu Mahmud olması gerektiğini düşünen Terken Hatun yukarıda da bahsettiğimiz üzere çeşitli faaliyetler yürüterek oğlunu veliaht tayin ettirmek için her yola başvurmuştur.³⁶⁷ Terken Hatun'un Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine harekete geçmesi neticesinde bu sırada İsfahan'da bulunan Berkyaruk'u Emir Kürboğa'ya tutuklattırılmış ve bir süre hapsedirmiştir. Bu esnada Melikşah'ın ölüm haberini alan Nizamülmülk'e bağlı devlet adamları ve askerlerin bir kısmı isyan ederek Sultan Melikşah'ın veliaht tayin ettiği Berkyaruk'u kurtarmak suretiyle O'nu yeni sultan ilan ettiler.³⁶⁸ Terken Hatun bu haberi aldıktan sonra emrindeki askerlerle birlikte İsfahan'a hareket etmiş ve

³⁶⁶ Sultan Berkyaruk hakkında detaylı bilgi için bkz. El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiye*, ss. 51–55; Reşidü'd-dîn-Fazlullâh, *Selçuklular: Câmîü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, ss. 96–106; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, ss. 353–56; Kazvinî, *Târih-i Güzide: Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyan*, ss. 51–61; El-Azimî, *Azimî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430/538-1038-39/1143-44)*, ss. 33–41; El-Bundârî, *Zubdetü'n-Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, ss. 81–89; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fi Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ: Tabaka-i Selçukiyye*, ss. 151–66; İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb min Târihi Haleb'de Selçuklular (447-521=1055-1127)*, ss. 67–83; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 367-369, 378-383, 390-393, 402-408, 417-423, 425-490; MünecimbaşıAhmedb.Lütfullah, *Câmiü'd-Düvel: Selçuklular Tarihi*, C. I, ss. 107–26; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, ss. 93–102; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, ss. 137–73; Kafesoğlu, *Selçuklu tarihi*, ss. 47–49; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, ss. 225–30; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, ss. 15–131; Özgüdenli, *Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi(1040-1157)*, C. I, ss. 193–217; Öngül, *Selçuklular Tarihi: Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, C. I, ss. 141–93; Öngül, *Büyük Selçuklular*, ss. 184–254; Claude Cahen, “Berkyaruk”, *EF² (İng.)*, C. I , s. 1051–53; K. V. Zetterstéen, “Berkyaruk”, *IA*, C. II , s. 556–58; Abdülkerim Özaydın, “Berkyaruk”, *DA*, C. 5 , s. 514–16.

³⁶⁷ Bu sebeptendir ki sultanın ölümünü gizlediği ve hazineden emirlere büyük meblağlar dağıtarak oğlu Mahmud'u destekleyecekleri yönünde söz aldığı, nihayetinde de 485/1092 senesinde Halife Muktedî-Biemrillâh'ı ikna ederek oğlu adına hutbe okutmayı başarmıştır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 364-365; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, ss. 225–26.

³⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 368; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, s. 18; Özaydın, “Berkyaruk”, ss. 514; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, ss. 137–38; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, ss. 93–94.

Berkyaruk ile Burûcird³⁶⁹ yakınlarında 16 Zilhicce 485/17 Ocak 1093 yılında vuku bulan savaşta ağır bir yenilgiye uğramıştır.³⁷⁰ Bu yenilgiden sonra iktidar mücadelesinden vazgeçmeyen Terken Hatun³⁷¹ bu sefer de hal-i hazırda Azerbaycan Meliki olan Berkyaruk'un dayısı İsmail b. Yakutî'ye iş birliği teklif etmiş ve yeğenini ortadan kaldırması karşılığında onunla evleneceğini söylemiştir.³⁷² İsfahan ile Hemedan arasında yer alan Kerec'de³⁷³ 486/1093 senesinde dayısı İsmail b. Yakutî'yi de yenilgiye uğratan Berkyaruk,³⁷⁴ buradan Halife'nin yanına Bağdat'a geçmiştir. Burada Abbasi Halifesi Muktedî Biemrillâh tarafından 14 Muharrem 487/3 Subat 1094 yılında Sultan ilan edilmiş ve adına hutbe okunmuştur.³⁷⁵

Berkyaruk'un Sultan olması Suriye Meliki olan amcası Tutuş'u rahatsız etmiştir. Nitekim Melikşah'tan sonra tahtın kendi hakkı olduğunu iddia etmiştir. Yeğeni Berkayaruk'a yenilen Tutuş nihayetinde öldürülmüştür.³⁷⁶ Böylece Sultan Melikşah'ın

³⁶⁹ İran'ın batısında yer alan Luristan Eyaletine bağlı bir şehir.

³⁷⁰ Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, s. 19.

³⁷¹ Terken Hatun'un iktidar mücadelesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Nurullah Yazar, "Melikşah'ın Ölümünden Sonra Terken Hatun'un Oğlu Mahmud'u Sultan Yapma Çabaları", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 20 (2011/2), s. 211–19.

³⁷² Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 139.

³⁷³ Kuzey İran'da yer alan Kerec şehri Hazar Denizinin güneyinde yer alır. Bugün Elbruz Eyaletine bağlı bir şehirdir.

³⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 374-375.

³⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 378.

³⁷⁶ Melikşah'ın ölüm haberini aldıktan hemen sonra harekete geçen Tutuş, evvela Rahbe, Musul ve Nusaybin'i ele geçirmiş, ardından da Antakya, Urfa ve Rakka'yı alarak buralarda kendi adına hutbe okutmuştur. Daha sonra yeni Abbasi Halifesi Müstazhir-Billâh'a (487/1094-512/1118) bir elçi göndermek suretiyle kendi sultanlığını tanımasını ve Berkyaruk'un sultanlığını tanınamaması gerektiğini söylemiştir. Bu teklifinin Halife tarafından kabul görmemesiyle birlikte Halifeyi sıkıştırarak isteğini kabul ettirmek isteyen Tutuş, Berkyaruk'un güçlü emirlerinden Urfa valisi Emir Bozan ve Halep valisi Emir Aksungur'u öldürtmüştür. Bunun neticesinde 487/1094 senesinde Bağdat'ta kendi adına hutbe okutturmayı başarmıştır. El-Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, ss. 83–85. Gücünü ispat ettikten sonra Terken Hatun ile müttefik olan Tutuş İsfahan'a doğru yola çıkmıştır. Burada vuku bulan savaşta Berkyaruk İsfahan'a çekilmiştir. Terken Hatun'un oğlu Mahmud'un burada hastalanarak ölmesi üzerine ona bağlı olan askerler de Berkyaruk'u destekleyerek sultan ilan etmişlerdir. Bu sırada Terken Hatun'un da ölmesiyle birlikte Berkyaruk tahtını iyice sağlama almış, ertesi sene de (488/1095) Tutuş ile yeniden karşılaşmış ve burada onu öldürtmüş böylece tahtın tek hâkimi olmuştur. El-Azîmî, *Azîmî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430/538-1038-39/1143-44)*, ss. 34–35. Ayrıca bkz. Ahmet Küçük, "Tacü'd-Devle Tutuş'un Nusaybin Kuşatması (1093) ve Saltanat Mücadelesine Etkisi", *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, C. 3, S. 2 (2018), s. 88–93. Tutuş'un ölümünden sonra 490/1097 senesinde Berkyaruk'un Horasan'da bulunan diğer amcası Arslan Argun isyan etmiştir. Sultan Berkyaruk, kardeşi Sencer'i bu isyanla ilgilenmesi için görevlendirmiş ancak henüz Sencer Horasan'a ulaşmadan Arslan Argun azadlı bir kölesi tarafından öldürülmüştür. Argun isyanı hakkında bkz. Arslan Durdu, "Arslan Argun İsyanına Farklı Bir Bakış", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 5,

ölümüyle başlayan taht kavgaları; Selçukluların “*Fetret Dönemi’ne*” girmesine sebep olmuştur. Bu dönem Nizârî İsmaililer ve Hasan Sabbah için devletin içerisinde bulunduğu kaos ortamını değerlendirmek için büyük bir fırsat olmuştur. Nitekim hal-i hazırda devletin en büyük iç meselesi olan Nizârî İsmaililer, taht kavgaları neticesinde yaşanan istikrarsızlık sürecinde göz ardı edilmiştir. Böylece Nizârî İsmaililer sayıca çoğalmış ve faaliyetlerini daha rahat bir ortamda gerçekleştirmişlerdir.

III. 3. 1. Sultan Berkyaruk Döneminde İsmâîlilerin İran’daki Faaliyetleri

Sultan Melikşah’ın ölümüyle birlikte Selçuklu tahtı için yapılan mücadeleler ve buna bağlı olarak yaşanan otorite boşluğu neticesinde İsmaililer büyük bir hareket alanı bulmuşlardır. Nizamülmülk’ün katledilme hadisesiyle Selçuklu Devletinin büyük bir iç meselesi haline gelen İsmaililer, bu suikast ile devletin otoritesini de sarsmışlardır. Berkyaruk’un taht kavgalarından galip çıkmasıyla birlikte Nizamülmülk’ün suikastinde parmağı olduğu düşünülen Vezir Tacülmülk, ölen vezirin adamları tarafından parçalanmış³⁷⁷ ve yerine Nizamülmülk’ün oğlu Fahrülmülk (488/1095-500/1106)³⁷⁸ atanmıştır.

Nizârî İsmaililerin yıkıcı faaliyetleri Sultan Berkyaruk döneminde gittikçe artmış özellikle İsfahan’da yaptıkları katliamlar halkı galeyana getirmiştir. İbnü’l-Esîr’in aktardığına göre 493/1100-1101 yılında Nizârî İsmaililer burada çokça adam öldürmüşler ve öldürükleri adamları mesken tuttıkları metruk bir evde bulunan kuyuya atmışlardır.³⁷⁹ Ölüm vakaları sonrasında isyan eden halk, Şafîî fakih Ebû’l-Kâsım Mes’ûd b. Muhammed el-Hocendi öncülüğünde İsmaililere karşı silahlı bir harekât başlatmış ve nihayetinde çukurlar kazıp içerisinde ateş yakmak suretiyle yakaladıkları

S. 16 (2018), s. 317–28. Berkyaruk’a aynı sene içerisinde diğer bir amcası Sihâbüddeve Tekiş de isyan etmiş ve o da öldürülmüştür. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 227.

³⁷⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, C. 8, ss. 368-369.

³⁷⁸ Hâce-i Büzürg Nizâmüddîn Kıvâmü’l-mille ve’d-devle Fahrülmülk Ebü’l-Feth Ali (Muzaffâr) b. Nizâmülmülk et-Tûsî. Fahrülmülk hakkında detaylı bilgi için bkz. Klausner, *Selçuklularda Vezirlik (1055-1194): Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma*, ss. 76, 114–16, 129; K. V. Zetterstéén, “Fahrülmülk”, *İA*, C. IV , s. 448; Abdülkerim Özaydın, “Fahrülmülk, Ali b. Nizâmülmülk”, *DİA*, C. 12 , s. 99–100.

³⁷⁹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, C. 8, 442.

İsmailileri bu ateşin içerisine atmışlardır.³⁸⁰ Özellikle bu dönemde artarak devam eden Nizârîlerin kanlı eylemleri karşısında halkın aldığı tedbirlerin yanında devlet görevlilerinin de her an öldürülme korkusu içerisinde olduğu görülmektedir. Hançerle yaptıkları suikastlerden dolayı devlet adamları kıyafetlerinin altına zırh giymiş, ayrıca Sultan'ın huzuruna çıkarken silahlarını yanlarında bulundurmak için Sultan Berkyaruk'tan izin istemişlerdir.³⁸¹ İbnü'l-Esîr'in bahsini ettiği bu husus şüphesiz ki Nizârîlerin ne denli bir korku imparatorluğu kurduklarının ve devletin nasıl ve ne şekilde bir zafiyet gösterdiğinin en büyük delilidir.

III. 3. 2. İsmâîlîler Tarafından Sultan Berkyaruk'a Suikast Düzenlenmesi ve Sultan'ın Nizârî İsmâîlî Olmakla İtham Edilmesi

Sultan Berkyaruk döneminde yukarıda da bahsettiğimiz üzere Nizârî İsmaililer artık Selçukluları doğrudan doğruya tehdit eder hale gelmiş, devlet adamları dahil ülkede onların gerçekleştirdikleri kanlı eylemler derin yankılar uyandırmıştır. Nizârîler kendilerine düşmanlık eden, desteklemeyen ve yollarına taş koyan her kişiyi ortadan kaldırmak niyetinde olmuşlardır. Bu manada Sultan Berkyaruk'a bir suikast girişiminde bulunmuşlar ancak Sultan'ı öldürememişlerdir.

Nizamülmülk'ün Nizârîler tarafından öldürülmesiyle birlikte yerine geçen Tacülmülk bilindiği üzere Nizamülmülk'ün adamları tarafından öldürülmüştür. Bunun üzerine Selçuklu vezirliğine önce Nizamülmülk'ün oğlu Müeyyidülmülk (ö.494/1101)³⁸² getirilmiş daha sonrasında ise ağabeyi Fahrülmülk kardeşini bir

³⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, 442; Hodgson, *The Order of Assassins: The Struggle of the Early Nizârî Ismâ'îlis Against the Islamic World*, s. 78; Hodgson, "The İsmâ'îli State", ss. 442-43.

³⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 447; Lewis, *Haşhaşiler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, C. 92-93.

³⁸² Hâce-i Büzürg İmâdüddîn Şihâbüddîn Zahîrüddevle Nasîrül-mille Ebû Bekr Ubeydullâh b. Nizâmî'l-mülk el-Hasen b. Alî et-Tüsî. Detaylı bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, "Müeyyidülmülk", *DİA*, C. 31 , s. 490-91. Müeyyidülmülk, Nisan 1101 yılında Berkyaruk ile Muhammed Tapar'ın ikinci defa savaşı sonrasında yakalanmış ve Berkyaruk tarafından öldürülmüştür. Burada vezirlikten azledildikten sonra hırsına yenilen Müeyyidülmülk, Muhammed Tapar'ı Berkyaruk'a karşı kıskırmış ve çeşitli entrikalarla kaos ortamı yaratmıştır. Tüm bunlardan haberdar olan Berkyaruk savaş sonrası onu yakalatmış ve yaptıklarını yüzüne vurmuş sonunda da öldürülmüştür. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 433-434.

şekilde azlettirip 488/1095 yılında vezirlik makamına gelmeyi başarmıştır.³⁸³ Nizârî İsmaililere düşman olan yeni vezirin, Hasan Sabbah'ın ve oluşumunun hoşuna gitmeyecek bir tayin olduğu aşikârdır. Bu sebeple Ramazan 488/Eylül 1095 senesinde Sultan Berkyaruk'a Nizârî İsmaililer tarafından bir suikast düzenlenmiştir.³⁸⁴ İbnü'l-Esîr Bu hadiseyi şöyle aktarmaktadır:

“Sultan Berkyaruk bu sene Ramazan ayında Sicistânlı maskeli biri tarafından pazısından yaralandı. Suikastçı yakalandı. Yine Sicistânlı olan iki kişi de O'na yardım etmişti. Suikastçı dövülünce kendisini iki kişinin azmettirdiğini itiraf etti. Daha sonra o iki kişi de suçlarını kabul ettiler. İkisi de fena halde dövülerek bu suikast için kendilerine kimin emir verdiğini ikrar etmeleri istendi; fakat ikisi de söylemediler, bunun üzerine bir filin ayakları altına atılmak gayesiyle getirildiler. Birisi filin ayakları altına atılınca: ‘Beni bırakın, size her şeyi haber vereceğim.’ dedi, onlar da bıraktılar. Bu defa arkadaşına dönüp: ‘Ey kardeşim! Nasıl olsa öldürüleceğiz, sırları ifşa ederek Sicistân halkını rezil etme.’ dedi. Sonunda her ikisi de öldürüldüler.”³⁸⁵

Nizârî İsmaililerin Nizamülmülk suikastı sonrasında düzenlemiş oldukları en önemli eylem Sultan Berkyaruk'a tertip ettikleri bu suikast girişimidir.³⁸⁶ Nitekim suikastın başarıyla sonuçlanmamasıyla failer sorgulanmış ve neticede öldürülmüşlerdir. Ancak suikastın gözdağı vermek amacıyla mı düzenlendiği yoksa gerçekten de Sultan'ın ölümden kıl payı mı kurtulduğu hakkında net bir bilgi yoktur.

Horasan Selçuklularının Fetret Dönemi olarak geçen bu dönemde taht kavgaları daima devam etmiş ve Berkyaruk kardeşleri Muhammed Tapar ve Sencer ile dönem dönem mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu mücadeleler esnasında Nizârî İsmaililer Selçuklu Devleti tarafından yer yer kullanılmıştır.³⁸⁷ Bu yüzden de Sultan Berkyaruk

³⁸³ Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 48; Özeydın, “Fahrülmülk, Ali b. Nizâmülmülk”, s. 99.

³⁸⁴ Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 85.

³⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 394-395.

³⁸⁶ Hodgson, “The İsmâ'ili State”, s. 445.

³⁸⁷ Hodgson, “The İsmâ'ili State”, ss. 443-44.

bazı zamanlarda İsmaililikle itham edilmiştir.³⁸⁸ Daha önce bahsettiğimiz üzere Horasan Emiri Altuntak'ın Naibi Muzaffer'in İsmaili olması bunda önemli bir etkidir. Nitekim İbnü'l-Esîr, Altuntak'ın bu ilişkisi sayesinde Sultan Berkyaruk'un 493/1100 yılında kardeşi Melik Sencer'e karşı yaptığı savaşta Emir Altuntak'ın birliği içerisinde beş bin Nizârî İsmaili olduğundan³⁸⁹ ve yine 494/1101 senesinde Muhammed Tapar'ın ordusunun Remle'de karagâh kurduktan sonra Dicle Nehri'nin iki kıyısında Berkyaruk ve Muhammed Tapar'ın askerlerinin birbirlerine ok atmaktan başka küfürler ettiğini ve Tapar'ın askerlerinin karşı kıyıda bulunan Berkyaruk'un askerlerine “*Ey Bâtınîler!*” şeklinde hitap ettiğinden bahseder.³⁹⁰ Ayrıca Sultan Berkyaruk, Muhammed Tapar'ı yahut Sencer'i destekleyen yani kendisine muhalif olan birçok emirin Nizârî İsmaililer tarafından katledilmesi sonucunda yapılan katliamdan sorumlu tutulmuş ve bu yüzden de İsmaililikle itham edilmiştir.³⁹¹

III. 3. 3. Sultan Berkyaruk Döneminde Nizârî İsmâîflere Karşı Düzenlenen Askeri Müdahaleler

Sultan Berkyaruk döneminde Nizârîlere karşı düzenlenen ilk askerî harekât 489/1096 yılında gerçekleşmiştir. Ehber³⁹² yakınlarında bulunan Vesnemkûh Kalesi'ni İsmaililer Zilkade-Zilhicce 484/Ocak-Şubat 1092 yılında ele geçirmiş ve bölge halkına zulmetmişlerdir. Sultan Berkyaruk dönemi geldiği vakit Nizârî İsmaililerin zulmüne dayanamayan halk onları Sultan'a şikâyet etmişler ve yardım dilemişlerdir. Bunun üzerine Berkyaruk Ehber'e asker yollamıştır. Sekiz ay süren muhasaradan sonra 489/1096 yılında şehir kurtarıldıktan başka buradaki bütün Nizârîler öldürülmüştür.³⁹³ Berkyaruk döneminde bu girişimden sonra bir süre İsmaililerin üzerine gidilememiş ve bu sebepten güç kazanmışlardır.

Nizârî İsmaililerin bu dönemde gerçekleştirdikleri kanlı eylemlerden dolayı halkın huzursuzluğu ve can güvenliğinden endişe etmesinin yanında Sultan'ın da

³⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 447-448.

³⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 428.

³⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 448.

³⁹¹ Hodgson, “The İsmâ'îli State”, s. 445.

³⁹² İran'ın Zencan Eyaletine bağlı, Zencan ile Kazvin arasında bulunan bir şehir. C. E. Bosworth, “Abhar”, *Encyclopædia Iranica*, C. I/2, s. 213-14.

³⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 444.

olaylara karşı kayıtsız kalması, İsmaili olmakla itham edilmesine sebebiyet vermiştir.³⁹⁴ Bazı emîrler bu durumu Berkyaruk'a arz etmek suretiyle eğer Nizârî İsmaililere karşı koymazsa telafisi mümkün olmayan bir sıkıntıya sürükleneceğini ve devletin otoritesinin yok olacağını söylemişlerdir.³⁹⁵ Bunun üzerine Sultan Berkyaruk 494/1101 senesinde Nizârî İsmaililere karşı harekete geçerek bizzat kendisinin kumanda ettiği bir birlikle Yezd'e yürümüş ve 300 kişiyi öldürmüştür.³⁹⁶ Burada Nizârîlerin lideri olduğu belirtilen Emîr Muhammed b. Düşmenziyâr b. Alâüddevle Ebû Cafer b. Kâkeveyh ise Sultan'ın elinden kaçmayı başarsa da ertesi gün yakalanmış ve öldürülmüştür. İbnü'l-Esîr bu hadiseyi şöyle aktarmaktadır:

“İşte bütün bu sebepler birleşince Sultan onların öldürülmesine ve kanlarının dökülmesine izin verdi, askerleriyle birlikte yola çıkıp peşlerine düştü ve Bâtînî bir cemaati çadırlarında yakaladı. Tanınmayanlar hariç kurtulan olmadı. Bâtînîlerin lideri olduğunu söyleyen Emîr Muhammed b. Düşmenziyâr b. Alâüddevle Ebû Cafer b. Kâkeveyh de kaçtı. Gece gündüz durmadan yol aldı, fakat ikinci gün karargâhta yolunu şaşırmış ve ne yapacağını bilmez bir hade bulunup öldürüldü. Çadırları yağmalandı, yanında hazır vaziyette silâhlar bulundu. Bâtın'likle itham edilenler dışarı meydana çıkarılıp öldürüldüler. Fakat bu arada Bâtînîlikle hiç ilgisi olmayan bazı şahıslar da düşmanlarının jurnalleriyle öldürüldüler.”³⁹⁷

Selçuklu Devleti Sultan Berkyaruk döneminin ilk faslında yaşanan taht mücadelelerinden dolayı Nizârî İsmaililerle mücadele etmekte zorlanmış ancak Sultan'ın İsmaililerin kanlı eylemlerine karşı önlem almak gerektiğine inanmasıyla birlikte askeri hamleler başlamıştır. Kardeşi Melik Sencer ile Nizârîlerle mücadele etmek için mütabakata varan Sultan Berkyaruk bu minvalde Nizârîlere karşı Emir

³⁹⁴ Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 89.

³⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 448.

³⁹⁶ Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 89.

³⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, 448.

Bozkuş (ö. 497/1104)³⁹⁸ ve Emir Çavlı Sakavu'nun (ö. 510/1116)³⁹⁹ yürüttüğü askerî harekâtlarla başarı elde etmiştir.

Melik Sencer, 494/1101 senesinde büyük bir ordu ile Emîr Bozkuş'u Kûhistan'a göndermiştir. Kûhistan'a ulaşana kadar rastladıkları bütün İsmailileri öldüren Emîr Bozkuş, daha sonra İsmaililerin bölgedeki en önemli ve müstahkem şehri olan Tabas'ı⁴⁰⁰ kuşatmış, fakat bir süre sonra kuşatmayı kaldırmış ve bölgeden ayrılmıştır.⁴⁰¹

Aynı sene Emir Çavlı Sakavu, Nizârî İsmaililerin Hûzistan bölgesindeki bir kısım kaleleri ele geçirdikten sonra yağmacılık faaliyetleri yaparak bölgeyi kaosa sürüklediklerini görünce planlı bir harekât yaparak onları yok etmek istemiştir. Buna göre Emir Çavlı'nın planı doğrultusunda ona bağlı bir kısım askerler, İsmaililerin yanına giderek Emir ile geçinemediklerini ve artık onunla beraber olmak istemedikleri söyleyerek İsmaililerin saflarına katılmışlardır. Emir Çavlı ise Porsukoğulları'nın kendi şehirlerini ele geçirmek istediğini ve onlara mukavemet gösteremeyeceğini, bu yüzden de Hemedân'a gideceğini İsmaililere ulaştırması için içlerinde bulunan adamlarına bildirmiştir. Onlar da Çavlı'yı öldürmek için bu fırsatı değerlendirmek istemiş böylece Çavlı'nın yolunu kesmişlerdir. Ancak bu esnada Çavlı'nın İsmaililerin içerisinde yer alan adamları saf değiştirmiş ve böylece 300 kişi kişilik İsmaili taifesi içlerinden yalnızca üç kişi dışında imha edilmiştir.⁴⁰²

³⁹⁸ Sultan Sencer'in en önemli Emîri'dir. İsmaililere düzenlediği bir seferden sonra ölmüştür. Emir Bozkuş hakkında detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 428-429, 449, 466, 487-488.

³⁹⁹ Emir Çavlı Sakavu hakkında detaylı bilgi için bkz. Merçil, *Fars Atabegleri: Salgurlular*, ss. 8-16; Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklu Devleti Emîri Atabeg Çavlı Sakavu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 38 (2003), s. 37-59.

⁴⁰⁰ Tahran'ın 950 km güneydoğusunda bulunan Tabas, Yezd Eyaletine bağlıdır.

⁴⁰¹ "Sultan Sencer'in en büyük emîri Emîr Bozkuş bu sene büyük bir ordu topladı, askerleri silâh ve teçhizatla takviye ettikten sonra İsmaililerin beldesine yürüyüp yağmaladı ve şehri harabeye çevirip pek çok Batıniyi öldürdü. Tabes'i muhasara edip sıkıştırdı, mancınıklarla taş yağmuruna tuttu, surların büyük bir kısmını tahrip etti. Tabes ahalisi güçsüz düştü, Bozkuş as kalsın kaleyi ele geçirecekti; fakat Bâtıniler çok miktarda rüşvet gönderip kendilerinden istediği şeylerden vazgeçmesini talep ettiler, o da Tabes'den ayrılıp onlarla uğraşmaktan vazgeçti. Bâtıniler derhal surların yıkılan yerlerini tamire başladılar, şehre silâh, erzak vs. yığdılar." İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 449. Ayrıca bkz. Hodgson, "The İsmâ'ili State", s. 445; Lewis, *Haşhaşiler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, ss. 93-94.

⁴⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 445-446; Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 8; Özaydın, *Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, ss. 90-91.

497/1103-1104 senesinde Emîr Bozkuş Kûhistan ve Tabas bölgelerine ikinci bir askerî harekât düzenlemiştir. Horasan bölgesinin askerleri ve gönüllülerinden müteşekkil bir ordu ile Nizârîlerin üzerine giden Emîr Bozkuş, Tabas'ı ve civar kaleleri köyleri tahrip etmiş ve birçok Nizârîyi öldürmüştür. Ancak sonrasında Melik Sencer'e bağlı bazı kişiler Bozkuş'u da ikna ederek Nizârîleri bir daha kale yapmamak, silah satın almamak, bozgunculuk ve mezhebe davet yapmamak kaydı ile kuşatmanın bitirilmesine yönelik söz aldılar.⁴⁰³

Görüldüğü üzere Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine Selçuklu Devleti'nin bir buhrana sürüklendiği, yaşanan taht kavgalarından dolayı Nizârî İsmaili tehlikesinin göz ardı edildiği aşikârdır. Bu sebeple Sultan Berkyaruk'un İsmaililere karşı saltanatının ilk yıllarında etkin bir önlem alamaması neticesinde İsmaililerin güçlendiği görülmektedir. Ayrıca bu dönemde İsmaililerin ilk defa bir Selçuklu sultanına suikast girişiminde bulunmaları da kayda değer bir vakadır. Nitekim devlet ricalinden öldürdükleri ilk kişi Nizamülmülk olmasına karşın Selçuklu sultanlarına daha önce hiçbir suikast girişimi olmamıştır. Her ne kadar Sultan Alparslan'ın ölümü konusunda bir muamma yaşansa da resmi olarak Selçuklu sultanlarına karşı ilk eylemlerini Berkyaruk'a karşı yapmışlardır. Nizârî İsmaililerin yıkıcı faaliyetler üzerine bina ettikleri egemenlik anlayışları çerçevesinde bir değerlendirme yapacak olursa kendilerine karşı çıkan ve faaliyetlerini engelleyen kişileri öldürdükleri bir gerçektir. Ancak burada Berkyaruk dönemine kadar merkezi idarenin başı tarafından tertip edilen siyasî ve askerî faaliyetleri O'nun adına yürüten, emîr-komutan ve vezirlerin hedef alındığı görülmektedir. Kanaatimizce merkezî idareye karşı sayıca az olan İsmaililer devletin ancak güç kaybettiği dönemde böyle bir suikast girişiminde bulunmuşlardır.

⁴⁰³ “Halkın büyük bir kısmı onlara emân verilmesine ve Bâtunilerle barış yapılmasına kızdular ve bundan dolayı Sencer'i ayıpladılar.” İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 487-488; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, TTK Yayınları, Ankara 2011, C. II, ss. 150-51; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 91.

III. 4. Sultan Muhammed Tapar Dönemi

Horasan Selçuklu Devleti'nin Sultan Melikşah'ın ölümüyle birlikte girdiği Fetret Dönemi'nin ikinci Sultan'ı Muhammed Tapar (474/1082-511/1118)⁴⁰⁴ olmuştur. Bu dönemde yaşanan taht mücadelelerinin neticesinde devletin hüküm sürdüğü topraklarda otoritesinin zayıflamasına ve Selçuklu Devleti'nin tamamen içeride vuku bulan hadiselerle yönelmesine sebep olmuştur.

Sultan Berkyaruk'un 2 Rebiülâhir 498/22 Aralık 1104 senesinde hastalanarak ölmüştür. Ölmeden kısa bir süre önce oğlu Melikşah'ı veliaht tayin etmiştir.⁴⁰⁵ Berkyaruk b. Melikşah sultanlığını tasdik ettirmek üzere Atabegi Emîr Ayaz eşliğinde 23 Rebîülâhir günü Bağdat'a ulaşmış, ancak bu sırada Musul'u kuşatmakla meşgul olan Muhammed Tapar Berkyaruk'un ölüm haberini aldıktan hemen sonra kuşatmayı sonlandırmış ve 23 Cemâziyelevvel 498/10 Şubat 1105'de Bağdat'a ulaşarak Melikşah'ın üzerine gitmiştir.⁴⁰⁶ Burada devlet erkânından bir kısım şahısların araya girmesiyle sıkıntı giderilmiş ve müzakereler yapılarak Muhammed Tapar'ın sultanlığı

⁴⁰⁴ Sultan Melikşah'ın Seferiyye Hatun ismindeki cariyesinden 18 Şâban 474/21 Ocak 1082'de doğan oğludur. Terken Hatun'un Sultan Melikşah'ın ölmesi üzerine oğlu Mahmud için giriştiği taht mücadelesi esnasında İsfahan'da yanında iken ağabeyi Berkyaruk'un yanına gitmiştir. Daha sonra Berkyaruk döneminde ağabeyi tarafından Gence Melikliğine atanmıştır. Burada vezirlik görevinden azledilen Müeyyidülmülk'ün kışkırtmalarıyla taht mücalesine girişen Muhammed Tapar Berkyaruk'a karşı isyan etmiş ve Selçuklu devletindeki Fetret Döneminin devam etmesine yol açmıştır. Berkyaruk ile kardeşi Muhammed Tapar arasında toplamda beş savaş vuku bulmuş ancak Berkyaruk'un hastalanarak ölmesiyle neticelenen süreçte Muhammed Tapar sultan olabilmıştır. Muhammed Tapar hakkında detaylı bilgi için bkz. Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri: Selçuklu Tarihi*, ss. 11–153; C. E. Bosworth, "Muhammed b. Melikşah", *EP² (İng.)*, C. VII , s. 408; Th. Houtsma, "Muhammed b. Melikşah", *İA*, C. VIII , s. 481–82; Abdülkerim Özeydin, "Muhammed Tapar", *DİA*, C. 30 , s. 579–81.

⁴⁰⁵ Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında 8 Cemâziyelâhir 496/19 Mart 1103 senesinde vuku bulan savaşta Muhammed Tapar'ın yenilmiştir. Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra çeşitli etkenlerin ve dışarıdan müdahalelerin sonucunda devletin taht kavgalarıyla kaosa sürüklenerek yok olma tehlikesini gören Berkyaruk ve Muhammed Tapar sulh yoluna gitmiş ve Rebîülâhir 497/Ocak 1104'de anlaşmaya varmışlardır. Buna göre Berkyaruk'tan sonra tahta Muhammed Tapar geçecek; ayrıca Sencer'in Horasan ve Mâverâünnehir'deki melikliği de devam edecektir. Böylece Selçuklu Devleti'nde yaşanan taht kavgaları son bulmuş ve nihayet devlet kaos ortamından çıkmış, saflar birleşmiştir. Ancak antlaşma yapıldıktan sonra Sultan Berkyaruk'un İsfahan'a geçerken hastalanması ve akabinde oğlu Melikşah'ı veliaht tayin etmesiyle antlaşmanın dışına çıkmıştır. Berkyaruk'un 2 Rebîülâhir 498/22 Aralık 1104'de ölmesiyle birlikte Selçuklu Devleti'nde yeni bir taht kavgası ortaya çıkmıştır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 481-483, 489.

⁴⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 494.

meşru hale gelmiştir. Böylece Muhammed Tapar 26 Cemâziyelevvel 498/13 Şubat 1105’de Horasan Selçuklu Devleti’nin yeni sultanı olmuştur.⁴⁰⁷

III. 4. 1. Sultan Muhammed Tapar Döneminde Nizârî İsmâîlîlerle Yapılan Mücadeleler

Sultan Muhammed Tapar tahta geçtikten sonra ilk iş olarak Nizârî İsmaililerin ortadan kaldırılması için harekete geçmiştir. Nitekim Selçukluların Fetret Dönemi’nde Nizârîler taht kavgaları ve isyanlarla uğraşan devletin takibinden kurtulmuş, Alamut’ta oluşturdukları merkezî yönetimden sonra birçok müstahkem kaleyi ele geçirerek etkinliklerini artırmaktan başka sayıca da çoğalmışlardır.⁴⁰⁸ Bu sebeple Sultan Muhammed Tapar önce devlet kademelerinde yer alan Nizârîleri tesbit ettirmiş ve önlem anlam için Iraklıları görevden uzaklaştırarak yerlerine Horasanlıları göreve getirmiştir.⁴⁰⁹ Muhammed Tapar bu dönemde Nizârîlere karşı beş tane askerî hareket düzenlemiştir. Özellikle merkezleri olan Alamut Kalesi ortadan kaldırılsa Nizârî İsmaililerin bertaraf edileceği kanısında olan sultan, önce Şahdiz’e sonrasında ise Tekrit ve Alamut Kalelerine yönelik seferler tertip etmiştir.

III. 4. 2. Muhammed Tapar’ın Şahdiz Kalesine Düzenlediği Sefer ve Sultan’a Suikast Girişimi

Sultan Muhammed Tapar ilk olarak Nizârîlerin önemli kalelerinden olan Şahdiz’e⁴¹⁰ bir sefer düzenlemiştir. Şahdiz Kalesi Sultan Melikşah döneminde inşa

⁴⁰⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, C. 8, s. 494.

⁴⁰⁸ “Bu sene Beyhak yöresinde Turayşit Kasabası’nda bulunan birçok Bâtînî harekete geçip o bölgede geniş çapta yağma ve talan yaptılar. Pek çok kişiyi öldürdüler, mallarını yağma ettiler ve kadınlarını esir aldılar. Eski anlaşmayı hiçe saydılar. Bu sene Bâtînî faaliyetleri arttı, durumları güçlendi. Sultanların kendileriyle uğraşmamasından faydalanarak diledikleri şahısları öldürmekten geri durmadılar. Bu sene Mâverâünnehr, Horasan, Hindistan ve diğer yerlerden gelen hacı kabileleri Huvâr-ı Rey’de toplanmışlardı. Bâtînîler seher vaktinde onların üzerine hücum edip kılıçtan geçirdiler, diledikleri gibi öldürdüler. Mallarını ve hayvanlarını ganimet aldılar, hiçbir şey bırakmadılar. Bâtînîler Şâfîilerin ileri gelen reislerinden Ebû C’afêr b. el-Meşşât’ı da bu sene öldürdüler. Rey’de müderrislik yapar ve halka vaaz ederdi. Kürsüden iner inmez bir Bâtînî gelip O’nu öldürdü.” İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, C. 8, ss. 498-499.

⁴⁰⁹ el-Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, ss. 94-95.

⁴¹⁰ Dizkûh olarak da geçer. İsfahan’ın 8 km güneyinde bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Farhad Daftary, “Dezkuh”, *Encyclopædia Iranica*, V. VII , p. 354.

edilmiş bir kaledir.⁴¹¹ Ancak kale Abdülmelik b. Attaş'ın oğlu Ahmed tarafından ele geçirilerek Nizârî İsmaililerin en önemli merkezlerinden biri haline getirilmiştir.⁴¹² Şahdiz Kalesi'nin ele geçirilmesinden sonra bölgede ciddi bir taraftar kitlesi toplayan Nizârîler, birçok insanı katletmek yanında halktan vergi toplamış ve yağmacılık faaliyetlerinde bulunmuşlardır.⁴¹³

Nizârîlerin giderek güçlenmesinin önüne geçmek isteyen Sultan Muhammed Tapar, yaşanan hadiselerin üzerine Nizârîlerin faaliyetlerinden dolayı onlardan intikam almak isteyen bölge halkının da destek vermesiyle birlikte 6 Şaban 500/2 Nisan 1107 senesinde Şahdiz kalesini kuşatmıştır.⁴¹⁴ Muhammed Tapar kalenin ele geçirilmesi ve Nizârîlerin yok edilmesi konusunda ısrarcı davranarak muhasarayı devam ettirmiş, böylece gün geçtikçe Nizârîlerin erzakları tükenmiştir. Bunun üzerine Nizârîler muhasarayı kaldırmak ve erzak sıkıntısını gidermek üzere hile yoluna başvurmuşlardır. Sultan'ın yanında yer alan din adamlarına itikadî anlamda aynı yörengede olduklarını, yalnızca imamet (halifelik) hususunda ayrıldıklarını bu sebeple de Sultan'ın onlarla harp etmesinin caiz olup olmadığını sordurmuşlardır. Bunun üzerine âlimlerin çoğu onların doğru yolda olmadığını ve sapkınlıklarını ispat ederek öldürülmelerinin gerekliliği üzerine fetva vermişlerdir.⁴¹⁵ Nizârîlerin bu oyalama taktiği bir süre başarılı olmuşsa da Muhammed Tapar'ın onların yaptıkları hilenin farkına varmasıyla birlikte muhasaraya devam edilmiştir. Nihayet Nizârîler Şahdiz Kalesi'ni vermeye razı olmuşlardır.⁴¹⁶ Ancak Şahdiz Kalesi'ni teslim etmek karşılığında Hâlican Kalesi'ni istemişler ve buraya gitmeden evvel toparlanmak üzere

⁴¹¹ İbnü'l-Esîr Şahdiz Kalesi'nin inşa edilmesini şöyle nakletmiştir: "Rumların ileri gelenlerinden biri Sultan Melikşah'ın yanına gelip Müslüman olmuş ve saflarına katılmıştı. Sultan bir gün ava çıktı, av sırasında iyi cins bir av köpeği yanından kaçıp bu kalenin bulunduğu dağa doğru gitti. (Henüz kale inşa edilmemiştir.) Sultan ile yanındaki Rum asıllı şahış köpeği takip ederek dağa çıktılar ve köpeği kalenin inşa edildiği yerde buldular. Rum asıllı şahış Sultan'a: 'Eğer bizim yanımızda böyle bir dağ olsaydı üzerine istifade edeceğimiz bir kale yapardık.' dedi. Bunun üzerine Sultan orada bu kalenin yapılmasını emretti. Nizâmü'l-Mülk her ne kadar mani olmak istediye de Sultan O'nun sözünü dinlemedi, kalenin inşası tamamlandıca da buraya bir dizdar tayin etti." İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 442.

⁴¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 443.

⁴¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 526; Hodgson, *The Order of Assassins: The Struggle of the Early Nizârî Ismâ'îlîs Against the Islamic World*, s. 88.

⁴¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 526; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 79.

⁴¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 527.

⁴¹⁶ Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 80.

Sultan'dan zaman istemişlerdir. Sultan Muhammed Tapar bu teklifi kabul etmiştir. Nizârîler burada Sultan'ın veziri Sadülmülk'ten destek almışlardır. Hatta kalenin düşeceği sıra Sadülmülk'e haber yollayan Nizârîlere direnmeleri gerektiği hususunda telkinlerde bulunmaktan başka Sultan'a suikast düzenleyeceğini de onlara bildirmiştir.⁴¹⁷ Sultan Muhammed Tapar'ın veziri olmasından dolayı O'nun yapacağı herşeyden haberdar olan Sadülmülk; Sultan'ın düzenli olarak kan aldırıldığını (hacemat) bildiği için bu işi yapan kişiyi suikastçı olarak ayarlamıştır. Bir şekilde Sultan'a ulaşan bu haber sonucunda hacematçı sorguya çekilmiş ve bu suikast girişiminin Sadülmülk tarafından tertip edildiği öğrenilmiştir. Bunun üzerine Sultan önce hacematçısını ardından da Sadülmülk'ü öldürtmüştür.⁴¹⁸ Sadülmülk ile daima irtibatta olan İbn Attaş, vezirin kendilerine ihtiyaçları olan erzak ve mühimmatları temin etmesiyle birlikte Selçuklu askerlerine karşı yeni bir direniş hazırlığına girişmiştir. Bunu haber alan Muhammed Tapar derhal Hâlican'daki kalenin yıkılmasını emretmiş ve sözünde durmadıkları için 22 Zilkade 500/15 Temmuz 1107'de kaleyi yeniden kuşatmıştır. İbn Attaş'ın adamlarından bir tanesi öldürüleceklerini anlayınca kaleden kaçmış ve Muhammed Tapar'a sığınmıştır. Onun yönlendirmesiyle kaleye çıkılacak bir bulan Selçuklu askerleri kaleyi ele geçirmiş ve İbn Attaş yanından bulunanlarla birlikte öldürülmüştür.⁴¹⁹

⁴¹⁷ Sadülmülk bir süredir İsfahan'ın ileri gelenleri tarafından Nizârî İsmaili olmakla itham edilmiştir. Ancak Sultan ona olan güveninden dolayı önceleri bu ithamlara kulak asmamıştır. el-Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları*, ss. 91–93; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 81.

⁴¹⁸ El-Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 93; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 530.

⁴¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 525-528.

III. 4. 3. Ahmed b. Nizâmü'l-Mülk ve Emîr Çavlı'nın Alamut Seferi

Nizârî İsmaililerin sahip olduğu önemli kalelerden biri olan Şahdiz'in Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar tarafından ele geçirilmesiyle birlikte önemli bir başarı elde edilmiştir. Bundan başka Muhammed Tapar, Muharrem 503/Ağustos 1109 senesinde Hasan Sabbah'ı ve Alamut'u ele geçirerek Nizârîleri yok etmek istemesi üzerine yeni veziri Ahmed b. Nizamülmülk⁴²⁰ ve Emîr Çavlı'yı Alamut üzerine sefere çıkmaları için görevlendirmiştir. Ancak muhasara kış aylarına gelindiği vakit sonuçlanmayınca ağır hava şartları nedeniyle kaldırılmıştır.⁴²¹ Ahmed b. Nizamülmülk'ün Nizârîlere karşı olan tutumundan dolayı Şaban 503/Şubat-Mart 1110 senesinde suikast düzenlenmiş, vezir ölmese de yaralanmıştır.⁴²²

III. 4. 4. Emir Ânûştekin Şîrgîr'in Seferleri

Muhammed Tapar'ın Alamut'u ele geçirmek için görevlendirdiği Ahmed b. Nizâmü'l-Mülk ve Emîr Çavlı'nın 503/1109 yılındaki seferin hava şartları nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Cemâziyelevvel 505/Kasım-Aralık 1111 senesinde oğlu Melik Tuğrul'un Atabeg'i Emir Ânûştekin Şîrgîr'i Nizârî İsmaililerin üzerine göndermiştir.⁴²³ Emir Ânûştekin Rudbar'da, Nizârîlerin olası bir kuşatma öncesinde yiyecek depolamalarını engellemek için onlara ait tarlalardaki ekinlere zarar vermiştir. Burada yer alan Kelâm Kalesini ve Bîre Kalesini⁴²⁴ aynı sene ele geçirmiş ve kale komutanı olan Emîr Ali b. Musa direniş göstermeden kaleyi teslim ettiği için emân verilmiş ve yanındakilerle birlikte Alamut'a gitmelerine izin verilmiştir.⁴²⁵

⁴²⁰ Ahmed b. Nizâmü'l-Mülk 500/1107 senesinde Sadülmülk'ün yerine vezir olmuştur. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 530-531. Ancak 504/1111 senesinde Muhammed Tapar tarafından azledilerek yerine el-Hatîr Muhammed b. el-Hüseyn tayin edilmiştir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 564.

⁴²¹ Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 82.

⁴²² "Vezir Nizâmü'l-Mülk bu sene (503/1110) Şaban ayında camiye gitti, bu sırada Bâtınîler hançerlerle saldırarak, boynundan yaraladılar. Bir süre hasta yattı, sonra iyileşti. O'nu yaralayan bir Bâtınî yakalanıp şarap içirilerek sarhoş edildi, sonra da arkadaşlarının kim olduğu soruldu. Bâtınî, el-Me'mûniyye mescidindeki bir cemaati itiraf etti, bunlar da yakalanıp öldürüldü." İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 560.

⁴²³ Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri: Selçuklu Tarihi*, ss. 82-83.

⁴²⁴ Bîre Kazvin'e yaklaşık 30-35 km (7 fersah, 20 mil) uzaklıkta bulunur. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 596; Hodgson, *The Order of Assassins*, s. 97.

⁴²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 596.

Emîr Ânûştekin'in başarılı hamlesinden yaklaşık altı sene sonra Sultan Muhammed Tapar Alamut'un ele geçirilmesi için yeni bir sefer tertip etmiştir. Sultan, Ânûştekin'e; Karaca, Gündoğdu, İl-Kavşut ve Bozan gibi önemli komutanlarını birlikleriyle birlikte tahsis etmiş⁴²⁶ ve Ânûştekin güçlü bir birlikle Rebiülevvel 511/13 Temmuz 1117 senesinde Alamut üzerine sefere çıkmıştır.⁴²⁷ Emîr Ânûştekin kalenin müstahkem bir konuma sahip olmasından dolayı muhasaranın ne kadar süreceğini bilmediği için hava şartlarını da göz önünde bulundurarak askerlerin ve komutanların barınmaları için evler/barınaklar yaptırmıştır. Ayrıca Alamut'un kesin olarak ele geçirilmesini isteyen Sultan Muhammed Tapar kuşatma boyunca Ânûştekin'e gerekli olan erzak, zahire (uzun süre saklanabilen tahıl) ve asker takviyesi göndermiştir. Bu sayede uzun sürebilecek olan muhasaranın başarıyla sonuçlanabilmesi hedeflenmiştir. Muhasara devam ederken Nizârîlerin kaledeki erzakları tükenmiş ve Hasan Sabbah⁴²⁸ bu sebeple zor duruma düşmüştür. Zilhicce 511/Mart 1118'e kadar süren muhasara başarılı bir şekilde ilerlemiş ve Alamut neredeyse düşecek duruma gelmiştir. Ancak Muhammed Tapar'ın beklenmedik bir şekilde ölmesiyle Alamut'un muhasarası kaldırılmış, Hasan Sabbah ve Nizârîler bu sayede bir kez daha kurtulmuştur.⁴²⁹ İbnü'l-Esîr bu hadiseyi şöyle aktarmıştır:

“Bâtînîler zor durumda kaldılar, yanlarında hiç yiyecek kalmadı. (Hasan-ı Sabbâh adam başı günlük bir ekmek parçasıyla üç ceviz veriyordu.) Muhasaranın şiddetlendiğini görünce kadınlarını ve çocuklarını emân dileyerek kaleden indirdiler. Kendilerine ve adamlarına çekip gitmeleri için müsaade edilmesini ve emân verilmesini istediler. Anuştekin onların bu isteklerini kabul etmedi ve hepsinin açlıktan kırılmaları gayesiyle geri gönderdi. Bâtînîler artık daha fazlasına tahammül edemeyecekleri bir duruma düşmüşlerdi ki tam bu sırada Sultan Muhammed'in ölümü haberi geldi. Bunu duyan Bâtînîlern cesareti arttı, moralleri düzeldi. Sultan'ın

⁴²⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 318.

⁴²⁷ Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri: Selçuklu Tarihi*, s. 83.

⁴²⁸ “Hasan Sabbah adam başı günlük bir ekmek parçası ve üç ceviz veriyordu.” İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 597.

⁴²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 597; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 318-319; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri: Selçuklu Tarihi*, s. 83-84.

ölüm haberi Alamut'u muhasara etmekte olan askerle onlardan bir gün sonra ulaştı. Anuştekin, 'Muhasarayı kaldırıp gidersek ve bu durum onların kulağına giderse kaleden inip üzerimize gelirler ve hazırladığımız bunca yiyecek ve zahireyi alırlar; yapılacak en doğru iş Alamut'u fethedinceye kadar muhasarayı sürdürmektir. Muhasaraya devam etmeyeceksek bile hiç olmazsa üç gün burada kalarak hazırlanıp biriktirdiğimiz erzak ve diğer ağırlıklarımızı ileri geçirmeliyiz; götüremeyeceğimiz şeyleri de düşmanın eline geçmesin diye yakmalı ve ancak ondan sonra buradan ayrılmalıyız.' dedi. Askerler Anuştekin'in sözlerini duyunca doğru söylediğine inandılar, birlik ve beraberlik içinde hareket etmeye karar verdiler; fakat akşam olunca birbirleriyle istişare etmeden çekip gittiler. Şirgîr'den (Anuştekin) başka kimse kalmadı. Bâtınîler kaleden inip O'nun üzerine gittiler. Anuştekin onlara karşı kendini savunup savaştı, asker ve adamlarından geride kalanlar da Anuştekin'i himaye ettiler. Sonra O da askerlere katılıp çekildi. Anuştekin de kaleden ayrılınca Bâtınîler orada kalan eşyayı ganimet aldılar."⁴³⁰

Bundârî bu hususta farklı bir şey anlatmaktadır. Ona göre Alamut'un muhasarasının kaldırılmasının müsebbibi olarak Muhammed Tapar'ın ölmeden önce Hâcib-i Kebîr⁴³¹ olarak tayin ettiği Emîr Ali b. Ömer'in veziri Ebû'l-Kasım Dergüzîni göstermiştir. Dergüzîni'nin Nizârî olduğundan da bahseden Bundârî ayrıca onlara yardım etmeye söz verdiği ve muhasarayı kaldırmak için Anuştekin'in hile yolu ile geri gelmesini sağladığını söylemiştir.⁴³²

Sonuç olarak bakıldığı zaman Muhammed Tapar döneminde Nizârî İsmaililer'e karşı defaatle seferler düzenlenmiş ve kararlı bir şekilde mücadele edilmiştir. Şahdiz Kalesi'nin ele geçirilmesiyle Nizârîlerin direnci kırılmıştır. Alamut'un ele geçirilmesi için özellikle Emîr Ânûştekin'in akılcı yaklaşımları sayesinde daha evvel Vezir

⁴³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 597.

⁴³¹ Vezirlik makamından sonraki en yetkili görevlidir. Detaylı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilâtı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, ss. 51-54.

⁴³² El-Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 112-114, 116-117, 137.

Ahmed b. Nizamülmülk ve Emir Çavlı'nın hava şartlarına bağı olarak yaşadıkları başarısızlık göz önünde bulundurularak çeşitli önlemler alınmış ve bu sayede Alamut'un ele geçirilmesi kolaylaşmıştır. Ancak Alamut'un düşmesine yakın bir vakitte Sultan'ın ölümü, muhasaranın kaldırılmasına ve nihayetinde Hasan Sabbah önderliğindeki Nizârîlere bir kez daha Selçuklu tehlikesinden kurtulmalarına olanak sağlamıştır. Bundarî'nin aktardıklarından yola çıkarsak, Nizârîlerin Selçuklu Devlet kademelerinin önemli mevkilerinde bulunan eşhasın kendi nam-ı hesaplarına hareket etmeleri yahut kendilerinden olmaları için girişimde buldukları görülmektedir. Böylece Hasan Sabbah ve örgütünün varlıklarını sürdürebilmek için yalnızca savunma stratejisi üzerine kurgulanmış bir yapılarının olmadığını, aksine karşı istihbarat dâhil stratejik bütün yöntemlere yöneldiklerini söylememiz gerekir ki bu da; Selçuklu Devleti'nin yaşadığı otorite zayıflığını ve buna bağı olarak istihbarat faaliyetlerin doğru yürütülmediğinin açık bir göstergesidir.

III. 5. Sultan Sencer Dönemi

Sultan Muhammed Tapar 24 Zilhicce 511/18 Nisan 1118'de ölmesiyle birlikte valiaht olarak bıraktığı oğlu Mahmud (498/1105-525/1131)⁴³³ tahta çıkmıştır. Mahmud tahta çıktığında henüz on üç yaşında olması hasebiyle yaşının getirdiği tecrübesizlikle Hâcib-i Büzürg Ali Bâr ve kâtibi Ebü'l-Kâsım Dergezî'nî gibi bazı devlet adamları ve emîrlere tarafından amcası Sencer'e (479/1086-552/1157)⁴³⁴ karşı kışkırtılmıştır.⁴³⁵ Böylece Mahmud ile Sencer arasında yeni bir taht mücadelesi başlamıştır. Muhammed Tapar'ın ölümünün ardından oğlu Mahmud'un sultan ilan edilmesiyle Sencer de 22 Safer 512/14 Haziran 1118'de sultanlığını ilan etmek suretiyle yeğeni Mahmud'un üzerine gitmiş ve 2 Cemâziyelevvel 513/11 Ağustos 1119 günü Sâve dolaylarında gerçekleşen savaşta yeğenini bertaraf ederek Horasan Selçukluları'nın yeni sultanı olmuştur.⁴³⁶

III. 5. 1. Sultan Sencer Döneminde Nizârî İsmâîlîler

Muhammed Tapar döneminde Selçukluların yürüttüğü askerî harekâtlar neticesinde aldıkları darbelerle direnci kırılan Nizârîlerin, sultanın ölümüyle birlikte toparlanma aşamasına girerek herhangi bir eylem yapmadıkları görülmektedir.⁴³⁷

⁴³³ Mugîsü'd-dünyâ ve'd-dîn yemînü emîri'l-mü'minîn Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Muhammed Tapar b. Melikşâh es-Selcûkî. Muhammed Tapar'ın oğlu olan Mahmud, amcası Sencer ile giriştiği taht mücadelesinde mağlup olmuş ancak Sencer onu affederek Irak Selçuklu Devleti'nin başına geçirmiş ve erkek çocuğu olmadığı için de kendisine valiaht tayin etmiştir. Mahmud b. Muhammed Tapar hakkında detaylı bilgi için bkz. C. E. Bosworth, "Mahmud b. Muhammad b. Malikshah", *EP²(İng.)*, C. VI , s. 63–64; M. Th. Houtsma, "Mahmûd", *İA*, C. VII , s. 170–71; Abdülkerim Özeydin, "Mahmûd b. Muhammed Tapar", *DİA*, C. 27 , s. 371–72. Irak Selçukluları hakkında bkz. Faruk Sümer, "Irak Selçukluları", *DİA*, C. 36 , s. 387.

⁴³⁴ Ebü'l-Hâris es-Sultânü'l-a'zam Muizzü'd-dünyâ ve'd-dîn Ahmed Sencer b. Melikşâh es-Selcûkî. Horasan Selçukluları'nın son Sultan'ı olan Sencer, Melikşâh'ın Suriye'ye düzenlediği sefer esnasında 479/1086 senesinde Sincar'da doğmuştur. İsmi doğduğu yer ile alakalı olması ihtimaliyle birlikte Sanç-ar (eski Türkçe'de "bir şeyi batırmak, saplamak" manasına gelmektedir. Kâşgarlı-Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk, TDK Yayınları*, çev. Besim Atalay, Ankara 2018, C. III, s. 420; Kâşgarlı-Mahmud, *Divânü Lügâti't-Türk, TDK Yayınları*, ed. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, Ankara 2018, s. 522.) kelimesinden gelmesi de muhtemeldir. Sultan Sencer'in ismi hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Altay Köymen, "Sencer", *İA*, C. X , s. 487. Sultan Sencer hakkında detaylı bilgi için bkz. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, C. II, ss. 5–466; Köymen, "Sencer", ss. 486–93; C. E. Bosworth, "Sandjar", *EP²(İng.)*, C. IX , s. 15–17; Abdülkerim Özeydin, "Sencer", *DİA*, C. 36 , s. 507–11.

⁴³⁵ El-Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 115.

⁴³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 612–16.

⁴³⁷ Daftary, *İsmaililer* , ss. 511–12.

Sencer'in Selçuklu Sultanı olmadan evvel henüz Horasan Meliki iken Muhammed Tapar'ın Nizârî İsmaililere karşı başlattığı harekâtlarda önemli görevlerde bulunmuş ve Nizârîlere karşı çeşitli başarılar elde etmiştir. Özellikle önemli komutanlarından olan Emir Bozkuş'u Kûhistan ve Tabas'a göndererek İsmailileri bertaraf etmesi ile başlayan mücadele sürecinde Sencer'in büyük başarıları vardır.

Sultan Sencer'in 497/1103-1104 senesinde komutanı Emîr Bozkuş'un Kûhistan ve Tabas bölgelerindeki Nizârî İsmaililere karşı elde ettiği başarı sonrasında Nizârîlerle anlaşarak sulh yapılmıştır.⁴³⁸ Yapılan sulhtan sonra Sultan Sencer, Hasan Sabbah'ın ölümüne kadar Nizârîlere karşı askerî bir müdahale gerçekleştirilmemiştir. Bunun en önemli sebebi ise bu dönemde Hasan Sabbah'ın Selçuklu Sultanı'nın yanına dahi adamlar yerleştirecek kadar güç kazanması ve Selçukluların zafiyet göstermesidir. Nitekim Cüveynî bu husus hakkında şunları söylemiştir:

“Sultan Sancar, tahta kesin olarak oturunca onların kökünü kazıma için önce Kuhistan'a ordu gönderdi.⁴³⁹ Yıllarca şiddetli savaşlar oldu. Zor durumda kalan Hasan-ı Sabbah, barış için Sultan Sancar'a birkaç defa elçi gönderdiyse de Sultan kabul etmedi. Normal yollardan amacına ulaşamayacağını anlayan Hasan-ı Sabbah hile yoluna başvurdu. Kendisini Sultan'ın yanında savunmaları için Sultan'ın yakınlarından (havas) bir grubu vaadlerle aldattı. Sultan'ın hademelerinden birine parayla birlikte bir bıçak gönderdi. Hizmetçi Sultan gece sarhoş olarak uyuduğu zaman bıçağı yatağının karşısında bir yere koydu. Sultan, sabah kalkıp o bıçağı orada görünce endişelenmeye başladı. Kimseden şüphelenmediğinden o işi gizlice araştırması için bir adam görevlendirdi. O sırada Hasan-ı Sabbah, Sultan'a bir elçi göndererek, 'Eğer ben Sultan'ın iyiliğini düşünmeseydim, sert yere konmuş olan bıçağı, onun

⁴³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 487-488; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, C. II, s. 151.

⁴³⁹ Cüveynî'nin bahsettiği bu hadise Emir Bozkuş'un 497/1103-1104'te gerçekleştirdiği sefer olabileceği gibi Sultan'ın tahta çıktıktan sonra gerçekleştirdiği yeni bir sefer de olabilir.

yumuşak göğüsüne saplatırdım.’ dedi. Bunun üzerine Sultan korkarak onunla barışa yöneldi.’⁴⁴⁰

Cüveynî bu anlattıklarından başka Alamut’taki kütüphanede Sultan Sencer’in Nizârîlerle alakalı birkaç fermanına rastlandığını ve bu fermanlarda Sultan’ın Nizârîleri ve Hasan Sabbah’ı barışa ve dostluğa davet ettiğini, onlara karşı sabır gösterip iyi geçinmek niyetinde olduğundan bahsetmiştir.⁴⁴¹

Anlatılanlardan yola çıkarsak Hasan Sabbah’ın Selçuklu Sultanı’na karşı tertiplediği bu olay sayesinde Selçuklu baskısından kurtulduğunu ve nitekim Sultan Muhammed Tapar’ın gerçekleştirdiği askerî faaliyetlerin sürdürücüsü olarak gördüğü Sencer’i de böylece ölümüne kadar (6 Rebiülahir 518/ 23 Mayıs 1124) kendisinden uzak tutmayı başardığını söyleyebiliriz.

⁴⁴⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 559; Lewis, *Haşhaşiler*, ss. 101–103; Daftary, *İsmaililer*, ss. 518–19; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. II, ss. 155–56.

⁴⁴¹ “Sancar onlara ait olan Kumiş bölgesinde bulunan mülklerinin haracından 3 bin dinar eksiltti. Girdkuh’un eteğinden geçerlerken alınan bac’dan onlara verilecek olan miktarı belirledi. Çünkü Mülhidler, oradan geçen herkesten bir miktar vergi alırlardı. O usul şimdiye kadar devam etti. Alamut’un fethi sırasında oradaki kütüphanede Sancar’ın birkaç fermanına (menşur) rastladım. Sancar, o fermanlarda onları barışa ve dostluğa çağırıyordu. Buradan Sultan Sancar’ın onlara karşı büyük bir sabır gösterdiğini ve onlarla iyi geçinmek niyetinde olduğunu anladım.” Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 559; Hodgson, *The Order of Assassins: The Struggle of the Early Nizârî Ismâ’îlîs Against the Islamic World*, s. 101; Lewis, *Haşhaşiler: İslâm’da Radikal Bir Tarikat*, ss. 102–103; Daftary, *İsmaililer*, s. 519. Buradan hareketle Hasan İbrahim Hasan da şöyle bir bahis anlatmıştır: “Fedâîlerin arzularını tahakkuk ettirmeleri ve gayelerine ulaşmaları için, çoğu kere sadece tehditleri yeterdi. Meselâ, herhangi bir lider onlara ait bir kale üzerine hücumla geçmek istediğinde, sabahleyin yatağından kalkınca yanı başında yere saplanmış bir hançer görürdü. Bu hançere bağlanmış bir kâğıt parçası üzerine yazılan tehdit ifadeleri, bu komutanın taaruz kararından dönmesine kâfi gelirdi.” Hassan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 1986, C. 5, s. 336.

III. 5. 2. Sultan Sencer'in İran'da Nizârî İsmâîlilere Karşı Tertiplediği Askerî Harekâtlar

Hasan Sabbah'ın ölmeisyle birlikte yerine geçen Kiya Buzurg Ummid, Hasan Sabbah'ın son dönemde uyguladığı sulh politikasından vazgeçerek terkardan eylemsel faaliyetlere yönelmiştir.⁴⁴² Nitekim Hasan Sabbah'ın sulh politikasının sebebi de daha evvel anlattığımız üzere Sultan Muhammed Tapar döneminde alınan ağır darbelerin yaralarını sararak daha güçlü bir şekilde hareket etmek için yapılmıştır.

Sultan Sencer döneminde Hasan Sabbah'ın ölümünden sonra yerine geçen Buzurg Ummid'in iki taraf arasında gerçekleşen uzun soluklu sulhu bozmasıyla birlikte Sultan'ın veziri Kâşânî (ö. 521/1127)⁴⁴³ tarafından 520/1126 senesinde Nizârilere karşı bir sefer düzenlenmesi gerektiği düşünülmüştür.⁴⁴⁴ Bu çerçevede vezir Kâşânî Nizârilere karşı cihad ilân etmiş ve görüldükleri her yerde öldürülmelerini, mallarının yağmalanmasını ve kadınların da esir alınmasını emretmiştir. Bundan sonra vezir, Turayşis ve Nişabur'a bağlı Beyhak şehirlerine ordular sevk etmiş ve bölgede çok sayıda Nizârî öldürülmüştür.⁴⁴⁵

Vezir Kâşânî'nin Nizârilere üzerine taviz vermeden gittiği bu dönemde Nizârilere tıpkı Nizamülmülk'e yaptıkları gibi bir suikast tertipleme üzere hazırlık

⁴⁴² Nizârî İsmâîlilerin Hasan Sabbah sonrasında ilk tepki gördükleri yer Diyarbekir'dir. İbnü'l-Esîr'in belirttiği üzere 518/1124-1125 senesinde Diyarbekir halkı, burada gün geçtikçe sayılarının çoğalmasıyla birlikte Nizârî İsmâîlilerin buradaki faaliyetlerinden rahatsız olarak onlara karşı bir tepki vermiş ve ayaklanmışlar ve 700 civarında Nizârîyi öldürmüşlerdir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 9, s. 47.

⁴⁴³ Ebû Nasr Muînüddîn Nasîrü'd-devle Muhtassü'l-mülk Ahmed b. Fazl b. Mahmûd-i Kâşî. Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 9, ss. 53, 65; Mehemt Kanar, "Muînüddîn-i Kâşî", *DİA*, C. 31, s. 90-91; Özgür Tokan, "Sultan Sencer Dönemi (1118-1157) Selçuklu Vezirleri", *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. I, S. 1 (2018), s. 156-157.

⁴⁴⁴ Nizârilere karşı mücadelenin başlatılmasını sağlayan Sultan Sencer değildir. Onun namına Vezir Kâşânî tarafından başlatılmıştır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 9, ss. 53; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, C. II, ss. 151-52.

⁴⁴⁵ Bu bölgedeki Nizârî lideri olan el-Hasan b. Semîn de yağmadan kaçarak kendini minareden aşağıya atmış ve intihar etmiştir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 9, s. 53-54; Hodgson, *The Order of Assassins*, pp. 101-102. Ancak Nizârilere uğradıkları bu saldırılar karşısında geri çekilmek yerine Talikan'da bulunan birkaç önemli kaleyi ele geçirmişlerdir. Hodgson, *The Order of Assassins*, p. 102 (n. 11). 520/1127 senesinde Emir Şirgîr'in yeğeni Asil bir orduyla Rudbar'a düzenlediği seferde yenilmiştir. Aynı sene Rudbar'a bir sefer daha düzenlenmiş ve Nizârilere Selçuklu ordusunun geri çekilmesini sağlamıştır. Emirlerden ise Temurdoğan'ı esir alarak Alamut'a götürmüşlerdir. Daha sonra Temurdoğan Sultan Sencer'in isteği üzerine serbest bırakılmıştır. Daftary, *İsmâîliler*, s. 523.

yapmışlar ve nihayet Rebiülahir 521/Nisan-Mayıs 1127 senesinde veziri katletmişlerdir.⁴⁴⁶ Vezirinin öldürülmesinden sonra Sultan Sencer, 521/1127 senesinde vezirinin intikamını almak üzere Horasan'a bir sefer düzenlenleyerek Nizârî İsmaililere üzerine gitmiştir ve İbnü'l-Esîr'e göre burada yaklaşık 10.000 Nizârîyi öldürmüştür.⁴⁴⁷

Sultan Sencer, 528/1133-1134 senesinde Girdkûh Kalesi'ne Emîr Erkuş önderliğinde bir ordu göndermiştir. Erkuş kaleyi uzun süre muhasara altında tutarak Nizârîlerin erzaklarının tükenmesini beklemiştir. Bir süre sonra Nizârîlerin erzakları tükenmiş ve kale düşmek üzereyken Emir Erkuş muhasarayı kaldırmıştır.⁴⁴⁸

Sultan Sencer döneminde Halife Müsterşid Billâh (511/1118-529/1135)⁴⁴⁹ ile yeğeni Irak Selçuklu Sultanı Mesud (529/1134-547/1152)⁴⁵⁰ arasında çıkan bir anlaşmazlık sebebiyle savaş çıkmıştır.⁴⁵¹ Savaş sonrasında Sultan Mesud Halifeyi ve yanında bulunanları esir almış, ancak Halife'ye iyi davranmıştır. Durumu öğrenen

⁴⁴⁶ Irak'a sürülen Dergüzîni, burada bulunmasının dahi teklikli olduğunu düşünen ve kendisini istemeyen Kâşânî'yi öldürmek istemiştir. Bunun için de Nizârîlerle anlaşmış ve atlarına bakması için seyis olarak iki kişiyi göndermişlerdir. Vezir bu iki seyisi işe aldıktan bir müddet sonra onlar tarafından öldürmüştür. El-Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, ss. 136–37; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 9, s. 65; El-Azimî, *Azimî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430/538-1038-39/1143-44)*, s. 62; Lewis, *Haşhaşiler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, ss. 111–12; Daftary, *İsmaililer*, s. 523.

⁴⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 9, s. 66. İbn Kesîr ise bu sayıyı 12.000 olarak verir. İbn-Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 12, s. 370. Osman Turan ise Sencer'in bu savaştan sonra Alamut ile bir daha uğraşmadığını ve buranın ele geçirilmesi işini Irak Selçukluları'na bıraktığını ancak onların da taht kavgaları nedeniyle Alamut'la ilgilenmeyince Nizârîlerin güçlenerek Suriye, Musul ve Diyarbekir'de etkin olduklarından ve buralarda birçok katliam yaptıklarından bahseder. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 319.

⁴⁴⁸ İbnü'l-Esîr bu husus hakkında şunu belirtmiştir: “Rivayete göre kendisine (Erkuş'a) pek çok para ve değerli takılar göndermişler, bunun üzerine de çekip gitmiştir.” İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 9, s. 105.

⁴⁴⁹ Ebû Mansûr el-Müsterşid-Billâh el-Fazl b. Ahmed el-Müstazhir-Billâh el-Abbâsî. Detaylı bilgi için bkz. C. Hillenbrand, “al-Mustarshid”, *EP² (İng.)*, C. VI, s. 733–35; K. V. Zetterstéen, “Müsterşid”, *İA*, C. VIII, s. 835; Osman Gazi Özgüdenli, “Müsterşid-Billâh”, *DİA*, C. 32, s. 145–47.

⁴⁵⁰ Ebü'l-Feth Gıyâsüddîn Mes'ûd b. Muhammed Tapar b. Melikşâh. C. E. Bosworth, “Mas'ud b. Muhammad b. Malikshah”, *EP² (İng.)*, C. VI, s. 782; Faruk SÜmer, “Mes'ud”, *İA*, C. VIII, s. 134–41; Faruk SÜmer, “Mes'ûd b. Muhammed Tapar”, *DİA*, C. 29, s. 349–51.

⁴⁵¹ Sultan Mesud'un yaptığı atamalar sonrasında hoşnut olmayan emirlerinin Mesud'tan ayrılarak Halife'ye sığınmaları ve O'nu Sultan Mesud'a karşı kışkırtmışlardır. Ardından Halife Sultan Mesud adına okunan hutbeyi kaldırmasıyla birlikte iki taraf arasında husumet başlamıştır. Bunun neticesinde Sultan Mesud ile Halife savaşmış ve neticede Mesud galip gelmiştir. Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 9, s. 110-112.

Sultan Sencer Mesud'a bir mektup göndermiş ve bu işten vazgeçmesini sağlamıştır. Daha sonra özür dilemek suretiyle Halife'nin bindiği atı herkesin önünde çekerek çadırına götürmüştür. Daha sonra Sultan Sencer Emir Kuran Han'ı elçi olarak Bağdat'a göndermiş, Halife'nin muhafızlarıyla Sultan Mesud elçiyi karşılamak üzere yerlerinden ayrılmışlardır. Tam bu esnada Halife'nin korumasız olduğunu gören ve orada mevzilenen yirmiden fazla Nizârî fedaisi Halife'nin çadırına girerek onu katletmişlerdir (17 Zilkade 529/29 Ağustos 1135).⁴⁵² Bu hadiseden sonra Sultan Sencer döneminde Alamut (İran) Nizârî İsmaililerine 546/1151-1152 yılında Emir Kucuk önderliğinde Turayşis'e yönelik bir sefer düzenlenmiş ve birçok Nizârî beldesi yağma edilerek ateşe verilmiştir.⁴⁵³

Sultan Sencer döneminde İran'da Nizârî İsmaililerle yapılan mücadelelerde hususan en dikkat çekici husus şüphesiz ki Sultan'ın tavrıdır. Nitekim daha meliklik yıllarında başlattığı mücadeleyi yine aynı dönemde antlaşma yoluyla sonlandırmıştır. Sultan olduğu dönemde ise bu antlaşmayı devam ettirmiştir. Ancak aynı dönemde Hasan Sabbah, Sultan Muhammed Tapar döneminde aldığı şiddetli darbelerden kaynaklı geri çekilmiş ve bunu bir taktik mahiyetinde yapmıştır. Nitekim bu süre zarfında tahrip edilen kalelerini tamir ettirmiş ve muhtemel muhasaralara karşı önlemini almıştır. Hasan Sabbah'ın hastalanarak ölmesiyle birlikte yerine geçen Buzurg Ummid ise savaşa hazır hale gelen Nizârîleri hareketini yeniden aktif hale getirerek önemli suikastlerle meşruiyetini muhafaza etmiştir. Selçuklu Sultanı Sencer'in veziri Kâşânî'nin aktif hale gelen Nizârîlerin üzerine gitmesiyle birlikte bu dönemde ilk defa Nizârî İsmaililer üzerine sefer yapılmıştır. Bundan sebep Nizârîlerin direnci kırılmış ve veziri öldürmüşlerdir. Vezirinin ölümüyle birlikte Sultan Sencer Nizârîlerin üzerine kararlı bir şekilde gitmiş ancak tam manasıyla bir netice alamamıştır.

⁴⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 9, s. 112-113; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 561-62. Halife Müstersid'in öldürülmesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Selçuklu-Hilafet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müstersid'in Katli Meselesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 39 (2004), s. 1-35.

⁴⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 9, s. 214.

SONUÇ

Hz. Muhammed'in ölümüyle birlikte ortaya çıkan hilafet tartışmalarının gölgesinde İslam toplumu muhalif fırkalara bölünmek suretiyle ayrışmalar yaşamıştır. Bu süreçte özellikle Hz. Osman döneminde yaşanan hadiselerin ışığında Hz. Peygamber'in en yakını ve varisi olarak görülen Hz. Ali'nin şahsında birleşen bir topluluk İslam dünyasının en kesif muhalefetini oluşturacaktır. Zamanla Şia (Ali taraftarlığı) olarak adlandırılacak olan bu topluluk, muhalif kanadın merkezine yerleşecek ve merkezî idareye karşı aksiyona çevirdiği mücadelesinde çoğu kez sert yöntemlerle engellenecektir.

Emevîler döneminde vuku bulan hadiseler çerçevesinde Şii Hareketi, protest/muhalif yapısını radikal bir mecraya kanalize ederek mücadelesini sürdürmüş, akabinde ise Emevîleri yıkmak üzere Abbasî Hareketi'ne dâhil olmuştur. Abbasilerin başarılı olmasında ana aktör olarak rol oynayan Şii Hareketi, Abbasilerin verdikleri sözleri yerine getirmemeleri ve tıpkı Emevîler döneminde olduğu üzere ciddi takibata ve sindirmeye yönelik sert tedbirlere maruz kalınca, hal-i hazırda radikalleşmiş olan hareketin artık bağımsız bir teşekkül olarak Sünni idareye karşı mücadele edilmesine yönelik karar alınmıştır. Bu minvalde hareketi yer altına çeken Şii'ler, dai adını verdikleri propagandacılarla fikirlerini yayarak taraftar kazanmaya yönelmiş ve bu faaliyetleri gizlilik içerisinde yürüttükleri için bu dönemi Gizli Davet Dönemi olarak adlandırmışlardır. Bu süreçte daha bütünleştirici ve ılımlı görüşlere sahip olan ve daha sonra İsnâaşeriyye (On İki İmamcı) olarak adlandırılacak topluluktan ayrılmak isteyen radikal görüş mensupları İsmailiyye fırkasını teşkil etmişlerdir. Temelde Hz. Ali'nin hakkının gasp edilişi üzerine kurulu; haksızlığa karşı topkeykûn bir şekilde hareket eden ve siyasi çıkarları doğrultusunda hareket etmeyen bir dünya görüşü gibi duran bu muhalif topluluk, çeşitli siyasî çıkar tartışmaları çerçevesinde kendi içerisinde dahi fikir ayrılıkları yaşayarak bölünmelere uğramıştır.

Karmatî Hareketiyle birlikte nisbî bir müesses yapıya kavuşan İsmaililer, bu dönemde radikal düşüncelerini aksiyona dökerek gayr-i nizâmî eylemler gerçekleştirmişlerdir. Dailer aracılığıyla hareketin yayılmaya devam ettiği bir süreçte İsmaili fırkasında yaşanan ayrılıkla birlikte yeni bir sürece girilmiş ve Sünni Halifeliğe

rakip olarak tezahür edern Fatimiler Şii/İsmaili Halifeliğini kurmuşlardır. Böylelikle protest/muhalif topluluk cihanşümül bir iddia ile daha ılımlı ancak sistemli ve örgütlü bir vaziyet halini almıştır.

Fatımi Halifeliğinin Şii inancına mensup toplulukların Halifeliğini üstlenmesiyle birlikte Sünni idareye muhalif olan bölgelerde de dailer aracılığıyla taraftar kazanması, Sünni Hilafet merkezinin İslam toplumu üzerindeki hâkimiyetini kırmış, özellikle İran'da teşekkül eden Büveyhîlerin de Şii düşünceye mensup olmalarıyla sayesinde Sünni Abbasi Halifeliği Şii bloğu karşısında güç durumlara düşmüştür. Horasan Selçuklularının tarih sahnesine çıkmasıyla Sünni Hilafet merkezinin Şii unsurlardan arınması sağlanmış böylelikle Şii Fatımi Halifeliği sağladığı üstünlüğü kaybetmeye başlamıştır. İdari anlamda da sıkıntılı günler geçiren Fatımi Halifeliği'nde yaşanan iktidar kavgası neticesinde İsmaililer Musta'li ve Nizârî olarak ikiye bölünmüştür. Buradan hareketle ortaya çıkan Nizârî İsmaililiği, İsmaili düşünceyi Hasan Sabbah önderliğinde yeni bir kimliğe kavuşturarak önce hâkimiyet sahasını İran'a almış, sonrasında ise mücadele tarzını değiştirmiştir.

Horasan Selçuklularının egemen oldukları İran'da Hasan Sabbah, Alamut Kalesi'ni ele geçirilmesiyle birlikte müstahkem kalelerde konuşlanarak gayr-ı nizamî harp usulünü yeni oluşumun varlık stratejisi olarak belirlemiş, böylelikle hareket tarzını ve yeni yaklaşımını ortaya koymuştur. Bunun en önemli sebebi ise hal-i hazırda düzenli ve güçlü askerî birlikleriyle bölgeye hâkim olan Selçuklu unsuruna karşı yeni bir ordu teşkil etmenin zorluğudur. Nitekim Hasan Sabbah da bu zorluğu farkederek daha etkin bir yöntemle varlığını sağlayarak meşruiyet kazanmıştır. Hasan Sabbah'ın gayr-ı nizamî harp yöntemi olarak kullandığı fedailik müessesesi ise Nizârî İsmaililerin güçlü düzenli bir orduya sahip Selçuklular'a karşı başarı elde etmesini sağlamıştır. Fedailer koşulsuz bir itaatle bağlı oldukları liderlerinin suikast planlarını gerçekleştirmek üzere yetiştirilmiş ve Nizârîlerin temel savunma ve hücum stratejilerini oluşturmuştur. Nizârî İsmaili yapılanmasının siyasî emellerini gerçekleştirmek noktasında kullandıkları bu müessese sayesinde istedikleri sonuçları çoğu kez elde ettiklerini görmekteyiz. Nitekim kurmuş oldukları istihbarat ağıyla birlikte gerek yetiştirmiş oldukları fedailer aracılığıyla gerekse para karşılığı tuttıkları

bir kısım şahıslarla Selçuklu sarayına dahi girerek devlet erkânını ölümle tehdit eder hale gelmişlerdir. Özellikle kendilerine tehdit unsuru olarak gördükleri devlet görevlilerini hedef alan Nizârî İsmaililer, adeta Selçuklu Devleti içerisinde bir korku imparatorluğu kurmuşlardır.

Nizamülmülk'e düzenledikleri suikast ile hareket alanlarını geliştiren Nizârî İsmaililer, bu eylemle birlikte Selçukluların en önemli sorunu haline gelmişlerdir. Nitekim Nizârîlere karşı en etkin mücadeleyi vermiş olan Nizamülmülk'ün öldürülmesi ile birlikte başlayan süreçte Selçukluların ciddi anlamda stratejik hamle kısırlığına girdiklerini görmekteyiz. Bu minvalde Nizamülmülk'ün askerî anlamda gerçekleştirdiği faaliyetler yanında Nizârîlere karşı ilmî sahada da etkin bir mücadele vermesi Selçuklu Devleti'ni Nizârîlere karşı doğal bir savunma alanı oluşturmaktaydı. Vezirin Nizârîler tarafından katledilmesiyle birlikte devletin yeni ve farklı bir stratejilere başvurmadığı ve buna bağlı olarak da bu yapılanmaya karşı kayda değer bir ilerleme katedemediği aşikârdır. Ayrıca Sultan Melikşah'ın ölümüyle birlikte Selçuklularda başlayan taht kavgalarıyla birlikte yaşanan otorite boşluğu, Hasan Sabbah ve Nizârî İsmaililerin rahat bir hareket alanı bulmasına sebebiyet vermiştir. Fetret Devrine giren Selçuklular gerek iç siyasette gerekse dış siyasette buhrana girmişlerdir. Yaşanılan otorite boşluğunu iyi değerlendiren Hasan Sabbah, Selçuklu İran'ında önemli bölgelere hâkim olmuş ve gün geçtikte güçlenmiştir. Her ne egemen olduğu kalelere karşı Selçuklu akınları düzenlenmiş olsa da Hasan Sabbah, gerek fedai teşkilatıyla gerçekleştirdiği eylemler sayesinde gerekse Selçuklularda vuku bulan ölümler (sultan, komutan) neticesinde bu akınlardan başarıyla kurtulmuş ve hâkimiyetini sürdürmüştür. Nizârî İsmaililer, devlet içerisinde yaşanan taht kavgaları sürecinde Selçuklular tarafından bazı dönemlerde yer yer alternatif bir güç olarak da değerlendirilmişlerdir. Bu husus her ne kadar sınırları keskin bir şekilde çizilmiş olan Nizârîlerin dünya görüşüne aykırı bir husus olarak görünse de Alamut'u ele geçirdikleri günden bu yana değişen siyasî aktör ve faktörlerin takipçisi olarak çıkarları doğrultusunda hareket ettikleri görülmektedir.

Sonuç olarak İslam toplumunda Hz. Peygamber sonrası yaşanan iktidar kavgasıyla bölünen Müslümanlar, bir süre sonra keskin çizgilerle ayrılan fırkalara bölünmüşlerdir. Bunun neticesinde ortaya çıkan protest/muhalif fikrî akımlarla birlikte Müslüman topluluk bir süre sonra sahip oldukları dünya görüşlerini siyasî alanda tatbik etmek suretiyle farklı teşekküllerle iktidar mücadelesine girişmişlerdir. Her ne kadar yaşanan hadiselerin itikadî ayrılıklar neticesinde vuku bulduğu düşünülse de fikir ayrılıklarının temel kaynağı iktidar mücadelesidir. Muktedir olmak ve bütün İslam toplumuna hükmetmek isteyen bu fırkalar, mücadelelerinin haklılıklarını kanıtlamak için ileri sürdükleri dünya görüşlerini yahut itikatlarını çeşitli yollarla kabul ettirerek yegâne doğrunun kendi inanç sistemleri olduğunu iddia etmişlerdir. Nitekim Nizârî İsmaililerin Hasan Sabbah öncülüğünde Selçuklu İran'ında aynı iddia çerçevesinde ortaya çıkmaları ve yaptıkları eylemlerle yaşamış oldukları dönemde görülmektedir.

KAYNAKÇA

I. Temel Kaynaklar

- AHMED B. MAHMUD; *Selçuknâme*, Ed. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.
- AL-MAQRİZÎ, Aḥmad ibn ‘Alî Taqî al-Dîn; *Description Topographique et Historique de l’Égypte*, trd. Paul Casanova. Institut Français d’Archéologie Orientale. C. 4. Le Caire (Kahire), 1920.
- CÜVEYNÎ, Alaaddin Ata Melik; *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk. TTK Yayınları. Ankara, 2013.
- EL-AZİMÎ, Ebû Abdullah Muhammed; *Azimî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430/538-1038-39/1143-44)*, Çev. Ali Sevim. TTK Yayınları. Ankara, 2006.
- EL-BAĞDADÎ, Abdülkahir; *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, TDV Yayınları. Ankara, 2018.
- EL-BUNDÂRÎ, Kıvâmuddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Alî b. Muhammed; *Zubdetu’n-Nusra ve Nuhbatu’l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, Ankara, 2016.
- EL-CÛZCÂNÎ, Minhâc-i Sirâc; *Tabakât-ı Nâsirî: Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, Çev. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara, 2015.
- EL-HÛSEYNÎ, Şahrüddîn Ebu’l-Hasan “Ali ibn Nâşır ibn” Ali; *Ahbârü’l-Devleti’s-Selçukiye*, Çev. Necati Lügal, TTK Yayınları, Ankara, 1999.
- HALİFE B HAYYAT; *Tarihu Halife b. Hayyat*, Çev. Abdulhalik Bakır, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2001.
- HUDUD AL-’ALAM; tr. Minorsky, V., *The Regions of The World A Persian Geography*, E. J. W. Gibb Memor, C. I. Cambridge, 1982

- İBN ARABÎ; *Fütûhât-ı Mekkiye: Harflerin Sırları*, Çev. Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2015.
- İBN HALDUN; *Mukaddime*, Dergah Yayınları. C. I-II. İstanbul, 2004.
- İBN HAZM; *El-Fasl Fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal*. Çev. Halil İbrahim Bulut, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, C. 3, İstanbul, 2017.
- İBN-KESÎR; *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, C. 7, İstanbul, 2017.
- İBN-KESÎR; *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, C. 8, İstanbul, 2017.
- İBN-KESÎR; *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, C. 11, İstanbul, 2017.
- İBN-KESÎR; *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, C. 12, İstanbul, 2017.
- İBNU'L-CEVZÎ; Sıbt; *Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l-Âyan'da Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 2011.
- İBNÜ'L-ADİM; *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb: Biyografilerle Selçuklular Tarihi (Seçmeler)*, Çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 1989.
- İBNÜ'L-ADİM; Kamâlüddîn. *Zübdetü'l-Haleb min Târihi Haleb'de Selçuklular (447-521=1055-1127)*, Çev. Ali Sevim., TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Abdurrahman; *el-Muntazam fi Târihi'l-ümem'de Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- İBNÜ'L-ESÎR, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Çev. Abdullah Köşe Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Ocak Yayıncılık, C. 4, İstanbul, 2016.
- İBNÜ'L-ESÎR; *el-Kâmil fi't-Tarih*, Çev. Abdullah Köşe Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Ocak Yayıncılık, C. 2, İstanbul, 2016.

- İBNÜ'L-ESÎR; *el-Kâmil fi't-Tarih*, Çev. Abdullah Köşe Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Ocak Yayıncılık, C. 3, İstanbul, 2016.
- İBNÜ'L-ESÎR; *el-Kâmil fi't-Tarih*, Çev. Abdullah Köşe Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özaydın, Yunus Apaydın. Ocak Yayıncılık. C. 6, İstanbul, 2016.
- İBNÜ'L-ESÎR; *el-Kâmil fi't-Tarih*, Çev. Abdullah Köşe Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özaydın, Yunus Apaydın. Ocak Yayıncılık. C. 7, İstanbul, 2016.
- İBNÜ'L-ESÎR; *el-Kâmil fi't-Tarih*, Çev. Abdullah Köşe Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özaydın, Yunus Apaydın. Ocak Yayıncılık. C. 8, İstanbul, 2016.
- İBNÜ'L-ESÎR; *el-Kâmil fi't-Tarih*, Çev. Abdullah Köşe Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özaydın, Yunus Apaydın. Ocak Yayıncılık. C. 9, İstanbul, 2016.
- İBNÜ'L-ESÎR; *el-Kâmil fi't-Tarih*. Çev. Abdullah Köşe Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özaydın, Yunus Apaydın. Ocak Yayıncılık. C. 5, İstanbul, 2016.
- İBNÜ'T-TIKTAKA; *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)*, Çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2016.
- İMAM GAZÂLÎ; *Fedâ'ihu'l-Bâtuniyye*, Çev. Avni İlhan, TDV Yayınları, Ankara, 1993.
- İMAM GAZÂLÎ; *Fedâihü'l-Bâtuniyye/el-Muztazhîrî (Bâtınîliğin İçyüzü)*, Çev. Avni İlhan, TDV Yayınları, Ankara, 1993.
- KÂŞGARLI MAHMUD; *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Ed. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, TDK Yayınları, Ankara, 2018.
- KÂŞGARLI MAHMUD; *Divanü Lûgat-it-Türk*, Çev. Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara, 2018.

- KAZVİNÎ, Hamdullah Müstevfî-yi; *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara, 2018.
- KAZVİNÎ, Hamdullah Müstevfî-yi; *Târih-i Güzide: Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân*, Ed. Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.
- KUMMÎ/NEVBATHÎ. Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak/Fıraku's-Şia: Şif Fırkalar. Çeviren Hasan Onat/Sabri Hizmetli/Sözmez Kutlu/Ramazan Şimşek. Ankara Okulu Yayınları. Ankara, 2004.
- MARCO POLO; *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.
- MESÛDÎ; *Kitabü't-Tenbih ve'l-İşraf*, Çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2018.
- MÎRHÂND, Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd; *Ravzatu's-Safâ fî Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, Çev. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara, 2015.
- MÛNECCİMBAŞI AHMED B. LÛTFULLAH; *Câmiu'd-Düvel: Selçuklular Tarihi*, Ed. Ali Öngül, Kabalıcı Yayınevi, C. I. İstanbul, 2017.
- NİZÂMÛ'L-MÛLK; *Siyâset-Nâme*, Çev. Mehmet Altay Köymen, TTK Yayınları, Ankara, 2016.
- NİZAMÛ'L-MÛLK; *Siyasetname*; Çev. Mehmet Taha Ayar, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- REŞİDÛ'D-DÎN-FAZLULLAH; *Cami'ü't-Tevârih*. Çev. Erkan Göksu-H.Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010.
- REŞİDÛ'D-DÎN-FAZLULLÂH; *Selçuklular: Câmiü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2018.
- SÂ'DÎ-Î ŞÎRAZÎ, *Bostan ve Gülistan*, Çev. Kilisli Rifat Bilge, Meral Yayınevi, İstanbul, 1980.

- SÂ'DÎ-Î ŞÎRAZÎ. Golistân-i Sa'dî. İntişârât-ı Sâlâru'l-Mûtî. Tehrân, 1391.
- SÂ'DÎ-Î ŞÎRAZÎ. Gülistan. Çeviren Mehmet Kanar. Şûle Yayınları. İstanbul, 2004.
- SEVİM, Ali; "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485= 1038-1092)", *TTK Belgeler*, C. XXVI, sayı 30 (2005), ss. 1-84.
- ŞEHRİSTANÎ; *el-Milel ve'n-Nihal*, Çev. Mustafa Öz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul, 2015.
- TABERÎ; *Tarih-i Taberî*, Çev. M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul, 2007.
- URFALI MATEOS; *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. Çev. Hrant D.Andreasyan-Edouard Dulaurer-M.Halil Yınanç, TTK Yayınları, Ankara, 1987.
- YAZICIZÂDE ALÎ; *Tevârih-i Âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Târîhi]*, Ed. Abdullah Bakır, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2017.

II. Ansiklopedi Maddeleri

- ADLE, Chahryar; “Damgan”; *Encyclopæ Iranica* C. VI, ss. 632–38.
- AĞIRAKÇA, Ahmet; “İhşîdîler”, *DİA*, C. 21, ss. 551–53.
- AKSU, Hüsamettin. “Hurûfilik”; *DİA*, C. 18, ss. 408–12.
- ALİEV, Saleh Muhammedoğlu; “Hürremiyye”, *DİA*, C. 18, ss. 500–501.
- ALPTEKİN, Coşkun; “Atabeg”, *DİA*, C. 4 : 38–40.
- ALTUNDAĞ, Şinasi; “Tolunlular”, *İA*, C. XII/1, ss. 430–39.
- APAYDIN, Hacı Yunus; “Nas”, *DİA*, C. 32, ss. 391–92.
- ATEŞ, Ahmed; “Bâtîniye”; *İA*, C. II, s. 339.
- ATEŞ, Ahmed; “Deylem”, *İA*, C. III, ss. 562–73.
- BARTHOLD, Wladimir; “Atsız”, *İA*, C. II, s. 6.
- BARTHOLD, Wladimir; “Ebu Müslim”, *İA*, C. 4, ss. 39–41.
- BAYKARA, Tuncer; “Lala”, *DİA*, C. 27, ss. 70–71.
- BECKER, C. H; “Badr al-Djamālî”, *EI2*(İng.) Vol. 1, pp. 869–70.
- BECKER, C. H; “Bedrülcemâlî”, *İA*, C. II, s. 447.
- BECKER, C. H; “İhşîdîler”, *İA*, C. V/2, s. 945.
- BOSWORTH, C. E; “Malik-Shah”, *EI2*(İng.) Vol. VI, p. 273–75.
- BOSWORTH, C. E; “Mas‘ud b. Muhammad b. Malikshah”, *EI2*(İng.) Vol. VI, p. 782.
- BOSWORTH, C. E; “Abhar”, *Encyclopæ Iranica*, Vol. I/2, pp. 213–14.
- BOSWORTH, C. E; “İkhshid”, *EI2*(İng.) Vol. III, p. 1060.
- BOSWORTH, C. E; “Kavurd”, *EI2*(İng.) Vol. IV, pp. 807–8.
- BOSWORTH, C. E; “Mahmud b. Muhammad b. Malikshah”, *EI2*(İng.) Vol. VI, pp. 63–64.
- BOSWORTH, C. E; “Māzandarān”, *EI2*(İng.) Vol. VI, pp. 935–42.

- BOSWORTH, C. E; “Muhammed b. Melikşah”, EI2(İng.) Vol. VII, p. 408.
- BOSWORTH, C. E; “Sāmānids”, EI2(İng.) Vol. VIII, pp. 1025–29.
- BOSWORTH, C. E; “Sandjar”, EI2(İng.) Vol. IX, pp. 15–17.
- BOSWORTH, C. E; “Sīmdjürids”, EI2(İng.) Vol. IX, p. 612.
- BOSWORTH, C. E; “Terken Khatun”, EI2(İng.) Vol. X, p. 419.
- BOWEN, Harold. “Abu Kalidjar”, EI2(İng.) Vol. I, pp. 131–32.
- BOZHÜYÜK, Mehmet Emin; “Hurûf”, DİA, C. 18, ss. 397–401.
- BUCHNER, V. F; “Sâmânîler”, İA, C. X, ss. 140–43.
- BUHL, FR, “Hasan”, İA, C. V/1, ss. 313–14.
- BUHL, FR; “al-Ḥasan b. Zayd”, EI2(İng.), Vol. III, s. 245.
- BURTON, J.-WENSİNCK, A. J; “Nass”, EI2(İng.) Vol. VII, s. 1029
- CAHEN, Cl; “Alp Arslan”, EI2(İng.), Vol. I, ss. 420–21.
- CAHEN, Cl; “Atabak”, EI2(İng.), Vol. I, ss. 731–32.
- CAHEN, Cl; “Atsîéz b. Uvak”, EI2(İng.), Vol. I, ss. 750–51.
- CAHEN, Cl; “Berkyaruk”, EI2(İng.), Vol. I, ss. 1051–53.
- CANARD, M; “Besasiri”, EI2(İng.), Vol. I, pp. 1073–75.
- ÇİÇEKLER, Mustafa; “Sa‘dî-i Şîrâzî”, DİA, C. 35, ss. 405–7.
- ÇUBUKCU, Asri; “Muiz-Lidîfillâh”, DİA, C. 31, ss. 96–98.
- DAFTARY, Farhad; “Dezkuh”, Encyclopæ Iranica Vol. VII, p. 354.
- DAFTARY, Farhad; “Gerdkûh”, Encyclopæ Iranica, Vol. X, p. 499.
- DAFTARY, Farhad; “Ḥasan Şabbâḥ”, Encyclopæ Iranica, Vol. XII/1, pp. 34–37.
- DAFTARY, Farhad; “Sargodašt-e Sayyednâ”, Encyclopæ Iranica, 2014.
<http://www.iranicaonline.org/articles/sargozasht-sayyedna>.
- DAVİS, R. “Sa‘dî”, EI2(İng.) Vol. VIII, pp. 719–23.

- DE WAUX, B. Carra; “Dâi”, İA, C. III, ss. 461–62.
- DOĞAN, İsa; “Hasan el-Utrûş”, DİA, C. 16, ss. 356–58.
- DÖNMEZ, İbrahim Kâfi; “Zâhir”, DİA, C. 44, ss. 85–87.
- ESS, J. Van; “‘Atţâş”, *Encyclopæ Iranica*, Vol. III, p. 26.
- EŞ-ŞEK’A, Muhammed Mustafa, ÖZ, Mustafa; “İsmâiliyye”, DİA, C. 23, ss. 128–33.
- FAYDA, Mustafa. “Ömer”, DİA, C. 34, ss. 44-51.
- FİĞLALI-ÜZÜM, Ethem Ruhi, İlyas; “İsnâşeriyye”, DİA, C. 23, ss. 149–53.
- FİĞLALI, Ethem Ruhi. “Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh”, DİA, C. 1, s. 117-18.
- FR. BULH; “Besâsîr”, İA, C. II, ss. 567–68.
- GİBB, Hamilton A. R.; “al-Musta‘li Billah”, EI2(İng.) Vol. VII, p 725.
- GORDON, M. S.; “Tulunids”, EI2(İng.) Vol. X, pp. 616–18.
- GÖKALP, Yusuf ; “Zeydiyye”, DİA, C. 44, ss. 328–31.
- GÜNER, Ahmet; “Ebû Kâlicâr”, DİA, C. 10, ss. 171–72.
- HALM, Heinz; “Sitt al-Mulk”, EI2(İng.) Vol. IX, pp. 685–86.
- HAREKÂT, İbrahim; “Berîd”, DİA, C. 5, ss. 498–501.
- HILLENBRAND, C.; “al-Mustarshid”, EI2(İng.) Vol. VI, pp. 733–35.
- HİZMETLİ, Sabri; “Karmatîler”, DİA, C. 24, ss. 510–14.
- HODGSON, Marshall G. S; “Dâ‘î”, EI2(İng.) Vol. II, pp. 67–68.
- HODGSON, Marshall G. S; “Ḥasan-ı Şabbâh”, EI2(İng.) Vol. III, pp. 253–54.
- HODGSON, Marshall G. S; “Hudjdja”, EI2(İng.), Vol. III, ss. 544–45.
- HOROVİTZ, J.; “Abbase”, İA, C. I, s. 17.
- HOURCADE, B.; “Alamût”, *Encyclopæ Iranica* Vol. I, pp. 797–801.
- HOUTSMA, M. Th.; “Ebû Abdullah”, İA, C. IV, ss. 8-9
- HOUTSMA, M. Th.; “Muhammed b. Melikşah”, İA, C. VIII, ss. 481–82.

- HOUTSMA, M. Th; “Mahmûd”, İA, C. VII, ss. 170–71.
- HUART, Cl.; “Ebû Kâlicâr”, İA, C. IV, ss. 32–33.
- HUART, Cl.; “Taberistân”, İA, C. XI, ss. 598–99.
- HUNKAN, Ömer Soner; “Tamgaç Han”, DİA, C. 39, ss. 556–57.
- İLHAN, Avni; “Bâtıniyye”, DİA, C. 5, ss. 190–91.
- KAFESOĞLU, İbrahim; “Alparslan”, DİA, C. 2, ss. 526–30.
- KAFESOĞLU, İbrahim; “Kavurd”, İA, C. VI, ss. 456–59.
- KAFESOĞLU, İbrahim; “Mecdü'l-Mülk”, İA, C. VII, s. 432.
- KAFESOĞLU, İbrahim; “Melikşah”, İA, C. VII, ss. 665–73.
- KANAR, Mehemet; “Muînüddîn-i Kâşî”, DİA, C. 31, ss. 90–91.
- KAVAS, Ahmet; “Mehdiye”, DİA, C. 28, ss. 387–89.
- KILAVUZ, Ahmet Saim; “Zeynelâbidîn”, DİA, C. 44, ss. 365–66.
- KIRLANGIÇ, Hicabi; “Ömer Hayyam”, DİA, C. 34, ss. 68–70.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad; “Berîd”, İA, C. II; ss. 541–49.
- KÖYMEN, Mehmet Altay; “Sencer”, İA, C. X, ss. 486–93.
- LAMBTON, A. K. S.; “Shihna”, EI2(İng.) Vol. IX, pp. 437–38.
- LE TOURNEAU, R.; “İdrîsids”, EI2(İng.) Vol. III, pp. 1035-1037
- LEWIS, Bernard; “Ibn ‘Attaşh”, EI2(İng.) Vol. III, p. 725.
- LOCKHART, L; “Alamut”, EI2(İng.) Vol. I : 352.
- MADLUNG, W; “K̲h̲urramiyya”, EI2(İng.) Vol. V, pp. 63–65.
- MADLUNG, W; “Zaydiyya”, EI2(İng.) Vol. XI, pp. 477–81.
- MAKDİSİ, G; “al-Kunduri”, EI2(İng.) Vol. V, pp. 387–88.
- MARGOLIOUTH, D. S; “Hurremiyye”, İA, C. V/1, ss. 596–97.
- MASSIGNON, LOUIS; “Karmatîler”, İA, C. VI, ss. 352-359

- MERÇİL, Erdoğan; “Besâsîrî”, DİA, C. 5, ss. 528–29.
- MERÇİL, Erdoğan; “Simcûrîler”, DİA, C. 37, ss. 210–11.
- MERÇİL, Erdoğan; “Şahne”, DİA, C. 38, ss. 292–93.
- MİNORSKY, V.; “Daylam”, EI2(İng.) Vol. II, pp. 195–200.
- MİNORSKY, V.; “Ömer Hayyâm”, İA, C. IX : 472–80.
- ONAT, Hasan; “Ebû Hâşim, Abdullah b. Muhammed”, DİA, C. 10, s. 146.
- ONAT, Hasan; “İsmâil b. Ca’fer es-Sâdık”, DİA, C. 23, ss. 91–92.
- ÖĞÜN-BEZER, Gülay; “Terken Hatun”, DİA, C. 40, s. 510.
- ÖĞÜN-BEZER, Gülay; “Terken”, DİA, C. 40, s. 409.
- ÖZ, Mustafa; “Ca’fer es-Sâdık”, DİA, C. 7, ss. 1–3.
- ÖZ, Mustafa; “Dâî”, DİA, C. 8, ss. 420–21.
- ÖZ, Mustafa; “Ebû Abdullah eş-Şîfî”, DİA, C. 10, ss. 85-87.
- ÖZ, Mustafa; “Hâkim-Biemrillâh”, DİA, C. 15, ss. 199–201.
- ÖZ, Mustafa; “Hasan el-Alevî”, DİA, C. 16, s. 287.
- ÖZ, Mustafa; “Mehdî el-Muntazar”, DİA, C. 28, ss. 376–77.
- ÖZ, Mustafa; “Muhammed b. Hanefiyye”, DİA, C. 30, ss. 537–39.
- ÖZ, Mustafa; “Muhammed el-Bâkır”, DİA, C. 30, ss. 506–7.
- ÖZ, Mustafa; “Ubeydullah el-Mehdî”, DİA, C. 42, ss. 23–25.
- ÖZ, Mustafa; *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2012.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Alamut”, DİA, C. 2, ss. 336–37.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Azîz-Billâh”, DİA, C. 4, s.346.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Bedr el-Cemâlî”, DİA, C. 5, s. 330.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Berkyaruk”, DİA, C. 5 ss. 514–16.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Efdal b. Bedr el-Cemâlî”, DİA, C. 10, ss. 452–53.

- ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Fahrülmülk, Ali b. Nizâmülmülk”, DİA, C. 12, ss. 99–100.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Hasan Sabbâh”, DİA, C. 16, ss. 347–49.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Kaim-Biemrillâh”, DİA, C. 24, ss. 210–11.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Karahanlılar”, DİA, C. 24, ss. 404–12.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Kavurd Bey”, DİA, C. 25, ss. 73–74.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Kündürî”, DİA, C. 26, ss. 554–55.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Mahmûd b. Muhammed Tapar”, DİA, C. 27, ss. 371–72.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Melikşah”, DİA, C. 29, ss. 54–57.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Muhammed Tapar”, DİA, C. 30, ss. 579–81.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Müeyyidülmülk”, DİA, C. 31, ss. 490–91.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Müstansır-Billâh el-Fâtımî”, DİA, C. 32, ss. 119–21.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Nizâmiye Mederesesi”, DİA, C. 33, ss. 188–91.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Sencer”, DİA, C. 36, ss. 507–11.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Tâcülmülk”, DİA, C. 39, ss. 359–60.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Vezir”, DİA, C. 43, ss. 82–87.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi; “Müsterşid-Billâh”, DİA, C. 32, ss. 145–47.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi; “Taberistan”, DİA, C. 39, ss. 322–23.
- ÖZKUYUMCU, Nadir; “İfrîkiye”, DİA, C. 21, ss. 515–16.
- ÖZKUYUMCU, Nadir; “Müsta‘lî-Billâh el-Fâtımî”, DİA, C. 32, s. 115.
- ÖZKUYUMCU, Nadir; “Tolunoğulları”, DİA, C. 41, ss. 233–36.
- ÖZKUYUMCU, Nadir; “Tolunoğulları”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. V, ss. 15–38.
- PEHLİVANLI, Hamit; “Eski Türkler ve Selçuklularda İstihbaratçılık”, *Türkler*, C. V, ss. 279–85.
- PEZESHK, Manouchehr; “Jostanids”, *Encyclopædia Iranica*, Vol. XV, pp. 44–46.

- RAZÛK, Muhammed; “İdrîsîler”, DİA, C. 21, ss. 495-97.
- SAFİ, Omid; “Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi”, Çev. Bülent Keneş.
Türkler, C. V, ss. 352–63.
- SEVİM, Ali; “Uvak b. Atsız”, DİA, C. 4 , ss. 92–93.
- SEYYİD, Eymen Fuâd; “Fâtımîler”, DİA, C. 12, pp. 228–33.
- SOURDEL, D; “al-Ka’im Bi-Amr Allah”, EI2(İng.) Vol. IV, pp. 457–58.
- SOURDEL, D; “Barid”, EI2(İng.) Vol. I, pp. 1045–46.
- STERN, S. M; “Abu ‘Abd Allah al-Shi‘î”, EI2(İng.) Vol. I, pp. 103-104
- STRECK, M; “Kadisiye”, İA, C. VI, ss. 54–57.
- STROTHMANN, R; “Hasan al-Utrush”, EI2(İng.) Vol. III, pp. 254–55.
- STROTHMANN, R; “Utrûş”, İA, C. XIII, ss. 85–87.
- STROTHMANN, R; “Zeydîye”, İA, C. XIII, ss. 549–51.
- SÜMER, Faruk; “Irak Selçukluları”, DİA, C. 36, s. 387.
- SÜMER, Faruk; “Mes‘ûd b. Muhammed Tapar”, DİA, C. 29, ss. 349–51.
- SÜMER, Faruk; “Mes’ud”, İA, C. VIII, ss. 134–41.
- SÜMER, Faruk; “Tuğrul Bey”, DİA, C. 41, ss. 344–46.
- TAHRİR HEYETİ; “Vezîr”, İA, C. XIII, ss. 313–14.
- TOGAN, Z. Velidi; “Alamut”, İA, C. I, s. 289.
- TOMAR, Cengiz; “Sittülmülk”, DİA, C. 37, ss. 276–77.
- UNAT, Yavuz; “Ömer Hayyâm”, DİA, C. 34, ss. 66–68.
- USTA, Aydın; “Sâmânîler”, DİA, C. 36, ss. 64–68.
- UZUN, Mustafa; “Ebcad”, DİA, C. 10, ss. 68–70.
- ÜZÜM, İlyas; “Hüccet”, DİA, C. 18, ss. 451–52.
- WEİL-COLİN, G; “Abdjad”, EI2(İng.) Vol. I, pp. 97–98.

- WEİL-COLİN, G; “Ebced”, İA, C. IV, ss. 2–3.
- WİET, G; “al-Afdal b. Badr al-Djamali”, EI2(İng.) Vol. 1, pp. 215–16.
- YAVUZ, Yusuf Şevki; “Te’vil”, DİA, C. 41, ss. 27–28.
- YAZICI, Tahsin; “Deylem”, DİA, C. 9, ss. 263–65.
- YAZICI, Tahsin; “Sadî”, İA, C. X, ss. 36–41.
- YILDIZ, Hakkı Dursun; “Ebû Müslim-i Horasânî”, DİA, C. 10, ss. 197–99.
- YINANÇ, M. Halil; “Alp Arslan”, İA, C. I, ss. 384–86.
- YİĞİT, İsmail; “Muhtâr es-Sakafî”, DİA, C. 31, ss. 54–55.
- YİĞİT, İsmail; “Tevvâbîn”, DİA, C. 41, ss. 49–50.
- YİĞİT, İsmail; “Zap Suyu Savaşı”, DİA, C. 44, ss. 126–27.
- YUSOFİ, G. H; “Abu Moslem Korasani”, Encyclopædia Iranica Vol. I/4, pp. 341–44.
- YÜCESOY, Hayrettin; “Kadisiye Savaşı”, DİA, C. 24, ss. 136–37.
- YVER, G. “İfrîkiye”, İA, C. V/2, ss. 939-940
- ZETTERSTEEN, K. V; “Berkyaruk”, İA, C. II, ss. 556–58.
- ZETTERSTEEN, K. V; “Ca‘fer”, İA, C. 3, s. 7.
- ZETTERSTEEN, K. V; “Fahrülmülk”, İA, C. IV, s. 448.
- ZETTERSTEEN, K. V; “Hasan”, İA, C. V/1, s. 311.
- ZETTERSTEEN, K. V; “Müsterşid”, İA, C. VIII, s. 835.

III. Makaleler

- ABÎD, Seyyid Abîd Ali; “Şî’lerin Siyasî Teorisi”, İçinde İslâm Düşüncesi Tarihi, ed. M. M. Şerif, çev. Yusuf Ziya Cömert, C. I, İstanbul, İnsan Yayınları, 2014.
- AKTAN, Ali; “Selçuklu-Bâtınî Münasebetleri”, I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu: Selçuklu Siyasi Tarihi (Bildiriler) 27-30 Eylül 2010, Kayseri, Ankara, TTK Yayınları, 2014, ss. 47–63.
- ALİCAN, Mustafa; “Selçuklu Veziri Amidülmülk Kündürî’nin Yükselişi ve Düşüşü”, *JASS Studies*, C. 8, S. 29 (2014), ss. 237–59.
- ALİCAN, Mustafa; “Selçukluların Erken Döneminde Vezirlik Kurumu”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S.16 (2014), ss. 1–16.
- APAK, Adem; “Hz. Osman’ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Usûl*, C. 4, sayı 2 (2005), ss. 157–70.
- AVCU, Ali; “Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C.10, sayı 3 (2010), ss. 199-246.
- AVCU, Ali; “Terörün İtikadileşmesine Bir Örnek: Haşîşiler ve Hasan Sabbah”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, C. 8, sayı 1 (2016), ss. 193–201.
- AZİMLİ, Mehmet; “İlk Şii Halife Ubeydullah el-Mehdî ve Fatımî Halifeliği Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *DÜİFD*, C. VII, sayı 1 (2005), ss. 59–73.
- BAĞLIOĞLU, Ahmet; “Sıradışı Bir Fatımî Halifesi: Hâkim Biemrillâh”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, sayı VIII, ss. 4–32. <http://dergipark.gov.tr/sarkia>, C. t/issue/11243/134366.
- BOWEN, Harold; “Bazı Erken Dönem Selçuklu Vezirleri Hakkında Notlar”, Çev. Mustafa Alican, *Tarih Okulu Dergisi*, sayı VIII (2010), ss. 141–49.
- ÇELİK, Aydın; “Fatımî Halifesi Ubeydullah el-Mehdî ve Dönemi”, *FÜSBD*, C. XVI, sayı 1 (2006), ss. 395-418.

- ÇELİK, Aydın; “Fatımîler Devleti’nin Kuruluşu”, *FÜSBD*, C. XV, sayı II (2005), ss. 433-453.
- ÇELİK, Sebahattin; “Abbasiler Döneminde Hurremiye Mezhebi ve Babek İsyanı”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 15 (2006), ss. 95–106.
- DAFTARY, Farhad. “İsmailîler Arasında Entelektüel Hayat: Bir Özet”. İçinde *İslâm’da Entelektüel Gelenekler*, çev. Muhammet Şeviker, 105–29. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- DEMİRCAN, Adnan; “İslâm Kültüründe On İki Rakamı”, *İstem*, sayı 4 (2004), ss. 9–34.
- DEMİRCİ, Abdurrahman; “Hz. Ömer’in Şehadeti”, *İslami İlimler Dergisi*, C. 9, sayı 2, ss. 7–35.
- DURDU, Arslan; “Arslan Argun İsyanına Farklı Bir Bakış”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 5, sayı 16 (2018), ss. 317–28.
- ELÇİBEY, Ebülfez. “Babek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri”, Çev. Muhammet Kemaloğlu. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi* C. 4, sayı 8 (2013): ss. 23–45.
- ERDEM, İlhan; “Büyük Selçuklularda Kent Reisliği”, *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine: Mehmet Altay Köymen Armağanı*, ed. Mehmet Ali Hacıgökmen, Konya: S.Ü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları*, 2011, s. 140.
- FİĞLALİ, Ethem Ruhi; “İlk Şii Olayları: 1. Tevvabun Hareketi”, *AÜİFD*, C. 26 (1984), ss. 335–52.
- FİĞLALİ, Ethem Ruhi; “Şiiliğin Doğuşu ve Gelişmesi”, *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, 1993, ss. 33-46.
- GAVANİME, Yusuf Derviş; “el-Efdal b. Bedr’l-Cemâlî ve Birinci Haçlı Seferindeki Rolü”, Çev. Abdülkerim Özaydın. *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 13 (1987), ss. 139–54.

- GÜNEŞ, Hüseyin; “Muhtâr Es-Sekâfî Hareketi Karşısında Muhammed b. Hanefiyye'nin Yeri”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı 75 (2015), ss. 183-199.
- HİZMETLİ, Sabri; “Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi”, *AÜİFD*, C. 27, sayı 1 (01 Ağustos 1986), ss. 149-76.
- HODGSON, Marshall G. S; “Hasan-i Sabbâh”, Çev. Süleyman Tülücü, *ATAÜTAED*, sayı 40 (2009), ss. 247-55.
- HODGSON, Marshall G. S; “The İsmâ'ili State”, Ed. J. A. Boyle, *The Cambridge History of Iran*, Vol. 5 (1968), pp. 422-82.
- KAPANŞAHİN, Muhittin. “Selçuklu Sultanları İle Abbasi Halifeleri İlişkileri”, *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu: Selçuklu Siyasi Tarihi (Bildiriler) 27-30 Eylül 2010, Kayseri*, Ankara: TTK Yayınları, 2014, ss. 399-434.
- KAYA, Pınar; “Bâtınîler'in Ortaya Çıkışı, Temel Düşünce Yapıları ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Yıllarında ve Sultan Alp Arslan Zamanındaki İlk Faaliyetleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, sayı XIX (2014), ss. 289-305.
- KESİK, Muharrem; “Sultan Alparslan Nasıl Öldürüldü?” *Türkiyat Mecmuası*, C. 24, sayı 2 (2014), ss. 99-120.
- KOCA, Salim. “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. V, ss. 147-62.
- KÖYMEN, Mehmet Altay; “Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk Ve Tarihi Rolü”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 5, ss. 265-70
- KURT, Hasan; “Devlet Kurma Sürecinde Sâ mânôğulları”, *AÜİFD*, C. XLIV, sayı 2 (2003), ss. 109-29.
- KÜTÜK, Ahmet; “Tacü'd-Devle Tutuş'un Nusaybin Kuşatması (1093) ve Saltanat Mücadelesine Etkisi”, *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, C. 3, sayı 2 (2018), ss. 88-93.
- LOCKHART, L; “Hasan-ı Sabbâh ve Haşîşîler”, Çev. Süleyman Tülücü, *ATAÜİFD*, sayı 26 (2006), ss. 213-40.

- MASSIGNON, LOUIS. “Mutanabbi, devant le siècle Ismaélien de l’Islam”, dans (içinde) *al-Mutanabbi: Recueil Publié à l’Occasion de Son Millénaire*, Mémoires d. Beirut: Institut Français de Damas, 1936.
- MERÇİL, Erdoğan; “Sultan Tuğrul Bey Zamanında İran”, *Selçuklular: Makaleler*, , İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011, ss. 84–91.
- OCAK, Ahmet, “Nizamiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim”, *Türkler Ansiklopedisi V*, ss. 721–27.
- ONAT, Hasan; “Şii İmamet Nazariyesi (Kuleyni, Kummi ve Tusi’nin Görüşleri Çerçevesinde)”, *AÜİFD*, C. 32 (1992), ss. 89–110.
- ONAT, Hasan; “Şiiliğin Doğuşu Meselesi (Birinci Hicrî Asır)”, *AÜİFD*, C. XXXVI (1997), ss. 79-117.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi; “Selçuklu-Hilafet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid’in Katli Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 39 (2004), ss. 1–35.
- PIYADEOĞLU, Cihan; “Büyük Selçuklu Devleti Emîri Atabeg Çavlı Sakavu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 38 (2003), ss. 37–59.
- SABUNCU, Ömer; “Hz. Ömer Dönemi Kurumsallaşma Faaliyetleri”, *HÜİFD*, sayı 39, ss. 135–54.
- SEVİM, Ali; “Sultan Melikşâh Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatileri’ne Karşı Selçuklu Seferi”, *Bellekten*, C. XXIV, sayı 94 (1960), ss. 209–32.
- TANERİ, Aydın; “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Vezirlik”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 5, sayı 8 (1967), ss. 75–186.
- TOKAN, Özgür; “Sultan Sencer Dönemi (1118-1157) Selçuklu Vezîrleri”, *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. I, sayı 1 (2018), ss. 147–64.
- TOKUŞ, Ömer; “Fâtımîler ile Sicilya ve Güney İtalya Arasındaki Münasebetler”, *Tarih Dergisi*, sayı 59, ss. 27–55.

TURAN, Osman; “Terken Ünvanı”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, C. I (1944), ss. 67–73.

YALTKAYA, M. Şerefeddin; “Bâtınîlik Tarihi”, *DİFM* C. 2, sayı 8 (1928), ss. 12–24.

YALTKAYA, M. Şerefeddin; “Fatımîler ve Hasan Sabbâh”, *DİFM*, sayı 4 (1926): ss. 1–44.

YAZAR, Nurullah; “Melikşah’ın Ölümünden Sonra Terken Hatun’un Oğlu Mahmud’u Sultan Yapma Çabaları”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, sayı 20 (2011), ss. 211–19.

IV. Araştırmalar

- AKDOĞAN, Mehmet Nur, *Őit Kaynaklara Göre Hz. Ömer*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2017.
- ALİCAN, Mustafa; *Selçuklunun nc Veziri: Amdlmlk Kndri*, Erdem Yayınları. İstanbul, 2018.
- ALPTEKİN, Coşkun; *Dimaşk Atabegliği: Tog-Teginliler*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1985.
- APAK, Adem. *Asabiyet ve Erken Dönem İslm Siyas Tarihindeki Etkileri*. Düşünce yayınları. İstanbul, 2004.
- APAK, Adem; *Anahatlarıyla İslam Tarihi 2 (Hulef-i Rşidn Dönemi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015.
- APAK, Adem; *Anahatlarıyla İslam Tarihi 3 (Emeviler Dönemi)*, Ensar Neşriyat. İstanbul, 2015.
- APAK, Adem; *İslam ncesi Arap Tarihi ve Kltri*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2016.
- ARAYANCAN, Ayşe Atıcı; *Hasan Sabbh ve Alamt*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017.
- ARSLAN, İhsan; *Muktedir Billh Döneminde Abbsiler*, Okur Akademir Yayınları, İstanbul, 2014.
- ATALAN, Mehmet; *Şiiliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sdik'ın Yeri*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2014.
- AVCU, Ali, *Horasan-Maveraiinnehir'de İsmaililik*, Marmara Akademi Yayınları, İstanbul, 2018.
- AYAR, Kenan; *Dört Halife Dönemi Siyas Olaylarında Kur'an'ın Rolü*, Etüt Yayınları. Samsun, 2011.
- BALCI, İsrail; *İlk İslm Fetihleri: Savaş-Bariş İlişkisi*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2011.

- BALLI, Hasan Hüseyin; *Hurûfiliğin Doğuşu ve Fazlullah Hurûfî*, Hikmet Yayınları, İstanbul, 2013.
- BOZAN, Metin; *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, İSAM Yayınları. İstanbul, 2009.
- BROCKELMANN, Carl; *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Çev. Neşet Çağatay, TTK Yayınları, Ankara, 2018.
- BÜYÜKKARA, Mehmet Ali; *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet (Musa Kazım ile Ali Rıza Dönemi Şiiliği ve Abbasiler)*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2010.
- CAHEN, Claude; *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, Çev. N. Uğurlu T. Andaç. Örgün Yayınevi, İstanbul, 2015.
- CORBİN, Henry; *En Islam Iranien: Aspects Spirituels et Philosophiques*. Ed. Gallimard. C. t.1. Paris, 1991.
- CORBİN, Henry; *Temps Cyclique et Gnose Ismaélienne: Cyclical Time and Ismaili Gnosis*. trd. R. Manheim J. Morris, Kegan Paul International in Association with Islamic Publications Ltd. London, 1983.
- ÇELİK, Aydın; *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*, TTK Yayınları. Ankara, 2018.
- ÇETİN, Kenan; *Selçuklu Medeniyeti Tarihi*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2011.
- ÇUBUKÇU, İbrahim Agâh; *Gazzalî ve Batınlık*, Resimli Posta Matbaası, Ankara, 1964.
- DAFTARY, Farhad; *Ismailis in Medieval Muslim Societies*, I.B.Tauris & Co Ltd. London, 2005.
- DAFTARY, Farhad; *İsmaililer (Tarihleri ve Öğretileri)*, Çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Yayınları., İstanbul, 2017.
- DAFTARY, Farhad; *Şii İslam Tarihi*, Çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Yayınları, İstanbul, 2016.
- DARYAL, Ali Murat; *İslâm'ın Doğuş ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açısından Tahlili*, MÜİFV Yayınları, İstanbul, 2014.

- DAVUTOĞLU, Ahmet; *Medeniyetler ve Şehirler*, Küre Yayınları, İstanbul, 2016.
- DAVUTOĞLU, Ahmet; *Medeniyetlerin Ben-idraki*, Küre Yayınları, İstanbul, 2018.
- DE GOEJE, M. J.; *Mémoire sur les Carmathes du Bahraïn et les Fatimides*. E. J. Brill, Leiden, 1886.
- DELİBALTA, Yavuz; *Selçuklularda İstihbarat*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2018.
- DEMİRCAN, Adnan; *Ali-Muaviye Kavgası*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015.
- DEMİRCAN, Adnan; *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015.
- DEMİRCAN, Adnan; *Hz. Ali Dönemi ve Ehl-i Beyt*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2014.
- DEMİRCAN, Adnan; *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2014.
- DEMİRCAN, Adnan; *Kerbelâ: Keder ve Belâ*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2014.
- DEMİRCAN, Adnan; *Raşid Halifeler*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015.
- DOĞRUL, Ömer Rıza; *Hasan Sabbah: Cennet Fedâiler*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2018.
- DURMUŞ, Mehmet Ali; *Mitolojik Kurtarıcı: Mehdi*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2015.
- EBÜ'L-FİDÂ; *Takvimü'l-Büldan*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017.
- EBÜZZİYA MEHMED TEVFİK, *Hasan bin Sabbah*, Matbaa-i Ebüzzıya, Kostantiniyye, 1300.
- EKİNCİ, Mustafa; *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2010.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi; *İmâmiyye Şâsı*, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi; *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2014.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi; *İmam Ali*, TDV Yayınları, Ankara, 2011.

- FLORAMO, Giovanni; *Gnostisizm Tarihi*, Çev. Selma Aygöl Baş-Bilal Baş, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- GARTHWAİTE, Gene R.; *İran Tarihi: Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze*, Çev. Fethi Aytuna, İnkilâp Kitabevi, İstanbul, 2018.
- GENÇ, Reşat; *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara, 2002.
- GİBB, Hamilton A. R.; *Orta Asya'da Arap Fetihleri*. Çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara, 2005.
- GÖK, Halil İbrahim; *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, TTK Yayınları, Ankara, 2013.
- GÖKALP, Yusuf; “Zeydilik ve Yemende Yayılışı”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- GÖKDEMİR, Ahmet; *Devlet Başkanı Olarak Hazreti Muhammed (sav)*, Siyer Yayınları, İstanbul, 2015.
- GÖKSU, Erkan; *Bilge Vezir: Nizamülmülk*, Erdem Yayınları, İstanbul, 2018.
- GÖLPINARLI, Abdülbâkıy; *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*, Der Yayınları, İstanbul, 1987.
- GÜNAL, Mustafa; *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014.
- HAKYEMEZ, Cemil; *Şîa'da Gaybet İnancı ve Gaib On İkinci İmam*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2009.
- HALM, Heinz; *The Fatimids and Their Traditions of Learning*, I.B. Tauris & Co Ltd. London, 2001.
- HAMMADÎ, Muhammed; *Bâtıniler ve Karmâtîlerin İç Yüzü*, Çev. İsmail Hatib Erzen, Sebil Yayınevi, İstanbul, 2004.
- HAMMER, Joseph von; *Haşhaşilerin Esrarlı Tarihi*, Çev. Ahmet Aydoğan, Say Yayınları, İstanbul, 2017.
- HASAN, Hasan İbrahim; *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, Çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, Kayıhan Yayınları. C. 1, İstanbul, 1985.

- HASAN, Hasan İbrahim; *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, Çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, Kayıhan Yayınları, C. 2, İstanbul, 1985.
- HASAN, Hasan İbrahim; *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, Çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş-A.Turan Aslan- Hamdi Aktaş. Kayıhan Yayınları. C. 4 İstanbul, 1985.
- HASAN, Hasan İbrahim; *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, Çev. İsmail Yiğit-Nusreddin Bolelli, C. 5, İstanbul, 1986.
- HİTTİ, Philip K.; *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, C. 1, İstanbul, 1989.
- HİZMETLİ, Sabri; *İslam Tarihi (Başlangıcından İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*, AÜİF Yayınları, Ankara, 1991.
- HİZMETLİ, Sabri; *İslâm Tarihi: İlk Dönem*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2006.
- HODGSON, Marshall G. S; *İslam'ın Serüveni 1*, Ed. Hasan Onat. Çev. Berkay Ersöz. Phoenix Yayınevi, Ankara, 2017.
- HODGSON, Marshall G. S; *İslam'ın Serüveni 2*, Ed. Hasan Onat, Çev. Berkay Ersöz, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2017.
- HODGSON, Marshall G. S; *The Order of Assassins: The Struggle of the Early Nizârî İsmâ'îlîs Against the Islamic World*, Mouton & Co Publishers, 1955.
- İBN KUTEYBE; *el-İmame ve's-Siyase*, Çev. Cemalettin Saylık, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.
- İVANOW, Vladimir; *Ismaili Tradition Concerning The Rise of The Fatimids*, Oxford University Press, London and New York, 1942.
- JACANO, Claudio Lo; "Ortaçağ 1: Babarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar", ed. Umberto Eco, çev. Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- KAFESOĞLU, İbrahim; *Selçuklu Tarihi*, MEB Yayınları, İstanbul, 1992.
- KAFESOĞLU, İbrahim; *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.

- KAFESOĞLU, İbrahim; *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011.
- KAFKASYALI, Ali; *İran Türkleri*, Bilgeoğuz Yayınevi, İstanbul, 2010.
- KANAR, Mehmet; *Farsça-Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul, 2008.
- KARA, Seyfullah; *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İz Yayınları, İstanbul, 2009.
- KAYGUSUZ, İsmail; *Nizârî İsmaili Devletinin Kurucusu Hasan Sabbah ve Alamut: Öğretisi, Tarihi, Felsefesi*, Su Yayınları, İstanbul, 2010.
- KELPETİN, Mahmut, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, KURAMER Yayınları, İstanbul, 2016.
- KELPETİN, Mahmut; *Hulefâ-yi Râşidî Dönemi Tarihi: Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği*, Siyer Yayınları, İstanbul, 2012.
- KILIÇ, Ünal; *Peygamber ve dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*, Yediveren Kitap, Konya, 2004.
- KILIÇ, Ünal; *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2001.
- KLAUSNER, Carla L.; *Selçuklularda Vezirlik (1055-1194): Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma*, Çev. Mehmet Fatih Baş-Sinan Tarıfci, Kronik Kitap, 2019.
- KOCA, Salim; *Selçuklular Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011.
- KÖYMEN, Mehmet Altay; *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı*, TTK Yayınları, C. III, Ankara, 2016.
- KÖYMEN, Mehmet Altay; *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, TTK Yayınları, C. II, Ankara, 2011.
- KÖYMEN, Mehmet Altay; *Tuğrul Bey ve Zamanı*, MEB Yayınları, İstanbul, 1976.
- KURPALİDİS, G. M.; *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Çev. İlyas Kamalov, Ötüken Neşriyat, 2013.

- LANE-POOLE, Stanley; *A History of Egypt in the Middle Age*, C. Scribner's Son, New York, 1901.
- LAOUST, Henri; *Les Schismes dans L'Islam: Introduction à une Étude de la Religion Musulmane*, Payot, Paris, 1965.
- LAOUST, Henry; *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı/Sabri Hizmetli, Pınar Yayınları. İstanbul, 1999.
- LEWIS, Bernard; *Haşhaşîler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, Çev. Kemal Sarısözen, Kapı Yayınları, İstanbul, 2016.
- LEWIS, Bernard; *The Origins of Ismâ'îlism: A Study of the Historical Background of the Fatimid Caliphate*, AMS Press Inc. New York, 1975.
- LOMBART, Maurice; *L'Islam Dans sa Première Grandeur: İlk Zafer Yıllarında İslam*, Çev. Nezh Uzel. Pınar Yayınları. İstanbul, 2002.
- MAZZOLİ-GUİNTARD, Christine, ARMADA, Almudena Ariza; *Gouverner en terre d'Islam: Xe-XVe siècle*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2014.
- MERCAN, İsmaili Hakkı; *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi* Berikan Yayınevi; İstanbul, 2017.
- MERCANLIGİL, Muharrem; *Ebcad Hesabı*, Doğuş Lft. Şti., Ankara, 1960.
- MERÇİL, Erdoğan; *Büyük Selçuklu Devleti*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2017.
- MERÇİL, Erdoğan; *Fars Atabegleri: Salgurlular*, TTK Yayınları, 1991.
- MERÇİL, Erdoğan; *Kirman Selçukluları*, TTK Yayınları, 1989.
- MERÇİL, Erdoğan; *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı: Merkez ve Eyalet Divânları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.
- MERÇİL, Erdoğan; *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilâtı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.

- MEŞKÛR, Cevad; *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, Çev. Mehmet Mahfuz Söylemez/Mehmet Ümit/Cemil Hakyemez. Ankara Okulu Yayınları. Ankara, 2011.
- MEZ, Adam; *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*. Çev. Salih Şaban. İnsan Yayınları. İstanbul, 2000.
- MİR ALİ, İsmâil; *el-Karâmita ve'l-Hareketü'l-Karmatiyye fi't-Târîh*, Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut, 1983.
- NORWİCH, John Julius; *Bizans: Erken Dönem (MS 323-802)*, Çev. Hamide Koyukan. Kabalcı Yayınevi, C. I, İstanbul, 2013.
- O'LEARY, De Lacy; *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*. Çev. Yaşar Kutluay/Hüseyin Yurdaydın. Pınar Yayınları. İstanbul, 2003.
- OCAK, Ahmet; *Selçuklu Devri Üniversiteleri: Nizamiye Medreseleri*, Nizamiye Akademi, İstanbul, 2017.
- OCAK, Ahmet; *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, TATAV Yayınları, İstanbul, 2002.
- OSTROGORSKY, Georg; *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara, 2015.
- ÖNGÜL, Ali; *Büyük Selçuklular*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2016.
- ÖNGÜL, Ali; *Selçuklular Tarihi: Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Çamlıca Yayınları. C. I. İstanbul, 2016.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim; *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İ.Ü Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2001.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim; *Sultan Muhammed Tapar Devri: Selçuklu Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1990.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi; *Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi(1040-1157)*, İSAM Yayınları, C. I, İstanbul, 2013.

- PİYADEOĞLU, Cihan; *Sultan Alp Arslan: Fethin Babası*, Kronik Kitap, İstanbul, 2017.
- SCHİMMEL, Annemarie; *Sayıların Gizemi*, Çev. Mustafa Küpüşoğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1998.
- SÉDİLLOT, L. A.; *Histoire des Arabes*, Librairie de Hachette et C.ie. Paris, 1854.
- SÉDİLLOT, L. A.; *Histoire Générale des Arabes: Leur Empire, Leur Civilisation, Leurs Écoles Philosophiques, Scientifiques et Littéraires*, Maisonneuve et C.ie. Vol. 1, Paris, 1877.
- SEVİM, Ali, MERÇİL, Erdoğan; *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK Yayınları, Ankara, 1995.
- SEVİM, Ali; *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 2000.
- SEVİM, Ali; *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1989.
- SEVİM, Ali; *Ünlü Selçuklu Komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK Yayınları, Ankara, 2011.
- SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz; *Kufe'nin Siyasi Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.
- TAKKÛŞ, Muhammed Süheyl; *Emevî Devleti Tarihi*, Çev. Mücahit Yüksel. Hikmetevi Yayınları. İstanbul, 2016.
- TÂMİR, Ârif; *Tārīkh al-İsmā'īlyah*, Riyad al-Riyas lil-Kutub wa-al-Nashr. C. 1. London, 1991.
- TAŞ, İsmail; *İhvân-ı Safâ'da Felsefe ve Din Münasebetleri*, Palet Yayınları. Konya, 2012.
- TURAN, Osman; *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat. İstanbul, 2015.
- TURAN, Osman; *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, TTK Yayınları, 2014.

- USTA, Aydın; *Türklerin İslamlaşma Serüveni: Sâmânîler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013.
- UYAR, Gülgün; *Ehl-i Beyt: İslâm Tarihinde Ali-Fatıma Evlâdı*, İFAV Yayınları. İstanbul, 2011.
- UYAR, Mazlum; *Şiî Ulemânın Otoritesinin Temelleri*, Kaknüs Yayınları. İstanbul, 2004.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK Yayınları. Ankara, 1988.
- VAROL, M. Bahaüddin. *Ehli Beyt: Kavramsal Boyut*. Yediveren Kitap. Konya, 2004.
- VAROL, M. Bahaüddin; *Hilafet Mücadelesinde Ehli Beyt Nesli*, Yediveren Kitap. Konya, 2004.
- VAROL, M. Bahaüddin; *Siyasallaşma Sürecince Ehli Beyt*, Yediveren Kitap. Konya, 2004.
- VELÎ, Abdulazîz Muhammed Nûr; *Şia ve Tarihi Rivayetleri*, Çev. Mücahit Yüksel. Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2014.
- WATT, W.Montgomery; *Hz. Muhammed Medine'de*, Çev. Süleyman Kalkan. KURAMER Yayınları. İstanbul, 2016.
- WATT, W.Montgomery; *Hz. Muhammed Mekke'de*, Çev. Süleyman Kalkan. KURAMER Yayınları. İstanbul, 2016.
- WATT, W.Montgomery; *Hz. Muhammed'in Mekkesi*, Çev. Mehmet Akif Ersin. KURAMER Yayınları. İstanbul, 2017.
- WATT, W.Montgomery; *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Umran Yayınları, Ankara, 1981.
- WELLHAUSEN, Julius, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, Çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara, 2019.
- WELLHAUSEN, Julius; *Arap Devleti ve Sukutu*, Çev. Fikret Işıltan, AÜİF Yayınları. Ankara, 1963.

- YAKIT, İsmail; *Türk İslam Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme*, Ötüken Neşriyat. İstanbul, 2010.
- YAZICI, Nesimi; *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara, 2009.
- YAZILITAŞ, Nihat, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, TTK Yayınları, Ankara, 2009.
- YAZILITAŞ, Nihat; *Fâtımî Devleti Tarihi*, Kriter Yayınevi, 2010.
- ZERRİNKUB, Abdülhüseyin; *Tasavvuf-i İrani der Manzara-i Târîhiî ân*, Çev. Nurcan Altun, Önsöz Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- ZEYDÂN, Corcî; *İslam Uygarlıkları Tarihi*, C. 2, İletişim Yayınları, 2015.
- ZEYNELABİDİN, Muhammed Surur; *Mecûsilerin Geri Dönüşü: İran Devriminin Tarihi*, Akidevi ve Politik Boyutları. Çev. Hüsrev Subaşı. Guraba Yayıncılık. İstanbul, 2014.
- ZORLU, Cem; *İslâm'da İlk İktidar Mücadelesi*. Yediveren Kitap. Konya, 2002.